Dr. G. D. J. SCHOTEL

DE OPENBARE EEREDIENST

DER

NEDERL. HERVORMDE KERK

IN DE

ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Tweede Stuk

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1870

Marmeren Preekstoel in de Groote-Kerk te Dordrecht

Preekstoel
uit de XVIe eeuw

Preekstoel in de Nieuwe-Kerk te Amsterdam

Avondmaalsbeker
uit de XVIe eeuw.

Gouden schotels, kan, beker en bekken ten gebruike
bij het H. Avondmaal en den H. Doop in de Groote-Kerk te Dordrecht

Lith. Emrik & Binger

Dr. G. D. J. SCHOTEL

DE OPENBARE EEREDIENST

DER

NEDERL. HERVORMDE KERK

IN DE

ZESTIENDE, ZEVENTIENDE EN ACHTTIENDE EEUW

Tweede Stuk

HAARLEM
A. C. KRUSEMAN
1870

INHOUD VAN HET TWEEDE STUK.

Kerkelijke personen. — Studenten .... Blz. 301.
Proponenten .... „ 307.
Het beroep .... „ 319.
De inzegening .... „ 328.
Predikanten .... „ 335.
Ouderlingen. Diakenen .... „ 351.
Voorlezers, voorzangers, ziekenbezoekers, catechiseermeesters, kosters enz. .... „ 360.
De voormiddags-godsdienstoefening. — Het gezang .... „ 369.
Het ambtsgewaad .... „ 377.
Het gebed .... „ 386.
De bijbel .... „ 397.
De preek .... „ 405.
Het H. Avondmaal .... „ 421.
De namiddag-godsdienstoefening. — De catechismus .... „ 429.
De doop .... „ 436.
De inzegening des huwelijks .... „ 440.
Het kerkelijk bestuur. — De synode .... „ 448.
De classis .... „ 458.
De kerkeraad .... „ 462.
Predikants traktement .... „ 475.
Aanteekeningen .... „ 480.

HOOFDSTUK IV.

KERKELIJKE PERSONEN.

STUDENTEN.

Toen het licht der Hervorming zijne stralen over deze gewesten verspreidde, ontbrak het niet aan mannen, die, in verschillende vakken van kennis en wetenschap geoefend, zelfs roem verworven hadden, niet aan priesters die onderrigt waren in de godgeleerdheid, zoo als die aan de R. C. universiteiten onderwezen werd, maar wel aan mannen, bekwaam en geschikt om als Evangeliedienaars in de Hervormde kerk op te treden. Naarmate de hervorming dieper doordrong en de schare van hen, die de vervolging uit de zuidelijke naar de noordelijke gewesten dreef, toenam, werd de behoefte aan zulke mannen dringender, en schoon daaronder enkelen waren, die vroeger hoogescholen bezocht, of de priesterlijke waardigheid met het leeraarsambt verwisseld, of aan de voeten der hervormers zelve gezeten hadden, en van Heidelberg, Wittenberg of Genève herwaarts gekomen waren, — wat beteekenden die weinigen tegenover de duizenden, "die naar het brood des levens hongerden", en "dorstten naar den welaangenamen dag, dat zij hunne zielen in den bruischenden stroom van

het psalmgezang, in de vergadering der heiligen mogten uitstorten, en Gods heilig woord hooren prediken!" Synoden, classen, consistoriën hieven bittere jammerklagten aan over den nood der kerke. Ontbrak het aan geleerde schriftuitleggers, aan "mannen, wel doorkneed in de heilige sprake", zoo men slechts vrome en godzalige belijders vond, die aan waarheid en opregtheid des gemoeds eenige ervarenheid in de Schrift paarden en de gave om te spreken hadden, men zou voor het tegenwoordige tevreden zijn. En nu riep men allen, die deze gaven meenden te bezitten, op, om zich aan den dienst der kerk te wijden. Onderwijzers der jeugd, wier scholen door den oorlog verloopen waren, handswerklieden wier ambachten stil stonden, en die broodeloos waren, afgevallen priesters, verloopen monniken, mannen en jongelingen, van verschillenden stand en jaren, wendden zich tot de consistoriën, en verzochten tot den heiligen dienst te worden toegelaten. Meest allen werden zulks na examinatie en eenige oefening in het proponeren. Doch hoe aanzienlijk dit getal ook was, hoeveel haagepriesters er ten platte lande ook nog rondzwierven, en in stallen en schuren, op kerkhoven of op het open veld predikten, de behoeften bleven nog immer groot, en van jaar tot jaar werden de klagten luider, de smeekschriften aan staten en prins dringender.

Het ontbrak dezen niet aan den wil om te helpen, maar wel aan krachten. "De onrust en tribulatie der tijden gehengden geen beter toevoorzicht op den nood der kercke." Eindelijk meende de prins er in voorzien te hebben door de stichting der Leidsche hoogeschool. Doch helaas! hoe bedroog hij zich. Ontbrak het aan kundige mannen, die met eere het hoogleeraarsambt konden bekleeden, hij liet ze uit Duitschland, Frankrijk en Engeland komen, doch leerlingen kon hij niet verschaffen. Aanzienlijken weigerden hunne kinderen voor den predikdienst op te leiden, burgers mangelde het aan de noodige middelen om ze aan de universiteit te onderhouden. Jaren bleef het gebrek aan leeraars voortduren; de meeste dorpen waren herderloos. Nu en dan kwamen er wel leeraars uit de steden het evangelie verkondigen,

doch meestal moest de dienst stilstaan of las de schoolmeester, voorlezer of koster (deze drie ambten waren ten platte lande doorgaans in één persoon vereenigd) eenige bladzijden uit den Bijbel, Catechismus, "Bullingeri Huysboeck" of Calvijns "Onderwysinghe", een formuliergebed of, later, een gebed uit het gebedenboecxken van Lydius, en een psalm, naar de overzetting van Dathenus, der gemeente voor. Toen echter de nood ten top was gestegen, en "een gansch verloop der kercke Christi te vreezen stond", kwam er uitkomst. Het Staten-Collegie te Leiden werd gesticht, en aldaar, ten koste der Staten van Holland en Westfriesland, van sommige steden van Holland, of wel van bijzondere personen aan jongelieden die zich voor den H. dienst wilden bereiden, onderwijs en voeding verschaft.

Dit Collegie nam in de 17de en 18de eeuw in bloei en welvaart toe. Uit alle oorden des lands werden er jongelieden heen gezonden, en ook Polen, Hongaren en Bohemers er, voor rekening der Staten, in opgenomen. Te regt noemde men het "de voedster der kercke". Groot was de verpligting die de vaderlandsche kerk er aan had, wijl het de wieg en bakermat der uitstekendste leeraars werd. Een Poppius, Geesteranus, Camphuisen, Lydius, Voetius, Hollebeek, Bareuth, Weiland, Kist, van der Palm, en honderden andere sieraden der Hervormde kerk, werden er voor het leeraarsambt gevormd.

Wel waren er jongelieden, op eigen kosten aan de universiteit, doch dit getal was in den aanvang zeer gering, daar er nog immer bij de aanzienlijken en meer gegoeden een vooroordeel tegen den geestelijken stand heerschte, en er weinig jongelieden waren, die hem begeerden, daar hij slecht bezoldigd werd en hij het genot van vele genoegens, die het maatschappelijk leven aanbood, verbood. Doch ook hierin kwam allengskens verandering, sedert in het midden der 17de eeuw eenige patricische familiën, even als in Frankrijk en Engeland, hare jongere zonen aan de kerk wijdden, en de invloed der leeraren met hunne beschaafdheid toenam.

Even gelijk sommige zonen van groote heeren alreeds in 's moeders

schoot voor hooge staats- en stadsbetrekkingen bestemd, ja met aanzienlijke posten bekleed waren, zoo wijdde menige vrome Hanna haren Samuel, voor hij geboren was, tot het Nazireërschap. Verstandige leeraars keurden zulks af. "De knaap toch kon lichaamsgebreken hebben, die hem geheel tot den dienst ongeschikt maakten; en wisten de ouders, of hij de geestvermogens, de neiging en geschiktheid zou bezitten, die het leeraarsambt vorderde, of God hem de beginselen der bovennatuurlijke genade, die geen dienaar van J. C. en uitdeeler der verborgenheden Gods mogt derven, zou schenken?"

Ofschoon dan al niet vóór hij geboren was, werd de knaap toch in zijn prille jeugd aan den Heere gewijd. Behoeftige ouders vonden voor de geestelijke opvoeding ligtelijk ondersteuning bij meer gegoeden; daarenboven was het minerval der latijnsche school zeer gering, en werd lang te voren voor een plaats in het Collegie of het genot eener beurs gezorgd.

Het onderwijs was in de 17de en den aanvang der 18de eeuw op de meeste gymnasiën uitstekend, gedurende de volgende allerjammerlijkst. Men leerde toen latijn, een weinig grieksch en hier en daar de eerste regelen der logica, doch daarentegen oefende men zich met ijver in het vervaardigen van carmina, en niet zelden werd zulks, vooral indien de onderwijzer zelf "den Helicon op Pegaes had bestegen", een manie. Alleen jongelieden uit hooge of gegoede standen genoten het voorregt in moderne talen, kunsten en wetenschappen onderwezen te worden. Had men in vijf of zes jaren alle classes doorloopen, dan werd men, na een plegtige oratie, in het choor der kerk, tot de academie gepromoveerd, en zoo men den vereischten ouderdom nog niet had bereikt om in het album studiosorum ingeschreven te worden, dan legde men zich tot dien tijd onder dezen of genen predikant op het Hebreeuwsch toe. Met voorliefde werd die taal, vooral door de Coccejanen beoefend, en niet gering was het aantal jongelieden, die even vlug een hebreeuwsch als een latijnsch carmen konden vervaardigen. Eindelijk had de inschrijving zonder voorafgaand

examen plaats, dat alleen van den bursaal vóór zijne opname in het collegium werd gevorderd, en dat meestal noch voor de vorderingen van den leerling, noch voor de deugdelijkheid van het onderwijs pleitte.

In den aanvang bezocht men de collegies der hoogleeraren in de oude talen en philosophie; doch vele leerlingen legden zich weinig op de eerste toe. Waartoe was de taalstudie ook noodig? "Gelijk Christus de dooden opwekte, niet door het Woord, dat hij sprak, maar door Zijn Goddelijke kracht, zoo ook moest den uitverkorene het leven worden ingestort niet door Zijn Woord, maar door den H. Geest." Daarenboven "was niet de Statenvertaling, even zeer als de oorspronkelijke tekst, door den H. Geest ingegeven"? Zoo dachten en schreven velen, doch niet allen, en classen en consistoriën poogden met alle krachten dit steeds veldwinnend gevoelen, hoe ook door de voortreffelijkste hoogleeraars en leeraars bestreden, te keeren.

Daarentegen legde men zich met lust en ijver op de wijsbegeerte toe, en rigtten de hoogleeraren hunne kweekelingen af om de ingewikkeldste vraagstukken op te lossen. Van tijd tot tijd moesten zij in het groot auditorium openlijk philosophische disputen verdedigen, die op kosten der hoogeschool gedrukt en, met brommende lofdichten en breedsprakige opdragten voorzien, aan Maecenassen werden opgedragen. Na twee jaren zich in het disputeren geoefend te hebben ging men tot de theologie over. Van bijbelsche uitlegkunde was in het grootste deel der 17de en 18de eeuw geen sprake, nog minder van bijbelsche kritiek. In kerkelijke geschiedenis en patristiek werd geen onderwijs gegeven, ook niet in de christelijke moraal, maar daarentegen wel in de wijsgeerige zedeleer van Aristoteles, en vooral in de stelselmatige, inzonderheid de wederleggende en typische godgeleerdheid. Ook nu werd de kostbare tijd op de meeste hoogescholen verspild met disputeren over de moeijelijkste leerstukken, en vele auditoriën weergalmden van de namen Lombardus, Scotus, Thomas en andere scholastieke godgeleerden. Zeldzaam hoorde men die van Christus en de Apostelen.

Vóór Hollebeek bleef de predikkunde onbeoefend, en vergenoegde men zich met nu en dan een latijnsche preek te houden.

Met voorliefde bezocht men de lessen in de gewijde oudheidkunde, en "velen waren ervarener in de constructie van den tabernakel en den tempel, dan in de leer van Jezus en Zijne Apostelen."

Na een verblijf van vijf of zes jaren aan de hoogeschool verliet haar de student om vreemde landen en hoogescholen te bezoeken, of zich aan eene latijnsche school als leeraar te verbinden, of den kerkdienst, waartoe hij niet zelden reeds lang te voren beroepen was, te aanvaarden.

Het waren niet alleen jongelieden uit den aanzienlijken stand die den pelgrimsstaf opnamen, ook uitstekende bursalen werden door de regeering ondersteund om, zoo men zeide, "hunne studien in 't buitenland te vervorderen." Men reisde te voet of te paard, met een gevulde beurs, een album, waarin professoren en commilitonen spreuken en namen hadden geschreven, een memoriaal, waarin men 't geen men zag en hoorde opteekende, en een auteur (niet zelden Petronins) in den zak. Sommigen vertoefden eenigen tijd te Saumur, Genève of Heidelberg, en lieten zich, indien zij dien graad nog niet verkregen hadden, daar tot meester in de philosophie of doctor in de theologie, enkelen in de regten promoveeren.

Niet weinige jongelingen verbonden zich nog als student aan het een of ander gymnasium en wijdden zich of geheel aan de letteren, of wachtten als praeceptor, soms als rector, een beroep af. Doorgaans werden zij later op die plaatsen, waar het rectoraat met het predikantschap vereenigd was, beroepen.

De meeste jongelieden echter wachtten, indien zij niet reeds als student beroepen waren, of de toezegging van een beroep hadden ontvangen, dit in de ouderlijke woning af. In den aanvang der Hervorming zonden de consistorien of de magistraat deputatiën naar de plaatsen, waar zij wisten dat zich geschikte leeraars bevonden, en noodigden ze uit zich in hunne gemeenten te laten hooren. Zoo leest

men van gedeputeerden die naar Duitschland, vooral naar de Paltz, Emden, Wesel, en elders tot het werk der beroepingen vertrokken. Had de leeraar twee of driemaal zich doen hooren, was de kerkeraad voldaan, dan volgde het beroep, doch de beroepene mogt het niet aanvaarden, zonder verlof van zijne kerk en zijn magistraat. Niet zelden weigerden beide hem los te maken: soms gaf men hem slechts te leen, en was hij verpligt "bij de eerste aenmaning" terstond weder te keeren. Was de predikant uit deze of gene stad, die in handen van den vijand was gevallen, gevlucht, dan nam hij een ander beroep aan, voor zoo lang de gemeente, waaraan hij verbonden was, in 's vijands magt bleef. Ook het leenen van predikanten was in den beginne zeer algemeen. Zoodra een gemeente meer dan één predikant had, werden er soms twee of drie aan andere gemeenten voor korteren of langeren tijd afgestaan, en indien eene gemeente oordeelde dat deze of gene leeraar "tot groot profijt of tot heeling der scheuringhe" zou strekken, en zijn magistraat of consistorie hem weigerde te leenen, riep men de hulp van de staten en van den prins, schoon niet altijd met goed gevolg, in.

PROPONENTEN.

Men had in den aanvang der Hervorming twee soorten van proponenten, "ongestudeerde en gestudeerde". Tot de eersten behoorden handwerkslieden, schoolmeesters en monniken, die zich bij dezen of genen kerkeraad hadden aangemeld met verzoek "zich tot de studie te mogen begeven". Meestal werd hun zulks toegestaan, indien men bevond "dat zij de gaven van godzaligheid, zedigheid, opregtheid, ootmoedigheid, goed verstand, discretie en welsprekendheid hadden". Nu begonnen zij zich onder toezigt van den kerkeraad in het proponeren (openbare voorstellingen doen) te oefenen. Zulks geschiedde echter alleen in voorname gemeenten, waar zulke proponenten of profe-

ten in classen verdeeld waren, met toestemming van het consistorie, van de eene tot de andere classe werden bevorderd, en hunne bijzondere verzamelplaatsen (profetenscholen) hadden, waar zij zich oefenden. In 1589 verkreeg Leiden zulk eene school; reeds in 1578 vond men er een te Dordrecht; uit de kerkelijke acta blijkt dat zij zich vooral "oefenden tegen de Socinianen, Papisten, Ubiquitisten en Remonstranten." Hadden zij hierin genoegzame ervarenheid, dan werden zij door den kerkeraad tot het predikambt toegelaten. Na de tweede helft der 17e eeuw komen deze proponenten niet meer voor, maar wel school- en catechiseermeesters, die in kleine gemeenten zonder afgelegd examen tot predikanten werden aangesteld.

De andere proponenten waren zij, die, na voleindigde academische studie, door de theologische faculteit onzer hoogescholen of de classen waren geexamineerd. Vóór de academiën en classen bestonden, hadden de examina voor den kerkeraad, door twee of drie naburige predikanten of doctoren in de godgeleerdheid geassisteerd, plaats, doch later geschiedde zulks voor de faculteit of de classe. Vroeger had elke theologische faculteit de magt het examen tot den H. dienst af te nemen. De overigen verloren dit regt, alleen de Groningsche mogt het tot in 1815 uitoefenen. Ook werd aan deze in 1650 de plegtige afneming van het peremptoir examen toegestaan, 't geen zij in 1760 voor de laatste maal verrigtte.

Had het examen voor de classis plaats, dan geschiedde zulks of voor de classis ordinaris of extraordinaris, voor de classis plenaria of voor eenige gedeputeerden, nadat door den candidaat in eene vorige vergadering de testimonia der hoogleeraren en het testimonium ad examen van den kerkeraad der hoogeschool, waaraan hij gestudeerd had, was ingediend. Tot in 1608 werd er slechts één, het praeparatoir (voorbereidend) examen vereischt, doch in dit jaar vond de Zuid-hollandsche synode goed nog een tweede examen van de proponenten te vorderen, om hen zoo veel beter te beproeven nopens de toen zwevende geschillen omtrent de voorverordening en de voldoening, ten einde de

kerk zoo veel te zuiverder te houden van onregtzinnigheid ten aanzien dezer punten. Doch niet alle Zuid-hollandsche classen waren daartoe bereidwillig, en eerst na de synode van 1618 en 1619 lieten zij zich tot het afnemen van het tweede, zoogenoemde peremptoir (volledig) examen bewegen.

In Friesland, waar de synode en de provinciale staten de kerkordening der nationale synode van Dordrecht weigerden aan te nemen, had, even als in Oostfriesland, altijd maar één onderzoek (peremptoir) plaats, waardoor iemand geen proponent, maar kandidaat tot den heiligen dienst werd, met de magt om alle deelen van het predikambt te vervullen. Dit examen werd even als elders afgenomen door de classis, waaronder zij beroepen waren.

Wel mogten in die provincie bij gebrek van gestudeerde personen, ook laici, "doch met uitneemende gaven van wetenschappen en leer voorzien, na zich eerst ad synodum provincialem geaddresseerd te hebben, opdat daar eenige proeven van hunne uitsteekende gaven en kennisse mogt genomen worden," tot het leeraarambt worden toegelaten. In Zeeland daarentegen vorderde men van hem, die beroepelijk wilde zijn, dat hij zich tweemaal praeparatoir en, na het beroep, peremptoir liet examineren: de proponenten, die van elders kwamen, en reeds praeparatoir geexamineerd waren, moesten zich nog een praeparatoir en een peremptoir examen getroosten. Eerst in het laatst der 18e eeuw werd tot bevordering der uniformiteit het tweede praeparatoir examen afgeschaft.

Ook mogt in Zeeland, naar de kerkordening der synode, in 1590 te Middelburg gehouden, niemand prediken dan de bevestigde predikant, doch werden de proponenten, oefeningshalve, zonder echter stem te hebben, tot de kerkvergaderingen toegelaten en mogten zich privatim in tegenwoordigheid van het consistorie oefenen. Ook in verscheidene steden in Zuid-holland werden geen proponenten tot den predikstoel toegelaten en in 1623 te Leiden een besluit daaromtrent hernieuwd.

De examina waren, vooral in de 17e eeuw, zeer gestreng, bijzonder wanneer gewezene priesters daartoe werden toegelaten. Zij duurden gewoonlijk twee dagen, doch soms ook wel langer. Zoo werd Abraham Oberti Miederhuijs, na in 't begin van October 1630 bij de classis van Zevenwouden zijn testimonia ingeleverd te hebben, den 21 voor Deputati classis tot het doen eener propositie toegelaten, den 8 November in de talen, den 24, 25 en 27 in de godgeleerdheid geexamineerd, waarna hij den 7 December over een opgegeven tekst moest prediken; ja er zijn voorbeelden dat het onderzoek een maand duurde. Het ging hoofdzakelijk over de hebreeuwsche en grieksche taal en de leer, in Friesland, Groningen, Drenthe en Noord-Holland altijd in het latijn, doch in Zuid-holland ook in het nederduitsch. Soms echter werd, op verzoek, het examen in de leer ook in Friesland in de laatste taal afgenomen, gelijk in 1686 dat van Klaas Luitjes, of Nicolaas Offringa, beroepen predikant te Haskerland, door C. Robijnsma en H. Brinck, predikanten in de Lemmer en op de Joure. In het grootste gedeelte der 18e eeuw moesten sommige classes herhaaldelijk, zelfs door de provinciale staten, vermaand worden, tot meerdere stiptheid en strengheid in het afnemen der examina, en gingen er bittere klagten op over de diepe onkunde van examinatoren en examinandi. "Wenschelijk", schreef Ravenstijn, "ware het dat er beter onderrigt werde gegeven en scherper geexamineerd, dan zouden er zoo vele onbequame personen tot den Heiligen Dienst niet worden toegelaten, en er zoo veel verkeerde barmhartigheid in de beroepingen en examens niet geoeffend worden." Niet minder algemeen was reeds in de 17e eeuw de klagt "dat de proponenten alsse haer praeparatoir examen gepasseerd waren, haren kostelijcken tijdt voor een groot gedeelte doorbrachten met ledigh gaen ende met het plegen van allerley ligchamelijcke vermaeckelijckheden, daer zij haer selven onderwijlen gedurigh behoorden te oefenen tot godtsaligheydt ende haere studiën met kracht voortzetten, op dat haer toenemen openbaer mogt zijn in allen (1 Timoth. IV: 15) ende sy alsoo te syner tijdt het examen peremptoir met lof mogen uitstaen, ende met vollen zegen

des Euangeliums Christi in den heyligen predikdienst bevestigd worden." Dit laatste examen werd dan ook "voor een ouden vorm gehouden, waarnaar men zich moest schikken", en niet zeldzaam namen eenige deputaten het na een overvloedigen maaltijd, onder een geurige pijp af. Vele candidaten konden naauwelijks het hebreeuwsche en grieksche kapittel, dat zij in het latijn moesten overbrengen, lezen, en in plaats van de dictaten hunner professoren, of de compendiën van Van Til, Lampe, d'Outrein, Melchioris, Voget, Cremer of Gerdes grondig bestudeerd te hebben, had men zich vergenoegd de systematische handleiding van Johannes Billingwout in het geheugen te prenten.

Tot de vele klagten, die men in de classicale en kerkelijke acta, nopens het gedrag der proponenten vindt opgeteekend, behoort "die over hunne excessive praelsucht en naejaeghing der vreemde fatsoenen van kleeding en mode." Tot deze laatste behoorde het dragen van lange haren, dat ook sommige predikanten begonnen na te volgen. Reeds hadden verschillende synoden zich met dat gewigtig onderwerp bezig gehouden, toen in 1643 die van Zuid-holland te Woerden den broederen voorstelde, "of men niet behoorde te letten op de halskragen en lange hairen, die niet alleen door sommige studenten en proponenten der H. theologie, maar ook door sommige predikanten, tot aanstoot der eenvoudigen, gedragen worden". Het antwoord was bevestigend, en leeraars, proponenten en studenten werden vermaand "zich van hun lang hair te ontdoen", en anderen daartoe te vermanen.

Jeugdige predikanten en proponenten weigerden aan deze vermaning gehoor te geven, spotteden met deze voetiaansche talmerijen, en vonden bij het hof, de aristocratie en letterkundigen bescherming en steun. De ouden van dagen daarentegen en de leerlingen van Voetius verhieven de wijsheid der kerkelijke besluiten en lieten zich de haarlokken afscheren. Ware het hierbij gebleven! "Het lange haar kwam van de synoden in de classen, van de classen in de consistoriën, van de consistoriën op den preêkstoel, van den preêkstoel op de straat." — "Holland geraakte in vuur en vlam", vooral na de uitgave van de beruchte

preek van Jacobus Borstius, predikant te Dordrecht, over 1 Cor. XI: 14, "Veler harten had zij getroffen", — "de schaar ging in de lokken en de lokken op straat" — "'t was of de eeuwige verdoemenis op de haren en blessen rustte" — "de kerke was beroerd." Ontzet over deze beroering, daagde de classis van Zuidholland Borstius voor hare vierschaar. Deze poogde zich wel over zijn hevig sermoen te verontschuldigen, maar de naar alle kanten uitslaande vlam was niet meer te blusschen. "De preekstoelen waren in zoovele torens verkeerd, waaruit men elkander met vurige pijlen beschoot." Dordrecht vooral was het tooneel van den bittersten strijd. Deze was voor het korte, gene voor 't lange haar; men dreigde elkander met ban en afzetting.

Onstuimiger en onstuimiger werden de kerkvergaderingen, "de gansche stad was in "alteratie", — "er kwam scheuring in het ligchaam Christi." Men bestormde het consistorie met doleantiën en brieven van beklag of stopte ze in de kerkezakjes. Dezen prezen den ijver der trouwe tempelwachters en smaalden en schimpten en scholden op "scandaleus lang haar, op hangende lokken, waaronder stinkende hoovaardij schuilde", — dreigden met "oorlog, pestilentie en duren tijd." Anderen zeiden: "eertijts hebben de predicanten ons willen besnijden in de exercitien van recreatie, als dansen, spelen met den teerling of de kaart, al waar 't maar om tijdkorting, dat men ook op de bruiloften en banketten een santeeken en troyken of een sommetjen zoude mogen drinken, nu willen zij ons in onze kleederen, zoo in de stoffen als in de koleuren en fatsoenen, besnijden; ja, zij komen tot het hair, de paruiken, de lokken toe. Ons dunkt in waarheid, dat ze ten lesten nog zoo nauw zullen uitpluisen, gelijk de velleplooters de wol doen, die zij in twee of drie soorten onderscheiden, zoo dat ten laatste niet een hair over zal schieten, dat hun oordeel niet moet passeren." De kerken bleven ledig. Zij, die niet besluiten konden hunne hairen en lokken aftescheren, waagden het niet de leeraars te gaan hooren, die ze verdoemden: zij, die zich van hun natuurlijk sieraad ontdaan hadden, wilden zich niet laten bespotten door dienaren, die

met afkeer van het korte haar spraken. Velen, getroffen door de bedreiging, "dat zij op den dag des oordeels niet anders dan het verlies des eeuwigen levens en de schade der gehoopte gelukzaligheid te wachten hadden", "bekommerd tusschen de hope des eeuwigen levens en de vrees van 't hair afteleggen", "van harte begeerig dat de ijver tot het paradijs en de lust tot het hoofdhair in eene woonplaats konden huis houden", "die den hemel wel zouden willen gewinnen, en nogtans de versiering van 't hoofd niet gaarne verliezen, waagden het niet de heiligdommen in te gaan." "De woningen, eertijds vredeplaatsen, werden twistcollegiën", "ouders en kinderen verdeeld, familiebanden verbroken." Zóó hoog klom niet zelden "het dispuut over de oirbaerheit der hairen, dat men elkander bij de hairen greep." Jonkmannen en jonkvrouwen konden niet rustig over 's Heeren straten gaan: zij werden door 't volk, dat hen "met opgewipte neuzen en fiere halsen, gierende, jokkende, schuddebollende in 't aangezigt keek, beschimpt, begrinnikt, voor gevlochte jonkers en juffers, veldduivels en veldduivelinnen" uitgekreten. Sommigen noemden "de lange blessen handvatsels voor den duivel, om ze ter helle te voeren"; "anderen scholden op "calotten en kale vinken", "havenden de predikanten als warrewinkels, fijmelaers, kemelslikkers." "De straten weergalmden van lofliedekens en schimpdichten." "Het sneeuwde blaeuwboekjes, schotschriften, satyren en verzen," "de persen zuchtten onder de pamfletten voor of tegen het hair." Magistraatspersonen, advocaten, doctoren namen deel aan den twist.

Ofschoon gansch Holland in vuur en vlam stond, woedde echter de hevigste vlam steeds te Dordrecht. Van daar sloeg zij naar Zeeland over, en daar waren de predikanten regte donderzonen, en de hevigste onder de ijveraars was Godefridus Udemans, predikant te Zierikzee. Niet tevreden met zoo op den predikstoel als in zijn werk over de Tien geboden met kracht tegen de fransche mode, en inzonderheid tegen de lokken, blessen en friseerde koppen gestreden te hebben, viel hij ze ook in een vrij lijvig octavo boek (Absaloms hayr) zóó hevig aan, dat Voetius

meende, dat niemand, na dit boekske gelezen te hebben, voor de blessen en pruiken de wapenen zou willen voeren. Doch hoe bedroog hij zich! Udemans werkje werd gevolgd door een anoniem werkje "Discours over 't lange en korte haar" en andere blaauwboekjes. Hieronymus Vogellius, predikant te Enkhuizen, klaagde in zijn "Gods Antwoorden uyt syn H. Woort":

"Men siet op stoel ook preed'kers komen koen,
"Gekleet met nieuw' fatsoen;
"Gekrolt, end langk' gehayrt', geleerst, gespoort,
"Gesneeden, weyts gheboort,
"Naer werelts wijs, meer spreekend onderwijl,
"Als na Gods Geestes stijl:
"Vervullende des vleessches ooren meer
"Als 't hert met Godes leer,
"Dies 't werelts-volk na sulke leeraers traght,
"Meest prongk van woorden aght.

Hij vernieuwde zijn jammerklagten in zijn "Geestelyke Scheyre" en vroeg leeken en geestelijken:

"Betamen u de gruwelen
"Van Satyrs of veld-duvelen,
"Langh-hayr-lokk'-drageren ghenoemt,
"'t Welk u wild'-langg-lok seer verdoemt?
"God heets ook struyk- end' straten-roover,
"Ook moorders, die daer trekken, over
"Haer ooghen, ooren, lokken langk';
"Opdat 't langg'-lok zij tot een slangk,
"Oock 't rieckend poeder' end' perruyck.
"O! gheen vroom' volgk' meer dit misbruick!
"Ogh! Susters, Maeghden ende Vrouwen,
"Dees' schand' end rouw' u laet berouwen!"

Op zijne "Scheyre" volgde zijn "Ernstige Klaghte over 't openbaer krakkeel der hedendaeghsche hayr-draghten."

Ook zijn ambtgenooten Isaácus en Abrahamus Dooreslaer, C. P. Biens, J. Poppius, en vele anderen, paarden hunne stemmen met die van Vogellius.

Terwijl deze en andere geschriften geheel Nederland in beroering bragten, zond de leidsche hoogleeraar Marcus Zuërius Boxhorn zijne "Spiegelkens, vertoonende 't lanck hayr en de hayrlocke bij de oude Hollanders en de Zeelanders gedragen", waarin hij, schoon hij zelf lang haar droeg, den vorigen niet toegaf in het donderen tegen "blessen, paerdehairen en oneerbare lokken en vlechten." Baatten zijne Spiegeltjes niet, hij zou een Roskam moeten maken.

In het hevigste van den strijd begaf zich de geleerde Andreas Colvius, predikant bij de waalsche gemeente te Dordrecht, naar Leiden, om zijn vriend, den vermaarden Claudius Salmasius, te begroeten. Het gesprek van beide mannen liep weldra over de heerschende geschillen. Colvius hing een somber tafereel van den toestand der kerk op, sprak over het werk van Udemans, en vroeg zijn vriend hoe hij over deze zaak dacht, naar welke zijde hij helde, of hij genegen was door de vingers te zien, of de strengheid der leeraars goedkeurde? Salmasius antwoordde: "dat hij zich ten hoogste verwonderde, dat men in dezen tijd de leden der gemeente over het dragen van lang haar censureerde, daar er zoo vele grootere en meerdere zonden gepleegd werden, die vrij wat meer verdienden gekastijd te worden"; en na die zonden opgeteld te hebben, eindigde hij dus: "Geloof mij, Colvius, de man zondigt niet, die zijn haar lang draagt, maar wel hij, die het op een verwijfde manier vlecht, krult, versiert en bepoedert, die zich aan exces en overdaad schuldig maakt. Wat de vrouw betreft, zij mag meer werk van haar haar maken, doch niet uit dartelheid en uit behaagzucht. In deze dingen moet men maat houden, en hen, die de maat houden, moet men om de zaak zelve, die met behoorlijke mate kan behouden worden, niet bij 't haar trek-

ken." Dat verstandig oordeel behaagde den zachtmoedigen Colvius, en op diens verzoek gaf Salmasius eenige maanden later een brief in het licht, getiteld: Cl Salmasii epistola ad Andream Colvium super cap. XI primae ad Corinth. Epist. de caesarie virorum et mulierum coma; die ook in 't nederlandsch werd overgezet. Groot was de ophef, dien de libertijnen en Cartesianen van dezen brief maakten. Zij noemden hem "een rijken akker, een boek van goud, een gulden werk, de stem der wijsheid van den grooten Salmasius, een wonderboom met schoone vruchten, een parel der parelen." "Grieksche, latijnsche en nederduitsche dichters grepen naar de lier en zongen ter eere van den bestraffer van 't onverstand, den alwaarden flonkerbag van Frankrijk." Het wekte velen op om hunne krachten in den strijd tegen de "huilebalken, kophangers en vitters" te beproeven. Schimpschrift op schimpschrift tegen „de callotten en hairdieven" verliet de pers. Een "Dialogus de coma" en een "Zamenspraak tusschen Caesarius en Curtius" volgden op "den Lof van 't lange hair" en de "Warrewinkel ontwarrelt". Men wijdde "hymnen aan krulkoppen en lokjes", en spotte met de haarkloverijen van zijn tijd. Wie echter den brief van Salmasius prezen, geenszins de dortsche predikanten. Naauwelijks kon Caspar Staphorstius, de dichter der Brittannias, door den kerkeraad weerhouden worden om hem te weerleggen. "'t Vuur," schreef Lydius, "had door Salmasius' schrift een nieuwen gloed ontvangen en het huis raakte al verder in vlam." Weldenkende en gematigde leeraars poogden het te blusschen, vermaanden tot eendragt en vrede, wezen op de droevige gevolgen, die uit de toenemende oneenigheden te wachten waren. "Had de kerk niet genoeg geleden onder de arminiaansche twisten, kon het disputeren en prediken over zoo beuzelachtige questiën den Heere welgevallig en der gemeente nuttig zijn?"

Ook de vrome, vredelievende Johannes Polyander á Kerckhove verhief zijn stem. Menigen brief had hij reeds aan zijne vrienden aan de Merwe geschreven, menig woord van vrede en liefde aan zijne voormalige gemeente gerigt. Nu wilde hij nog eene poging doen en zond

zijn "Judicium et consilium de coma et vestium usu et abusu" in het licht, waarin de grijsaard als een oudere tot zijne jongere broeders sprak. De theologische faculteiten der verschillende hoogescholen drukten hunne zegels op het vreedzaam en bezadigd schrijven van hunnen bejaarden ambtgenoot; Daniel Heinsius en Antonius Thysius prezen het in warme lofdichten. Te Amsterdam arbeidde ook menig leeraar, "die de hairige quaestien condemneerde," de "langhe hairen niet verachtende, zoo zij maar de mate hielden en geen wijve-lokken werden", en onder hen een Jacobus Laurentius, die "al zijn haat tegen de papisten en Grotius alleen had." Barlaeus, Curcellaeus en Vossius riepen: "vrede, vrede, broeders!" Doch hunne stemmen waren die eens roependen in de woestijn. Toen ter tijd was Gijsbertus Voetius, hoogleeraar te Utrecht, in de kracht zijns levens. Hij was lid der synode van 1618 en 1619 geweest; in kerkelijke regtzinnigheid, diepe godgeleerde kennis, scherpzinnigheid van oordeel, gevatheid en spitsvondigheid, in het disputeren tegen Roomschen, Remonstranten en Cartesianen vond men zijns gelijken niet. Vooral was hij een uitstekend casuist, de Brakel van zijn tijd, de vraagbaak van synoden, classes en consistoriën over kerkelijke twistpunten: en wie de oplossing van een duister vraagstuk begeerde of bijzondere en ingewikkelde gewetensgevallen wenschte beslist te zien, ging tot hem en keerde nimmer onvoldaan terug. Terwijl synoden, classes en consistoriën zich met de gewigtige "hair-quaestie" bezig hielden, en de preekstoelen daverden van 't geschreeuw voor en tegen de toenemende pracht en weelde, het dansen, de comediën, vooral over de blessen en lokken van geestelijken en leeken, dacht hij in zijne studeercel ernstig over deze "extravagantiën" na, en ontwierp eenige "problemata, quaestiones et conclusiones de ornatu faciei et capillorum," ten behoeve zijner leerlingen. Toen echter het twistvuur te Dordrecht begon te ontbranden, drukte hij niet alleen zijn zegel op al wat er ten voordeele van het korte hair geschreven was, maar wedijverde met Borstins en Udemans in het "te pronk zetten van al die vreemde fatsoenen en ijdeltuyterijen."

Hij deed meer: op verzoek "van door zijn auctoriteit in ecclesiaticis de heerschende extravagantiën te keeren, fondamenteel de zaak te onderzoeken en bewijsstukken uit autheuren door de oudheid te staven," gaf hij zoowel in het latijn als in het nederduitsch spitsvondige apologiën van het korte hair. Het latijnsche opstel gaf hij echter niet in het licht, daar zijn ambtgenoot Carolus de Maets en de regent van het Staten-Collegie, Jacobus Revius, hem het gras vóor de voeten hadden weg gemaaid. Voetius was ook met die geschriften hoogelijk ingenomen, Udemans achtte dat van De Maets "treffelijk en met vele redenen geharnast," doch Martinus Schookius, hoogleeraar in de welsprekendheid te Utrecht, spotte met de leeraren, "die de hairlokken op den preekstoel havenden en op manen en blessen scholden." Ofschoon er in 1645 door bemiddeling der zelfde classis die den eersten vonk had aangeblazen, een wapenstilstand tusschen de strijdende partijen te Dordrecht, de hoofdplaats van den krijg, gesloten was, kwam de kerk echter in lang nog niet tot rust, en bleef men in andere gemeenten en steden den "hairigen oorlog", zoo als men hem heette, met afwisselend geluk tot in het laatst der 17e eeuw voortzetten, toen de pruiken nieuwe aanleiding tot kerkelijke oneenigheden gaven. Doch wie ook de lange haren behielden, de proponenten niet, daar kerkeraden en classen "strengelijk op hunne kleeren en hairen letten" als zij zich aanmelden tot het verkrijgen van testimoniën om geëxamineerd te worden. Hoewel het in het laatst der 17e eeuw tot aanstoot en ergernis was van hen, die nog de oude christelijke nederigheid en zedigheid beminden, dat de proponenten met "langhe pruycken, dewelcke op hare schouderen swierden, den predickstoel bestegen om Gods woord te verkondigen", en Petrus Hondius, predikant te Hoorn, het pruiken dragen der proponenten zelfs op zijn zwart register van "duysent" zonden plaatste, zoo waren zij echter niet te bewegen zich van dit sierlijk hoofdsieraad te ontdoen, en lieten zij zich er zelfs mede af beelden. Ook werd het hun niet verboden, wijl leeraren en hoogleeraren hen in dat "schandelijk bedrijf" voorgingen; maar wèl werd het hun in het laatst

der 18e eeuw euvel geduid, dat zij het waagden zich niet deftig in het zwart gekleed om testimoniën ad examen bij kerkeraden in de akademiesteden te vervoegen.

HET BEROEP.

Vergaderden onze vaderen nimmer om over staats- of stads-belangen te raadplegen, zonder den bijstand des Allerhoogsten in te roepen; wanneer zij tot het gewigtig en goddelijk werk der beroeping van een leeraar zouden overgaan, werd er een plegtige vast- en bededag uitgeschreven, "opdat God met zijnen Heiligen Geest mogt nabij zijn en het oordeel en de stemmen des volks en de verkiezing en benoeming der ouderlingen zegenen." In later tijd had zulk een solemnele vast- en bededag alleen plaats wanneer er een leeraar moest verkozen worden, die zijne wijding nog niet had ontvangen, en werd er, wanneer de keuze op een moest vallen, die reeds gediend had, alleen biddag gehouden.

In den aanvang geschiedde de beroeping alleen kerkelijk, zonder eenige inmenging der overigheid. "Wij gelooven" (dus lezen wij in de door de antwerpsche synode van 1566 bevestigde geloofsbelijdenis der nederlandsche hervormde kerk) "dat de dienaren van Gods woord behooren verkozen te worden door wettelijke verkiezing der kerk". Het duurde echter niet lang of eene synode (1568) ontboezemde den wensch, "dat het den dienaren van Gods woord en den ouderlingen (eerst in 1586 namen diakenen deel aan het beroep) om alle onwettigheid te verhoeden niet aan de hulp en raad der overigheid mogt ontbreken." De volgende synoden (1571 en 1574) sloegen op dien wensch geen acht, doch die van Dordrecht in 1578 beval de "keuze van den kerkeraad aan de overigheid bekend te maken." Hierbij bleef het

echter niet: de middelburgsche van 1581 bepaalde, dat het beroep door de overigheid moest geapprobeerd worden. De volgende synoden bekrachtigden dit besluit, tot dat eindelijk de nationale synode van Dordrecht besloot, "dat de beroepingen, zoowel in de steden als ten platten lande zouden geschieden door den kerkeraad en de diakenen, doch niet zonder goede correspondentie met de christelijke overigheid der plaats, en voorweten van de classe, daar het tot nog toe gebruikelijk was." Van dien tijd af oefende de kerk slechts schijnbaar het werk der beroeping uit, en was het inderdaad de overigheid die beriep. Zij was het ook die, hoe krachtig ook de stem der kerk zich er tegen verhief, het jus patronatus, die bron van allerlei misbruiken, schandelijke kuiperijen en verfoeijelijke simonie, handhaafde, en slechts gedoogde dat de kerk het eenigzins wijzigde. Zonder hare toestemming, voor dat zij handopening gegeven had, mogt geen kerkelijk collegie tot een beroep overgaan, en daarenboven had zij doorgaans beslissenden invloed op de nominatie. Deze moest in de meeste plaatsen, vóór het beroep geschiedde, aan hare goedkeuring worden onderworpen. Stond de persoon, dien zij begeerde, er niet op, dan desapprobeerde zij haar tot zoo lang er die persoon op geplaatst was, en weigerde de kerkeraad haar genoegen te geven, dan riep zij de hulp der hooge regering in, die zonder eenig regard op de klagten van den kerkeraad of den wensch der gemeente te slaan, hem beriep. Werd er een predikant naar elders beroepen, dien zij niet begeerde los te laten, dan hielpen er geen synodale of classicale verzoeken, zelfs bleef de interventie der staten en van den prins-stadhouder vruchteloos.

Er was dan ook een onophoudelijke strijd tusschen kerkelijk en politiek gezag, waarin het laatste steeds de overwinning behaalde, zoo dat eindelijk het eerste er geheel aan onderworpen werd. En hoe willekeurig de overigheid niet slechts bij het beroep, maar in alle kerkelijke zaken handelde, kunnen de kerkelijke acten schier op elke bladzijde getuigen, en zullen wij later vermelden.

In Gelderland had men, gelijk in al de provinciën, collaties en vrije

beroepen. De collatores hadden het regt van collatie, approbatie en communicatie: het laatste bestond daarin dat de kerkeraad, voor zij tot het beroep overging, den tijdelijken heer, b. v. die van Varik, daarvan dóor een ouderling en diaken kennis gaf. Wat de collatie zelve betreft, deze moest door den kerkeraad of de classis kerkelijk worden gemaakt, en niet zelden weigerde deze de approbatie, wanneer de collator het beroep aan een te jeugdigen of onwaardigen proponent had geschonken. Vrije beroepen geschiedden door den kerkeraad, en zoo deze niet bestond, door de classikale vergaderingen of hare afgevaardigden naar de meeste stemmen der lidmaten, doch niet, dan na voorafgaande correspondentie der plaatselijke overigheid, die bij de stemming tegenwoordig was: en ook deze beroepen moesten even als die naar het collatieregt door de classis onderzocht, en, in behoorlijken vorm bevonden, bekrachtigd worden. Slechts enkele gemeenten in den Tieler- en Bommelerwaard hadden een volstrekt vrije beroeping. Zulks had dan plaats zonder politieke approbatie, b. v. te Drumpt, Bruchem en Kerkwijk, Aalst, Herwaarden en andere plaatsen.

Te Driel ontwierp de regerende en afgetreden kerkeraad een nominatie van drie personen, waaruit alle de mans-lidmaten eene keus deden, zonder eenige verdere approbatie van de classis. In sommige dorpen der classis van Overveluwe bepaalden de ambtsjonkeren den dag, waarop het beroep moest plaats hebben. Op dien dag kwamen zij met de deputaten der classis, en al de predikanten van den ring, waarin de vacature was, bijeen, maakten een nominatie van 12 predikanten, waaruit mans lidmaten op denzelfden dag met meerderheid van stemmen één beriepen, welk beroep dan door de classis geapprobeerd werd.

Te Putten in de classis van Nederveluwe kozen de kellenaars in overleg met de ambtsjonkers der Veluwe een persoon, die door den kerkeraad moest beroepen worden; te Harderwijk maakte de kerkeraad, na verkregen handopening, een gros, mindergetal en drietal. Nadat dit laatste door den magistraat geapprobeerd was, werd de

breede kerkeraad (bestaande uit de regerende ouderlingen en diakenen en allen die vroeger ouderlingen geweest waren) zaâmgeroepen, en deed deze uit dat drietal eene keuze. In de Generaliteitslanden, die kerkelijk onder Gelderland behoorden, geschiedden de beroepen, die meestal vrij waren, met voorkennis en na goedkeuring der Raden van State. Meer bijzonder was de beroeping te 's Hertogenbosch. Zij werd door den "allerbreedsten" kerkeraad, zonder handopening der Raden van State, gedaan. Na een nominatie van twee uit een gros te hebben gemaakt, vertoonden zij die aan den magistraat der stad, die er twee anderen bijvoegde, en uit dit viertal deed de kerkeraad eene keuze, die door magistraat en classis moest geapprobeerd worden. In vijftien plaatsen, waar geen kerkeraad was, beriep de classis: waar, gelijk te Ravenstein, een halve kerkeraad was, beriep deze met de classis. Bij beide, gelijk bij al de overige beroepen, werd de handopening en de approbatie der Raden van State gevorderd.

In Zuidholland had eene drieërlei wijze van beroeping plaats, of door het regt van patroonschap, of door eene vrije verkiezing van den kerkeraad, of van de gemeente, naar een door den kerkeraad gevormd drietal, of zoo er geen kerkeraad was, door de classis, volgens de meerderheid der manslidmaten, altijd onder goedkeuring der overigheid. Te Dordrecht geschiedde de beroeping door kerkeraad en overigheid, op de volgende wijze:

De groote kerkeraad, bestaande uit de predikanten, de 12 regerende, zes afgetreden ouderlingen, tien diakenen en hun boekhouder, zond eene commissie, bestaande uit den praeses en scriba, twee voorzittende ouderlingen, den praeses en scriba en den boekhouder der diakenen, naar heeren burgemeesteren af, ten tijde, dien zij wisten dat Hun Edel Groot-Achtbaren aangenaam was, om handopening te verzoeken. Na verkregen handopening, benoemde deze vergadering een vierentwintig-, twaalf-, zes- en eindelijk een drietal, altijd zorgende dat de persoon, die, bij gelegenheid dat de handopening verkregen werd, door burgemeesteren verklaard werd hun aangenaam

te zijn, op de nominatie geplaatst werd. Dezelfde commissie stelde vervolgens het drietal in handen van den presiderenden burgemeester, die het aan den oud-raad ter approbatie overgaf. Zoodra deze was verleend, belegde de president-burgemeester het collegium mixtum, bestaande uit de vier regerende burgemeesters met hun secretaris (die echter niet mede stemde), den praeses en scriba van den grooten kerkeraad en de twee voorzittende ouderlingen. Op verzoek van den president-burgemeester opende een der predikanten de vergadering met het gebed, waarna gene verklaarde: "dat, ingeval Hunne Edele Groot-Achtbare niet goedvonden, een, twee of drie personen te nomineren, buiten en behalven die, welke door den Grooten kerkeraad, als genomineerden, waren ingebragt, zij de faculteit aan zich reserveerden." Hierop stemde de president-burgemeester, vervolgens de praeses van den Grooten kerkeraad en zoo vervolgens, altijd overhands. Nadat, hetzij met eenparigheid, hetzij met meerderheid van stemmen, uit de drie genomineerden de keus gedaan was, werd die aan den oud-raad ter approbatie gezonden. Nadat deze verkregen en dus in forma geapprobeerd was, volgde de kerkelijke approbatie door de classis, en wel door de predikanten der twee naastbij gelegene plaatsen, leden der classis, daartoe op verzoek des Grooten kerkeraads in zijn midden verschenen, waarna de beroepingsbrief den beroepenen leeraar werd toegezonden.

Te Giesen-oudkerk werd, sedert 1736, het beroep door den kerkeraad, en een of twee leden der gemeente, te Peursum, na adviesen toestemming, doch zonder voorafgaande nominatie, uitgebragt, terwijl het regt van approbatie beurtelings door den drossaart en dijkgraaf van Leerdam en den heer van Giesendam werd uitgeoefend. Te Ottoland en Nederblokland moest de kerkeraad tweemaal na elkander een nominatie van vier personen aan den Prins van Oranje, vrijheer van Ottoland, en ten derdenmale aan den heer van Blokland aanbieden, waaruit een predikant werd verkozen, waarna de approbatie volgde. Te Puttershoek beriep de kerkeraad, na handopening van den ambachtsheer, met auctori-

satie van dezen en advys en consent van Schouten Gerechte. Ook de Schout moest den beroepsbrief teekenen. In Noordholland was het collatieregt bijna onbekend en geschiedde het beroep door den kerkeraad in tegenwoordigheid van een consulent uit de classis, na handopening der plaatselijke overigheid, die het moest approberen. Te Amsterdam verzocht de gewone kerkeraad, uit de predikanten en ouderlingen bestaande, gewoonlijk des donderdags na de ter aarde bestelling van den gestorven leeraar, handopening. Deze verkregen hebbende, deelde men zulks den volgenden donderdag aan de vergadering mede, waarna dingsdags daaraanvolgende in een bijzondere vergadering een zes- en onmiddelijk daarop een drietal gemaakt werd. Den volgenden dingsdag gaf men hiervan kennis aan het collegie van diakenen, dat acht dagen later ook een zes- en drietal maakte. Den daaropvolgenden dingsdag vergaderde de Groote kerkeraad, bestaande uit 29 predikanten, 29 ouderlingen en 42 diakenen, die uit deze vereenigde drietallen een drietal maakte, en daaruit een predikant beriep, waarna het beroep ter approbatie aan den magistraat en de classis werd gezonden; doch de eerste keurde het gedane beroep nimmer goed voor het was aangenomen. Te Hoorn waren de drie predikanten, die op de nominatie stonden, tenzij burgemeesteren hen hiervan dispenseerden, verpligt binnen de stad te prediken. Ook de beroepene predikanten te Warder, Kwadijk en Midlie (ambachtsheerlijkheden van Hoorn,) moesten zich, vóór burgemeesteren het beroep approbeerden, in die stad laten hooren. Vooral in den aanvang der hervorming was het op beroep prediken van predikanten geen zeldzaamheid. Zoo moesten zulks hier en daar de twaalf predikanten die op de nominatie stonden, doen; die zulks weigerden waren niet beroepelijk. Te Alkmaar moest de kerkeraad aan burgemeesteren vragen of deze ook begeerden dat de genomineerden hunne gaven voor de gemeente lieten hooren. Te Dort liet men soms predikanten uit afgelegene plaatsen, zelfs van buiten 's lands, komen om zich te laten hooren; te Oudewater predikte een leeraar driemaal op beroep. Bij uitsluiting geschiedde zulks in Groningen en

Drenthe. Sommigen, o. a. Pontiaan van Hattem, keurden zulks ernstig af.

In Zeeland beriep de kerkeraad van 1586—1591, met toestemming van Diakenen, waarna de regering het beroep approbeerde; doch sedert dien tijd geschiedde er het beroep, zoo in de steden als ten platten lande, door een gemengd collegie, hier collegium qualificatum geheeten, 't geen alleen door de classis werd goedgekeurd. Dit collegie, waarin in de steden vijf magistraatspersonen en in de dorpen de ambachtsheeren met twee stemmen zitting hadden, schorste ook de predikanten in hunnen dienst, of zette ze af, doch met goedkeuring der classis. Was in Zeeland het beroep schier geheel in handen der overigheid, ook in Utrecht geschiedde het nergens zonder haren middelijken of onmiddelijken invloed. Zij alleen gaf vrijheid om te mogen beroepen en bekrachtigde het gedane beroep. In de hoofdstad ging een deputatie uit den Grooten kerkeraad naar de regering om handopening te vragen, waaruit de Groote kerkeraad het gros, de gewone kerkeraad het zes-, en wederom de eerste het drietal formeerde, en daaruit een benoemde, dien echter de magistraat beriep. Hierop verzocht eene deputatie uit den Grooten kerkeraad de approbatie der vroedschap. Ten platten lande mogt nergens beroepen worden zonder handopening van de Gedeputeerde Staten, en op sommige plaatsen nog daarenboven van den collator. Nadat de despectie (zoo heette de benoeming) was goedgekeurd, moest verlof gevraagd worden om ze in een beroep te mogen veranderen, waarna het beroep door den kerkeraad, ten overstaan van twee naburige predikanten, als consulenten, geschied zijnde, aan Hun Edel Mogenden en de classis ter approbatie werd gezonden. In de provincie Friesland week de wijze van beroeping geheel van die in andere gemeenten af. Vóór de reformatie benoemden magistraat en gezworenen den pastoor en andere geestelijken, ook wel met "overroeping" der gemeenten, bij het luiden der klok, ten overstaan van een kerkelijk persoon doch regt van stemmen hebbende, of door de gansche gemeente. Na de hervorming hadden de steden het regt om door hare kerkeraden uit een door den magistraat goedgekeurd drietal,

een vrij beroep te doen. In sommige, b. v. te Leeuwarden, sedert 1767, koos men beurtelings een predikant van de oude en nieuwe studie. Te Bolsward was de kerkeraad uit even zoo veel leden uit de regering als uit de burgerij zamengesteld, doch evenwel moest het zes-, vervolgens het drietal, en na het beroep geschied was, ook dat door de overigheid, en, nadat het door den beroepene was aangenomen, door de classis geapprobeerd worden. Te Sneek werd alleen het beroep door den magistraat nader goedgekeurd; te Staveren, Workum en Hinlopen, deden manslidmaten uit een door den kerkeraad opgegeven drietal een beroep, dat de magistraat goedkeurde. Te Staveren en Hindeloopen koos de laatste den tweeden predikant, die, gelijk in vele kleine steden in de meeste provinciën, tevens rector was. In alle stadsgemeenten moest handopening van hem gevraagd, en het beroep in de classicale vergaderingen kerkelijk gemaakt worden. Ten platten lande bestonden geen collatiën en niemand had het jus ap- et improbandi. Alle beroepen waren vrij, doch geschiedden niet door de kerkeraden, maar door de Edelen en Eigenerfden of hunne gemagtigden in de kerk met geslotene deuren. Een candidaat mogt geen beroep zonder bewilliging der classis afslaan. Te Oosterzee en Echten werd in 1748 de candidaat Jacobus Cramer beroepen. Deze lootte met Ds. Ros, predikant te Rottevalle. Het lot viel op dezen. Nu meende de kerkeraad en de Grietman dat het beroep den laatste moest worden toegewezen. De classis dacht er anders over, en hield zich aan de wet "te meer omdat de militie nu reeds in het land en in staat was de wederspannigen te beteugelen" en approbeerde dat van den candidaat. In Overijssel was vooral ten platten lande de wijze van beroep zeer verschillend. In de steden beriep de kerkeraad, doch gaf de regering handopening. Alleen te Deventer werd geen classikale approbatie gevorderd, wijl de kerkeraad aldaar zich van classis en synode onafhankelijk achtte. Te Enschedé, waar twee predikanten waren, werd beurtelings het beroep gedaan nu door den kerkeraad, en de Goeds-heeren (geërfden), dan door zes burgemeesters, de leden des kerkeraads en vier gecommitteerden (kerspelkerkmeesters).

Ten platten lande hadden sommige dorpen een vrij beroep, andere waren collatiën, die door de staten der provincie, ridderschap en steden, alleen door de ridderschap of door bijzondere heeren, soms meer dan een, werden weggeschonken. In andere plaatsen beriepen borgmannen, goedsheeren en burgemeesters met den kerkeraad. In de provincie Groningen was het collatieregt in volle kracht en stelden heeren en vrouwen predikanten, kosters en schoolmeesters aan. Soms werd dit regt door een heer of vrouw, soms gemeenschappelijk door verscheidene heeren of vrouwen uitgeoefend. In eenige gemeenten beriepen kerkeraden en stemgeregtigde lidmaten of collatoren, doch predikanten of proponenten waren, volgens besluit der Groninger synode van 1650, niet verkiesbaar, vóór de gemeenten hunne gaven hadden gehoord; zelfs moest in Groningen, waar de Groote kerkeraad, na verkregen autorisatie van den magistraat, het beroep deed, zulks plaats hebben. In de provincie Drenthe beriep men of krachtens het collatieregt, dat door één of meerdere heeren werd uitgeoefend, of krachtens de vrije verkiezing, in enkele door den kerkeraad, meestal door eigengeërfde of stemgeregtigde land- of hoevenaars, mits zij van den hervormden godsdienst waren, die ook de collatoren moesten belijden. Zoo niet, dan moesten zij hun regt aan den drost en de gedeputeerden van het landschap, die dan ook de magt van ap- en improbatie verkregen, afstaan. In sommige plaatsen waren gedeputeerde staten in het volle beroepsregt. Zij hadden het zich aangematigd, sedert zij in plaats der kerkeraden of eigengeërfden, die volgens de landschapswet binnen een bepaalden tijd beroepen moesten, en zulks, daar zij het niet eens konden worden, niet hadden gedaan, beroepen hadden.

De kerkelijke geschiedschrijvers, waaraan wij deze bijzonderheden ontleenden, gewaagden niet van de schandelijke simonie, waaraan zich sommige collatoren schuldig maakten, en van de schreeuwende onregtvaardigheden, die bij kerkelijke beroepen gepleegd werden; van het eigenbelang waardoor sommige kerkeraadsleden gedreven werden, in de keuze van een leeraar; van veler "zucht om minder de gemeente, dan

hunne patronen, heeren en den magistraat te believen", "waardoor vele nietige herders en blinde wachters in Gods kerk werden gedrongen"; hoe zij slechts "op een groote of klare stem, vaardigheid en vrymoedigheid in 't spreken en diergelycke uyterlycke bekwaamheden letten en niet onderzochten of zij een exemplare godzaligheid en goede kennisse hadden", "op den altaar des Heeren offerhanden bragten, die Hy verfoeide", "leeraars kozen, die ze niet de opvoeding en onderwijzing hunner kinderen zouden vertrouwen, ja die ze niet bekwaam achtten een burgerlijke bediening van weinig belang waar te laten nemen." Hiervan kunnen echter de acten der synoden en classes getuigen, en zoo vele schrijvers, die van den toestand der kerk in de 17e en 18e eeuw gewaagden. Ook deze vermelden, hoe sommige proponenten ongeoorloofde middelen aanwendden om zich invloed bij de kerkeraden te verschaffen; hoe sommige predikanten "niet op de zake Gods en Christi-ryck, maar op goud en eer zagen", "bij een beroep voorgaven in den gebede te worstelen, openlijk baden of voor zich lieten bidden om 's Geesten hulp en leiding, schoon zij 't beroep uitgelokt of terstond in hunne harten hadden aangenomen." Tegenover deze, die gelukkig niet velen waren, stonden honderden ja duizenden, die, hoeveel voordeel en eer ook een beroep beloofde, zich met blijdschap op nieuw aan hunne gemeenten verbonden, "de eere der menschen versmaadden voor de eere Gods", "op geen aardsch gewin maar op hemelsch profijt acht gaven", die als patriarchen in het midden van hun gezin, in de gemeente Gods, geëerd, geliefd leefden en bij hun dood als vaders door hunne kinderen beweend werden."

DE INZEGENING.

Nadat de proponent het beroep had ontvangen en eenige (in Zeeland zes) weken later zijn peremptoir examen had afgelegd, moest de plegtige

bevestiging of inzegening geschieden. De dag, waarop die plaats had, was een feestdag voor de bewoners van het dorp en der omliggende plaatsen. Schier in elke woning werd open tafel gehouden voor vrienden en verwanten, die, gelijk weleer, wanneer een priester zijn eerste mis zou doen, ten feeste genoodigd waren, en in de pastorie was een gastmaal aangerigt voor alle genoodigden en ongenoodigde vrienden en naburige leeraars.

Er werden dan erwten met potvleesch, rijstenbrij met suiker, later brood, boter, kaas, vleesch, opgedischt, en soms "zoo rijckelijck en zoo overdadelijck wijn en bier geschonken, dat er keuren op moesten worden gemaakt."

Hier en daar was het op zulke dagen als kermis, wapperden de vlaggen, en ging des avonds, na afloop der plegtigheden, de veêl in de herbergen. De bevestiging geschiedde eerst (1568) door een der naburige predikanten, later door den consulent, in de steden door den jongsten predikant, in tegenwoordigheid van deputaten der classis, ook wel door den vertrekkenden leeraar, die dan tevens afscheid predikte, doch in sommige steden nimmer door een predikant buiten den ring of classis, zelfs niet door een vader of broeder. In Friesland werd de predikant, die van de eene naar de andere plaats vertrok niet, gelijk in de overige provinciën, op nieuw bevestigd en geschiedde de bevestiging van een proponent aldaar door twee predikanten, van welke de een eene leerrede hield tot hem die bevestigd zou worden, en de ander een tweede, na de inzegening, tot de gemeente. Zoo werd b. v. in 1757 te Winaldum de candidaat Justus Sidinga door J. Moda en F. van Sloten, predikende de eerste over Ps. 68 : 12, de laatste over 2 Corinth. 111 : 4, 5, 6, in 1737 te Oudega en Koldewolde, de candidaat Johannes Poelstra, door Christiaan Nethenus, predikant te Hemelum en Phocaeus Noordziek, predikant te Nyega en Elahuizen bevestigd. De laatste sprak, als de jongste, het eerst, over Matth. 11 : 7; de eerste, na de oplegging der handen, over Jes. 40 : 6. De synode te Wesel (1568) besloot dat de bevestiging of met openbare ge-

beden of met oplegging der handen, op de wijze der Apostelen, in tegenwoordigheid der gansche gemeente, die van Emden (1571) "met gebeden daartoe dienende, ende opleggionghe der handen (doch sonder superstitie ende noodsakelijckheid) moest geschieden."

Die van Dordrecht (1574) schafte de oplegging der handen af, "overmits sij in deze jonckheit der kercken tot superstitie (was) ghetogen, ende sommiger bespottinge onderworpen souden moghen wesen." Zij achtte het voldoende dat de van elders beroepene "Gode met een ghebede ende der gemeente met een cleijne vermaninghe," en zij "die het eerst in den dienst werden opgenomen, op gelijcken wijze, doch met een langhe vermaninghe en stipulatie bevestigd werden". De dortsche synode van 1578 wilde, dat de leeraars, "daar 't selve met stichtinghe geschieden kon, met opleggionghe der handen ofte anders met het geven der rechterhand der ghemeijnschap tot den dienst der kercken aangenomen, ende met ghebeden Gode (zouden) bevolen worden"; die van Middelburg (1583) "dat zulks met handoplegging, hetzij in de kerk, hetzij in den kerkeraad of classis, altijd echter met openbare gebeden, doch wanneer de leeraar van elders was beroepen "met gebeden ende met het geven der rechterhand der gemeenschap zou geschieden." Eindelijk besloot de synode te 's Hage, "dat de opentlicke bevestinge van kandidaten voor de gemeijnte met oplegging der handen zoo van den bevestiger als van de tegenwoordig zijnde predikanten, en van een predikant met gebeden moest geschieden", 't geen door latere provinciale synoden en de nationale van 1618 en 1619 werd bevestigd. Ofschoon de synode van Harlingen (1596) het besluit der haagsche van 1586 ten aanzien der oplegging der handen bekrachtigde, zoo werd het echter geheel niet, ten minste niet algemeen ingevoerd, en eerst in 1737 besloot de classis der Zevenwouden "de manier van een nieuwen dienaar in zijn nieuwe gemeente, met oplegging der handen te introduceren en te bevestigen voortaan te onderhouden", en Bernardus Aquila, vroeger conrector en voorzanger te Dokkum, later praeceptor te Harlingen, was de eerste die den 3 Mei van dit jaar op

die wijze door Obertus Foppius in de gemeente te Oosterzee werd geïntroduceerd.

Vóór de handoplegging moest de beroepen dienaar zich, volgens besluit der Weselsche synode (1568), "heiliglijk aan den predikant, die deze plegtigheid verrigtte, verbinden, in zijn dienst te beoogen en betrachten de verbreiding der eere Gods, de zuivere bediening zijns woords en de stichting der gemeente; de getuigenissen des H. Geestes niet te buigen tot zijne bijzondere begeerlijkheden noch in 't allerminste van de waarheid af te wijken van gunst, van geld, van vrees; godvruchtelijk te onderhouden de kerkelijke ordonnantiën, die tot goede orde en rust der gemeente behooren, en naar vermogen zijn ambt waar te nemen en vermanen, bestraffen en vertroosten, waar het van nooden zou zijn, uitsluitende alle gunst en aanzien der persoonen." Volgens de synode van Dordrecht (1578) moest de leeraar den proponent met een langere en den predikant met een kortere vermaning bevestigen en hen (van knielen vond ik eerst in de eerste helft der 18e eeuw melding gemaakt) de drie vragen laten beantwoorden, die wij nog in het formulier aantreffen.

Dezelfde vragen werden door de synode van 1578 voorgeschreven, doch van eene voorafgaande vermaning wordt geen melding gemaakt, terwijl die van 1581 bepaalde, dat de bevestiging in de gemeenten met behoorlijke stipulatie en afvraging moest geschieden. Eerst in de synodale acta van 1586 leest men "dat de bevestiging voor de gemeente met behoorlijke stipulatie en afvraging, vermaning, gebed en oplegging der handen moest geschieden naar het formulier daarvan zijnde." Wie de steller van dit laatste was, is mij niet bekend, doch het didaktische gedeelte heeft zakelijke overeenkomst met de leerrede, die, volgens a Lasco, in de gemeente der nederduitsche vluchtelingen te Londen vóór de verkiezing der leeraars werd gehouden, terwijl de vragen en gebeden ontleend zijn aan de Christelijke ordonnanties van Micron. Vóór 1586 wordt het formulier niet achter de Bijbels noch achter de Psalm-berijmingen gevonden, doch wel achter de berijming van

Marnix van 1591 en in de bijbels, die in 1590 en 1591 te Leiden bij Jan Paedts Jacobszoon zijn gedrukt. Het schijnt toen in alle provinciën te zijn ingevoerd en werd door de nationale synode van 1618 en 1619 bekrachtigd. De intreden geschiedden ten platten lande des namiddags van den dag, waarop des voormiddags de bevestiging had plaats gehad: in Friesland en Gelderland soms acht dagen na de bevestiging. Zoo deed in 1741 Fred. Jac. Bocquet, te Hummel zijne intrede, nadat Bernardus van Koevorden hem acht dagen te voren had ingeleid. In de steden trad de beroepen leeraar meestal des avonds, ook wel in een weekbeurt, na de bevestiging, het eerst op.

Groot is het aantal zoo Bevestigings- als Intreê-redenen, die in den loop der 17e en vooral der 18e eeuw het licht zagen. Alle zijn in quarto gedrukt, en de meeste met geleerde aanteekeningen aan den voet der bladzijden. Bijna alle zijn jammerlijke proeven van kanselwelsprekendheid.

Doorgaans zoekt men te vergeefs naar het verband tusschen de tekstverklaring en de "toeëigening", en worden beide slechts door de woorden "maar het is meer als tijt tot de toepassinghe over te gaen", "doch wij moeten afbreken", of iets dergelijks aaneen gehecht. Was het eerste gedeelte een geleerde commentarie, het tweede bevatte een dorre levensschets van den prediker zelven en de gewone wenschen.

Zonderling waren de onderwerpen, die sommige leeraars behandelden. Zoo sprak d'Outrein, bij zijne intrede te Amsterdam, over "Salomons bedde bewaakt door zestig helden," naar aanleiding van Hoogl. 11 : 8; was de intreêrede van Flud van Giffen te Dordrecht (1688) een verhandeling "over Gods algenoegzaamheid den leeraren en gemeente Gods tot onderwijsing en troost uitvoerig voorgesteldt"; bevestigde Abraham Oosterland (1742) zijn ambtgenoot Johannes Vrolijk te Delfshaven met eene leerrede "over Vorst Zerubbabel, den hoogepriester Jozua en al Gods volk, uit naam van den Heer der heirscharen, door den Profeet Haggai opgewekt en uitgenoodigd tot den opbouw van den tweeden tempel", naar Haggai 1 : 7, 8; handelde Didericus van der

Kemp, in zijn intreê-rede te Leiden (1764), "over den tempel door s'Heeren Geest met voorspoed en zegenwensch te voltooijen", naar Zach. IV : 6, 7. Doch men doorloope slechts de Boekzalen, die schier van den aanvang der 18e eeuw af al de bevestigings- en intreê-reden vermelden, en men zal bij het lezen der behandelde teksten moeten toestemmen, "dat vele leeraren in deze, met hulp van Stockius, Coccejus, Buxtorf, Glassius en diergelijken, alleen hunne sterkte in de kennisse der gewijde talen hebben willen betoonen, zonder op de stigtinghe der gemeente eenig acht nemen."

En toch, met welk een geestdrift werd door de onafzienbre scharen, die haar hoorden, over deze intreê-reden, gesproken! Nu de "diepzinnige geleerdheid" en "zonderlinge begaafdheid" van den leeraar bewonderd, dan het "zielaangrijpende, hartkundige, onderscheidende" zijner prediking geprezen; of zijne gaven, in hoogdravende en gezwollene poëzy, bij die van een Chrysostomus, Augustinus en andere bijbeltolken vergeleken: hunne stemmen tot tempelbazuinen verheven, zij zelve "Sionswachters, Godsknechten, Godsherauten" genoemd. De intreê-preeken waren de toetssteenen hunner geleerdheid en gaven; echter niet hunner rigting; want vóór men beriep, wist de kerkeraad ze, schoon hij evenmin als menig leeraar, vooral in de 18e eeuw, het fijne onderscheid tusschen een heelen of halven Voetiaan, groenen of ernstigen Coccejaan, Groeningiaan, Brakeliaan, Lampiaan, Browniaan, den man van de oude- of nieuwe studie, kon verklaren. Doorgaans had ook reeds de faam 's leeraars groote gaven uitgebazuind, en het strekte hem tot geen geringe aanbeveling, indien hij op zijn praeparatoir examen den hebreeuwschen tekst, zonder punten, of den bijbel ad aperturam had kunnen vertolken, of, op zijn verzoek, het peremptoir voor de synode of voor de classis plenaria had afgelegd. Niet weinig fier was hij ook op de Gamaliëls, aan wier voeten hij gelegen had, en met welgevallen hoorde de gemeente de namen dier beroemde mannen in de intreê-reden vermelden. Was de gemeente trotsch op zulk een leeraar, deze was het niet minder op het ambt, waaraan hij zich had gewijd. En kon het anders? Ravesteyn, de voor-

naamste gids van den jongen Nazireër, noemde de evangeliedienaars "vorsten, prinsen, helden, opzieners, ouderlingen, voorgangers, uitdeelers der verborgenheden en velerlei gaven Gods"; "God, de Vader, der Heerlijkheid zelf was de insteller van het leeraarsambt, de Heilige Geest, de Geest der Heerlijkheid, had hen tot het bekleeden er van afgezonderd en bekwaam gemaakt". "Zij overtroffen in waardigheid verre den regent, ja den vorst en koning." Hun groote leermeester, de beroemde Vitringa, beweerde zelfs, "dat een leeraar, in den persoon van 't ligchaam der geloovigen, die alleen de ware en inwendige kerk uitmaken, spreekt, omdat zij Engelen der gemeente zijn, door de Goddelijke bestelling van God gezonden, om als Godsgezanten van Gods wege, Gods welbehagen aan de gemeente bekend te maken." Dat de leeraar bij zulk eene beschouwing van zijn ambt, "in menschelijke zwakheid," de borst verhief, en dat men bitter over hunnen hoogmoed klaagde, verwondert ons niet: doch dat het algemeen gebruik, in de 16e en 17e, eeuw om de namen van vaderland, geboorteplaats, geslacht en doop uit het neêrduitsch in 't latijn of grieksch over te zetten alleen uit geestelijken hoogmoed voortsproot, mag met grond worden weêrsproken. Dit gebruik dagteekent uit de 15e eeuw na de herstelling der letterkunde, en werd niet alleen door predikanten, maar door de meeste geleerden nagevolgd. Zoo noemde zich, gelijk bekend is, Gerrit Gerritsen, Desiderius Erasmus; Schwartserd, Melanchton; van der Putte, Puteanus; Vos, Alopecius; Cornelis Loose van Gouda, Cornelius Calsidius Chrysopolitanus; Ulbe van Schalsum, naar den keizer Ulpius Trajanus en naar den klimmerboom bij den toren zijner geboorteplaats, Ulpius Cissaeus; Foeke Jansz. van Holwert, professor te Franeker, Joh. Phocylides; de predikant van Teerns, later hoogleeraar te Franeker, Terentius. Steph. Sylvius, predikant te Leeuwarden, de eerste Doctor Theol. in de nederlandsche hervormde kerk, noemde zich alzoo naar zijn geboorteplaats Uteterp in de Wouden; Menso Poppius, Eurothalassius, naar zijn geboorteplaats Oosterzee; Christiaan Mosterd, predikant te Dordrecht, Christianus Sinapius; Balthazar Arnhemius, predi-

kant te Anjum, B. Hydoraeus Arminius, naar Waterland zijne geboorteplaats en naar den veldheer Arminius; David van Riet, predikant te Vlissingen, David Arundaeus. Zoo zouden wij nog honderden namen kunnen noemen. In het laatst der 17e eeuw geraakte deze pedanterie meer en meer in onbruik: alleen in de Boekzalen der Geleerde wereld bleef er een schaduw van over, en hield men zich tot in deze eeuw aan de "oude mode" om achter de namen der predikanten de graden der bloedverwantschap, waarin zij tot andere Nazireërs van hun geslacht stonden, in de taal der geleerden uit te drukken.

DE LEERAAR.

Hoe dieper wij in de 17e eeuw dringen, hoe meer wij de leeraars zich tot een priesterkaste zien vormen. In den aanvang der hervorming waren zij broeders onder de broeders, en onderscheidden zij zich in gewoonten, zeden, kleeding, of waarin ook, niet van de leeken. De meesten waren godvruchtige, nederige en eenvoudige mannen, die niets anders bedoelden, "als het rijcke Christi bevorderlijck te sijn ende in ootmoet en stilheijt de schaepkens te weijden." Allengskens begonnen zij zich aan het maatschappelijk leven te onttrekken, zich door hun gewaad te onderscheiden, of liever hielden zich, terwijl ze al wat nieuw was ten strengste veroordeelden, aan de oude kleederdragt, die allengskens als ambtsgewaad werd beschouwd; namen een vroeger ongekend gezag aan, regeerden als priesterkoningen, bemoeiden zich niet slechts met hetgeen hun ambt betrof, maar met stads- en staatszaken; waren niet tevreden hunne stem te verheffen op den predikstoel en in de kerkvergaderingen, maar wilden die ook doen hooren in de bijeenkomsten der regenten en staten. Gedurende het grootste

gedeelte der 17e en 18e eeuw, was er een onophoudelijke worsteling tusschen kerk- en staatsgezag, en hoewel het voordeel op sommige plaatsen en in sommige tijden meer naar gene dan naar deze zijde overhelde, werd toch eindelijk het eerste door het laatste overwonnen en overheerscht. "Wem das Land gehört, gehört auch die Religion!" "Hoogleeraren en stadspredikanten wilden als halve Goden geëerd zijn, en zij zelve gaven wierook voor die afgoderij." De trotschheid en opgeblazenheid der eersten was vaak grenzenloos, zoo dat menig uitheemsche geleerde, die hen aan hunne woningen bezocht, zich bitter over hunne hoogheid beklaagde. Toen eens eenige jongelingen den Franeker hoogleeraar Johannes van der Waeijen moesten spreken, "dachten ze niet anders of ze zouden ter audientie van den vorst zelven geintroduceerd worden, met zoo vele ceremoniën, langs zoo vele trappen, en door zoo vele kamers, werden ze tot hem geleid. Zij vonden den Hooggeleerde zitten in een grooten blaauw fluweelen armstoel, met twee witte van kalk gepleisterde leeuwtjes op elk der leuningen: over zijne tafel waren zoo veel zegels, bullen en brieven verspreid, dat indien er juist geen bijbel bij ware geweest, men geloofd zou hebben ter secretarije van Amsterdam te zijn. Nadat ze hun pligtpleging hadden afgeleid en driemaal het hoofd tot aan den grond hadden gebogen, werden ze, nadat ze tot omtrent zes treden van den professor waren genaderd, door hem gelast zich aldaar op lage spaansche stoelen neêr te zetten, en na een gesprek, dat ruim een kwartier duurde, en uit niet anders dan wederzijdsche complimenten bestond, door twee studenten naar beneden en tot op de straat geleid." "Zondigen (vroeg Hondius te regt) zoodanige professoren niet, die de studenten niet voor-gaen met alle zedigheydt ende Godtvruchtigheydt, noch haer daer toe behoorlyck opwecken; maer die ter contrarie deselve voor-gaen in allerley ydelheyt en lichtvaerdigheyt, daer het toch haer schuldige plicht is die jonge leerlingen wel voor te gaen in leere ende leven"? "Opgezwollen van ambitie en glorie schreeuwden de getabberde vorsten publice en privatim

dat het meer dan billijk was, dat de wet uit hun Sion werd gehaald; dat God aan die plaatsen, daar zij professoren waren, zijn vuur en haardstede, als van ouds onder de Joden, had; dat zij geoctrojeerde en gepriviligeerde rabbijnen waren, die alleen van den God des Hemels het karakter hadden om priesters en leeraren te maken." "Hoe openbaerlijk, tot blame der kercke, zij dissentieerden in gevoelens, die de uniformiteit der leer uitmaakten, zoo hadden zij echter in dat punt politiek genoeg, om als een eenig man aan te spannen, hun haan overal te doen kraaijen".

Sommige coccejaansche predikanten noemden zich "priesterkoningen, lijfstaffiers van koning Jezus, rijkstrawanten van vorst Messias, geregtigd om God te naderen, die, met verdubbelde spoorslagen aangeprikkeld, dikwerf een wenk kregen uit het heiligdom, van den ontzachelijken hemelkoning werden toegewenkt." Van de leerredenen veler leeraars kon men zeggen, 't geen Vehse van die van Musculus getuigde, "Musculus Predigten waren so tapfer, gewaltig und heftig, dasz er sich selbst sogar zuweilen bis zu Visionen erhitzte". Zij beklommen den preêkstoel met allerlei uiterlijken zwier en pronk, als of de achtbaarheid in uitwendige vertooning gelegen was. Zij spraken uit de hoogte tot het volk, noemden de geloovigen "graag getrouwe dienstknechten, wier verstand vet was geworden in dien meststal", en wel verre van zich te schikken naar het begrip der toehoorders, namen zij "een hoogdravenden, gevernisten en opgesmukten spreektrant" aan. De voetiaansche leeraars daarentegen waren meestal eenvoudige, nederige mannen, verkeerden als broeders met het volk, lieten zich den naam van vader, vader in Christus, welgevallen en hadden een eigenaardige wijze van prediken en spreken, door de Coccejanen talmerij, beuzelarij, tale Kanaäns genoemd. Zij onderscheidden zich door naauwgezetheid en ijver in het vervullen van hunnen dienst. Het was hun niet genoeg, stichtelijk in leven en wandel te zijn, met ijver en volle overtuiging de zaligmakende genade Gods te verkondigen, zij moesten zelve de zaligmakende genade

bezitten, waardoor men tot het gezigt zijner gansche ellendestaat geraakte." "Zulks geschiedde echter niet altijd zonder zware zielsbenaauwdheden, waaruit de Heere hen evenwel door de openbaring van den gekruisten Christus in zijne ziele rukte en hen geloovig werkzaam maakte." Niet allen echter hadden die genade ontvangen, doch hadden zij zulks, dan wist het de gemeente, en werd zulks wel uitdrukkelijk in hunne levensschets, die doorgaans zeer uitvoerig in de Boekzaal werd geplaatst, vermeld, zoo als in die van Andriessen, Henricus Eusonius en vele anderen. In dat van den laatste leest men o. a.: "Zijn Eerw. viel een uitmuntend voorrecht ten deele onder zijne bediening te ontvangen. Het behaagde namelijk den goeden Heere Godt zijn Eerw. daar ter plaatse aan hem zelven bekend te maken, te bekeeren, en al vast te bevestigen, en dat zó klaarblijkelijk, dat vele godvruchtigen moesten betuigen, dat zij verzekert waren, dat het ongeveinst geloof, hetwelk eerst in zijn grootmoeder en moeder gewoond had, ook in hem woonde." Zonderling waren de getuigenissen, die sommige gemeenten van hare leeraren gaven. Zoo getuigde zij van Salomon Echtenius "dat hij de menschen onderwees met leer en leven na 't exempel van Phenix, daar Homerus gewag van maakt"; van Johannes Rulaeus, "dat hij was een tweede fransche Hercules, die met zeer subtiele draden van zijn tong de ingezetenen van zijn volk tot gehoor trok en tot Christus bragt"; van Arnoldus Tegularius, "dat hij door kracht des goddelijken woords met een blixem tot in het binnenste der ziele doordrong, als van boven neer de stroomen zijner welsprekendheid neerstortten; dat hij een opregte Theophrastus was, die als Gods tolk door 't krachtig geluid, dat hij maakte, de lieden leidde, waarheen hij wilde"; van Nicolaus Cornelius Crollius, "dat hij het woord Gods zuiver verklaarde en regt sneed, een afkeer had van eigen bedachte uitleggingen, maar zich stipt hield aan het oogmerk van Gods Geest, uitgedrukt in het Woord, en volgens hetzelve daar uit vloeiende toepassingen maakte". In Thomas Wyckenburgius "was de aanzienlijkheid van Cats, de bescheidenheid van Socrates. Hij had een majesteit in zijn wezen,

en vriendelijkheid in al zijn doen.” Petrus Burgerius “was een licht en pilaar in de kerk, gedurig partij van ketterij, die niemand flatteerde of spaarde, en om de etterbuilen der zonden te genezen, gebruikte hij meer cauterien en brandijzers dan pleisters, na de wijze der doctoren in de medicijnen, als een arts der zielen, dewelke met eene superficieele leeringe de vijfde essentie uit de Heilige Schrift trok, door het vuur des geestes.” Johannes Crucius achtte men “even zedig zonder ambitie. Hij wist zijne predikatiën luister bij te zetten door aardige spreekwoorden, zoodat hij bescheidelijk volgde de Heilige Poëten, daar Horatius gewag van maakt, die leerden tot stichtinge of vermakinge of tot beide te zamen.” “In het aangezigt van Henricus Swalmius werd eene deftigheid bespeurd, van zijne lippen vloeiden zoetigheid en vriendelijkheid, zijne welsprekendheid en vleijende reden staken boven anderen uit.” Dr. Rise was “in verstand een Paulus, een Petrus in ijver, die in woord en daad zeven (duivelen) kon verjagen, een held Sions, onvertsaagd van moed. Als hij sprak stond trouwloosheid verdoemd, beefde onopregtheid. Zijn duivenoog zag de ziel tot op den grond, sloeg wonden, maar troostte ook de ziel”. Van een ander leest men, “dat men hem zonden hoorde bestraffen zonder aanzien des persoons en met zulke ongezouten en raauwe uitdrukkingen, dat het meer naar kijven dan naar bestraffen geleek.” Nopens Johannes Becius werd getuigd: “geen onzer leeraars was meer in respect bij ’t bestuur en ’t gemeyn, soo door syn vriendelicheit, nederigheit, saftheid van gemoede, alle blycken van sonderlinge godsvrucht, als door syn bequamheid voor den predikstoel.” Ook “van buiten af had hij veel lofs.” Men noemde hem “een soete beeck, die sielen troost con geven.” Hendrik Dibbetius was “een man van sneeg vernuft en scherp oordeel, wel ervaren in de geleerde talen, doch zwakkelijk tegen de Remonstranten”; Balthazar Lydius “deftig, ligt vertoornd, maar goedhartig, veel vergevend, hoogst ernstig en schrikkelyck in ’t straffen, vol yver, inniglyck de waerheid soekende, van welke hy een pilaar ende vastigheydt was.” Hij wist “met gesten ende manieren

van hevigheyt, de sonden soo te bestraffen en het gemoet der toehoorders daermede soo te ontroeren, dat vele de tranen uyt de oogen bersteden." "Borstius was een statig, deftig, welsprekend, indrukwekkend leeraar en had zulk een grooten toeloop, dat het volk reeds te vijf uren naar de kerk liep als hij te negen ure moest prediken, en des namiddags te half twee als hij 's avonds te vijf ure het avondgebed moest doen." Zoo noemde men den een "een man van vroome gezintheid, maghtigh in de schriften, een Paulus in 't weerleggen, een Johannes in 't bidden;" en ander "een opregt dienaer van koning Jezus, liefhebber der godsaligheyt" of "een boetbazuin, een archangel, streng van wesen, duchtigh in 't straffen"; wederom een ander "een Hippocraat voor de sielen, een Jobsvriend voor de bekommerden, een Petrus in 't geloof"; velen "Guldemonden, Platoos in 't betoogen, kroonjuweelen in de kroone des Heeren, paerlen in zyn diadeem, kaersen op den gouden kandelaer, lichtende sterren, brandende vlammen, donderende helden Gods, tempeldienaers, leviten, Melchisedeks, bewaerders van 't heiligdom, koningsryken en specery-geurigen, pronckaerts in 't geestelycke, Aarons, Mozessen, Gideons, Simsons tegen de Philistynen, geleerde deught, lavers met hemelsch manna, pilaeren ende vastigheden der kercke, maer zich zelven nietige en ellendige, katyvige, zwakke, struyckelende vallende zondaers noemende, die alleen door 's geesten kracht werden gedreven"; en, zoo zij pietisten waren, "wurmen madezakken, slyck ende modder, vlokskens aen 't velleke van het lammeke."

Hun levenswijs was, in den aanvang der 17^e^ eeuw, hoogst eenvoudig en, daar zij doorgaans onbemiddeld waren, soms minder dan burgerlijk. De vrachten, voor het transport hunner goederen betaald, de inventarissen hunner boedels, getuigen dat zij "vaak soberlijk van huisgerade voorzien waren." Men vond in hunne woningen, meestal stadsgebouwen en pastorijen, geen artikelen van weelde of "nieuwe snoffen", maar slechts houten tafels, banken en stoelen, matten, een schapraaike, spinden, koffers, het noodige eigen gereed linnen en servet-

werk, tinnen teljoren, kroesen en andere tafelbenoodigdheden, een weinig kleederen, nog minder goud, zilver of kleinodiën. Doch men kon in het laatst dier eeuw en den aanvang der volgende ook voor *ƒ* 500 's jaars in overvloed leven. Ten platte lande was de levenswijs doorgaans zoo eenvoudig als vader Sluiter en Petrus Hondius de hunne hebben afgebeeld. Nog in 1702 bezat de geleerde Arnoud Moonen, predikant te Deventer, geen porseleinkas, die toch in zijn tijd in geen burger gezin gemist werd, en hij vroeg ten behoeve zijner vrouw, "die de Heere hem tot een hulpe gegeven had", voor een zijner werken, van den uitgever "een notenboomen kabinet met een stelsel van porcelijn en zijn toebehooren, om daar op te zetten." In Holland, waar de levenswijs in het midden der 17e eeuw veel kostbaarder was dan in Overijssel, en men veel niet ontberen kon dat daar gemist kon worden, moest menig leeraar, vooral indien hij een talrijk gezin had, soms kommerlijk van een geringe wedde leven, en al wilde hij dan al niet, gelijk Casper Coolhaas, tot het verkoopen van "costelycke wateren en welruyckende balsemolien" zijn toevlugt nemen, toch naar "favorable ocasien omzien om soberlijk te kunnen leven, en zich" met schrijven, hoe jammerlijk ook beloond, les geven, schoolhouden, doctoren en meesteren, koophandel, reederyen van schepen, asseurantien, pachten ende dergelycke arbeit en bezigheden en sorgen" bezig houden. Gaven of giften ontvingen zij van de gemeente niet, en Borstius, in zijn tijd de meest gevierde predikant te Dordrecht, verweet de grooten der aarde hunne prachtige levenswijs, maar tevens hunne gierigheid omtrent armen en evangelie-dienaars. "Sijner pronckeryen te koop", zoo sprak hij, "zynder nieuwe snuffen en fatsoenen op te speuren, een pont groot, al waer er thien, voor een elle spellewerk en een nieuw kantje te geven, de weerde van een morgen lands of twee aen een vinger te dragen, en den hals te sluyten in een keten, daer thien hongerige buycken een gantsch jaer lang van verzaed souden kennen worden, kostelycke peerlen en halve manen aen de ooren te hangen, een aem wijns op een avond door te swelgen, een hondert gulden of twee aen

't triktacbert op te offeren, en met de dobbelsteenen de rijcxdaelders wech te werpen, daer synse mild genoeg toe. Maer soo de Gever van dat alles selfs eens komt en eyscht een schoof van den acker voor sijn renten, om datse des Heeren sijn, en hebben geen erve als het offer, O! dan brenght men dat verzengt en verminckt is. Sy moeten in haer kant, sijde, felp en fluweel gaen, al sou Christus met sijn predikanten, ballingen, weduwen en weesen, naest aen de galghe hangen, soo dat al de werelt haer armoede sien kan. Sy moeten gesoojen en gebrajen, gestooft en gesmoort op tafel hebben; maar Johannes de dooper moet hem met een ruyge pye en met sprinckhanen en wilden honig behelpen. Sy moeten kostelike speelhuysen bouwen, wilde, woeste en weelderige kinderen opvoeden, al souden haer leeraers beroyde weduwen naelaeten en haer saed om brood gaen en de keukens tot wildernissen worden. Sy drincken de wyn uyt schalen en setten d'een roemer op d'ander, maer Christi werklieden mogen haer bete in azijn doopen en verzengde ayren eeten. Daer men de onversadelicke en bodemloose beursen van de herbergiers met gout en silver soeckt te stoppen, daer sent men de diakens met koperen duyten voort. Als er kermissen, bruyloften of groote maeltyden op handen syn, dan is 't hoog water binnen de kantoren, haer schotdeuren gaen van selfs open en laeten heele stroomen gelds uyt, maer als de armen schreijen om broodt en de naecte om een kleedt, dan schynt er een hooge vloet en waternoot van buyten te komen, die de beursen en geltkassen dicht toesluyt, daer konnen dan niet als kleyne droppeltjens uytkomen, die met geweld doorleeken aan de verkeerde zijde. Daer de Satan van der helle vindt een ruyme hant, daer hy wel met seven boose geesten in woonen kan, daer geld genoegh uyt magh om te verdrincken en te verproncken, en alsoo lijf en siel in 't verderf te helpen, daer vindt de goede Godt de deur van beyde voor hem gesloten. O! verdraeyde en boose aert, schandvlecken en geen kinderen, dankt ghy alsoo den Heeren uwen Godt? Ghy dwaes en onwijs volck, is Hij het niet, die u geschapen en verhooght heeft, die u het leven,

den adem en alles geeft? Zoo ziet ghy dan, beminde Christenen, dat rycke gevers wel gierigaerts zijn. Ghy hebt dan ongetwijfelt oock wel bevonden dat degene, die op straet en in de herberg aldermilddadigst zijn, dat dezelfde in haer huys alderdunst zijn. Wijf en kinderen houdt men by den duym, geeft se niet dan spijtige woorden, en maeckt dat haer tranen haeren dranck sijn: maer de waerdinne geeft men ruym met open hart en beurs. Men doetse lachen en singen en geefse de vriendelyckste woorden, die men kan bedencken. Gierigh binnen, qwistigh buiten!"

Hoog was echter de achting, waarin de leeraars stonden. Zij werden in alles, zoowel stoffelijke als geestelijke zaken, geraadpleegd; ontbraken nooit aan den feestelijken disch en hadden altijd de eereplaats en vooraanzitting. Men stelde er een eere in dezen of genen leeraar tot huisvriend te hebben; 't beste dat het huis opleverde was voor hem bestemd; men noemde den geurigsten tabak dan ook "een domine's pijpje", de beste kandy "een dominees klontje", de beste wijn "een dominees glaasie". Vooral de zoogenoemde "kweeselachtige kerkzusjes" wedijverden in het regaleeren der geestelijken, inzonderheid die der oude studie, en men vond zoowel in de steden als dorpen "dominees huizen", waarin allen predikanten, van wat studie ook, een gul en gastvrij onthaal wachtte en zij hunnen "inloop" hadden. Welk een invloed zij op het volk hadden blijkt uit de geschiedenis, die ook vermeldt hoe vaak de regering van hen gebruik maakte om haar doel te bereiken. Ook zij, welk eene heerschappij zij over de kerk mogt voeren, ontzag den predikant, en liet geen gelegenheid voorbijgaan, hem blijken van achting en eerbied te geven. Zelfs is er een voorbeeld dat zij zijne schulden betaalde, en opdat hij niet zou wanen dat hij daardoor in hare genegenheid gedaald was, vereerde zij hem nog daarenboven een zilveren koelvat. Niet ligt waagde zij het zich openlijk tegen hunne meening te verzetten, en zelfs polste hen Johan de Witt, zoo hij dezen of genen zijner vrienden, die in den reuk van arminiarij stond, op het kussen wenschte te verheffen. — De Patriciërs bezochten bij uitnemendheid de

fransche of mode-kerk, en velen bekleedden er kerkelijke bedieningen in. Zeer ongunstig was in 't algemeen het oordeel over de waalsche predikanten. Zoodra zij zich, lezen wij o. a. bij van Effen, "tot het dragen van mantel en bef geregtigd vinden, is hun eerste werk zich in alle gezelschappen, en wel voornamelijk van vrouwen, in te dringen, en ik tart 't allersnedigste oordeel, door iets anders als door hunne kleederen hunne bediening te kunnen raden, of die ontdekking moest kunnen geschieden door hun huppelenden gang en schaterend lagchen en zwierige buigingen des ligchaams. Die onder hen van een galante inborst zijn, overtreffen de hofjonkers in 't aardig en geestig onderhouden van de juffers, en weten met haar over den opschik en moden naar de kunst en in de opregte salettaal te redeneeren. Anderen doen hun best om door vertelseltjes, loopjens, aardige kwinkslagen voor tijdverdrijvende snaken zich te doen kennen, en den roem een geheel gezelschap te kunnen doen lagchen, te verkrijgen, zich dikwijls niet ontziende dubbelzinnige streken te wagen, die, door de geestrijke aardigheid, dewelke 't onkuische dat er in schuilt, als met een doorzigtbaar kleed bedekt, aanlokkelijker en daar door gevaarlijker worden. Een derde soort bestaat uit regtschapen hovelingen, die van de wellevendheid hun ernstigste werk maken, met de diepste onderwerping de grooten behandelen, deze met uitgezochte complimenten overladen, zich wel wachten van hen ergens in tegen te spreken, en hunne buigzame zeden, tot goedkeuring van al hunne gevoelens, schijnen te kunnen schikken." — "'T eenigste dat ze als wezenlijk in hun ambt schijnen te erkennen, is het prediken. En daar leggen ze zich met veel ijver op toe. Zij trachten hunne toehoorders meesterstukken van welsprekendheid op te disschen. Zij zijn zoo opgesmukt met uitgekipte woorden, zoo versierd met fraaije vindingen en zoete vergelijkingen, zoo naauwkeuriglijk ontbloot van alle lage en gemeenzame spreekwijzen, zoo bezaaid met net geschakeerde bloempjes van de rhetorica, dat ze in den gemeenen man, zonder 't minste begrip, de uiterste verwondering baren, en aan hen, die ze verstaan, zoodanig een vermaak en uit-

spanning verschaffen, dat men aan iemand die van 't gehoor terugkomt, zonder ongerijmdheid kan vragen "*hoe hij zich gediverteerd heeft?*"

Beschuldigde men de waalsche predikanten van lichtzinnigheid, de nederduitsche daarentegen van ijdelheid; men wees niet zoo zeer op hunne gepruikte en gebefte afbeeldingen, als wel op de hoogdravende dichtregels, die, zeker niet zonder hunne toestemming, er onder gedrukt werden. Zwaar zijn de portefeuilles, waarin die afbeeldsels, zelfs op satijn gedrukt, worden bewaard. En geen wonder: wie zou de beeldtenis van een geliefden leeraar niet begeerd hebben? Zij sierden dan ook in ebbenhouten lijsten de wanden der vertrekken, terwijl hij, die geen gravure kon bekostigen, zich met een silhouette vergenoegde. Niet zelden werden, in het laatst der 18e eeuw, de silhouetten van al de dienstdoende leeraars eener gemeente met lauweren omvlochten op één plaat gebragt en met een lofdicht er onder versierd. Veel minder talrijk zijn de portretten der leeraars in olieverw. Er zijn er echter door de vermaardste meesters geschilderd. Ook ontmoet men ze hier en daar in hunne studeerkamers afgebeeld. Hier zien wij een ongezellig kelderachtig vertrek met een steenen vloer en breeden schoorsteen. In het midden staat een stevige eikenhouten tafel, met boeken in allerlei formaat in lederen en perkamenten banden, met en zonder sloten, die ook de kasten langs de wanden vullen en over den grond verspreid liggen. Tot dit kille vertrek dringt nimmer de zon door, het ontvangt slechts eenig flaauw licht door de beschilderde glazen boven de kassen aan de zoldering. De leeraar zit in een eng wambuis met een calot op het hoofd en een zwanenschacht in de hand op een hoogen stoel, over welks rug zijn mantel hangt. Nevens hem staan een looden inktkoker en een zandlooper. Zijn voeten zijn met stillegangers bekleed. Op een ander tafereel zit hij met den mantel omhangen en den hoed op het hoofd voor een grooten houten lessenaar, voor de kleine vensters zijn groene saaijen gordijnen geschoven. Het vertrek wordt door een dikke walmende vetkaars, op zwaren koperen kandelaar, verlicht. Tegen een der wanden staan goed gevulde boekenkasten, levensgroote portretten en landkaarten bedekken

de overige. In beide vertrekken ziet het er regt somber en ongezellig uit; beide zijn volkomen in harmonie met de ernstige troniën der mannen, die in gepeins verzonken zitten, doch meesterlijk door het penseel van Schalcken gepenseeld zijn. Op een derde tafereel uit den pruikentijd, zit de leeraar in een vertrek met houten vloer. Hij is in den preekrok, met mantel en bef omhangen, de allonge over rug en schouders, en den steek op het hoofd. Op de met groen laken bekleede tafel liggen boeken, papieren en tabakgereedschap. Hij zelf rookt uit een lange pijp en is bezig met schrijven. Aan zijne met schoen en gespen bekleede voeten zit een spinnende kat. Aan een der wanden hangen schilderijen, een klok en zijn japon, de andere zijn met boeken bezet. De ruggetitels van sommige folianten getuigen dat hij, behalve de theologie, ook andere vakken van wetenschap beoefent. Het is trouwens ook bekend dat velen uitstekende wis- en aardrijkskundigen, anderen verdienstelijke geschiedschrijvers, beoefenaars der wijsbegeerte en letterkunde waren, en dat de 17^{e} en 18^{e} eeuw weinige leeraars opleverden die geen latijnsche of nederduitsche gedichten vervaardigd hebben. Zij hielden briefwisseling in de taal der geleerden, zoo met elkander als met uitheemsche leeraars en geleerden. Vele deze correspondentiën zijn bewaard gebleven en maken een belangrijk deel der Epistolographi uit. In de 16^{e} en 17^{e} eeuw hadden slechts enkele predikanten eene min of meer aanzienlijke boekverzameling. De boekekasten van verre de meesten bevatten slechts de noodzakelijkste werken, zooals de H. S. met kantteekeningen, Trommius, de werken van Piscator, het Enchiridion van Heidegger, het opus analyticum van Van Til, de Huysbijbel van Hartman en Calvijn's institutio. In de 18^{e} eeuw werd het aanleggen van bibliotheken in den leeraarsstand meer algemeen, en begon men theologische en andere tijdschriften te lezen, zooals de Bibliotheca-Bremensis, Groningana, Duisburgensis, Hagana, de Symbolae literariae, de Schatkamer- en Akademie der Geleerden, de Christen, de Spectators en Zedemeester der kerkelijken, de Europesche Mercurius en Nederlandsche Jaarboeken; doch vooral de Boekzaal van Europa en der Geleerde wereld. Deze

werd niet alleen door leeraren, maar ook door leeken gelezen, en was lang het eenige en bleef tot in onzen tijd het meest gelezene tijdschrift. Geen gemeente zoo afgelegen, geen gehucht zoo klein, of de Boekzaal ging van huis tot huis rond. Geen wonder, het bevatte 't geen leeraren en gemeente het meest ter harte ging, de geschiedenis der kerk, en vooral de biografien der leeraars, die, tenzij de gestorvene leeraar verzocht had geen levensberigt van hem in de Boekzaal op te zenden, door den consulent zeer uitvoerig werden behandeld. Vooral beschreef deze met de uiterste naauwkeurigheid het karakter, den bekeeringsweg en het sterfbed van de leeraars. Meestal had deze biografie reeds voor de lijkrede gediend.

In den aanvang der hervorming was men gewoon voor alle gestorvenen of dooden bij het graf lijkredenen te houden (volgens de engelsche liturgie). Doch reeds in 1574 gebood de Synode van Dordrecht "de lijkpredikatiën met groote voorzigtigheid (zoekende de opbouwing der kerken) af te zetten, en daar zij niet ingevoerd waren niet in te voeren, om de gevaren der superstitiën daaruit te kunnen vermijden." De Synode van 1578 bevestigde dit besluit, met deze bijvoeging, "dat waar men ze oordeelde niet onnut te zijn, ze mogten geduld worden, mits dat ze meer een forme van onghepremediteerde vermaning dan van een predikatie, die met het gebed begon en met dankzegging gesloten werd, hadden, en dat men in dezelve den lof der afgestorvenen niet zoude verkondigen." Sedert dien tijd geraakten zij in onbruik. Ten minste in de acta van den kerkeraad te Dordrecht vond ik aangeteekend: "op 3 Aug. 1578, is eene vermaeninge versogt gedaen te worden over de begraevinge van eene vrouwe van Antwerpen, is Corput belast hen te seggen, dat de lijk-predikatiën hier en ook in andere steden afgestelt zijn van wegen der superstitie en quade conseqaentie, die men daer uyt besorget heeft." Drie jaren later besloot de Synode van Middelburg, "daar de lijkpredikatiën in onbruik waren, de drukkers te gelasten voortaan de dancksegginghe by den begraeffenisse der dooden, staende achter in de catechismus weg te laten." Zij schijnen

hier en daar echter nog in het midden der 17e eeuw te hebben plaats gehad, ten minste eerst in 1658 schafte de kerkeraad te Zoelen ze af; "doch die *f* 3 aan de armen wilde geven, kon er een verzoeken".

Achter de oudste Psalmberijmingen vindt men een voorschrift nopens deze lijkpredikatiën. Zoo leest men achter die van Johannes Wtenhove, Londen 1566:

"*In den lijckprediken houdt men ghemeinlicken der Ghemeijnte voor dese stucken: hoe de doidt ingekomen sy door Adam, ende wederomme door Christum wechghenomen; van der opstandinge des vleesches ende den eeuwighen levens; Item van der ongewissheit onses levens ende dage onses steruens ende dat derhaluen een ieder denselven in bestandigen geloiue, met waken ende bidden verwachte*", Hierop sprak men het volgende gebed uit: *Wij dancken dy almachtighe, eeuwige, barmhertige Vader, dat du onsen broeder N. uth der elende deser wereldt (daer du hem vor een tydt na dyner vaderliker goedicheyt inne geoeffent hebts) in waren geloiue dynes soons Christi Jesu verlosset, ende syne siele in dyn ryke ontfangen hebst; welckes lichaem du oock to syner tyde, tot der onsterfliker heerlicheyt (die du allen geloiuigen door Christum toegesecht hebst) erwecken wilt. Wij bidden dy, wil ons met dynen heyligen geest bystaen, dat wij uth desen exempel geroert werden, de ernstafticheyt dynes tornes ouer onse sunden, te erkennen ende mit myden derseluen dit verganchlike leuen kleijn achten, onse oigen altydi op dy hebben, ende in warer heylicheyt ende gerechticheyt alle de dagen onses leuens voor dy wandelen mogen: opdat wy oock in waren gheloiue dynes Soons, van hier verscheijden ende eeuwelick bij dy leven mogen, door deuseluen dynen Sone Jesum Christum, die met dy ende den Heyligen Gheest, is een eenich ende eeuwich Godt altydt ghepresen. Amen.*"

Waren de lijkredenen op de leeken afgeschaft, die op vorsten, collatoren, voorname magistraats-personen en predikanten bleven in gebruik. De eerste werden, op openbaren last, of ook wel uit eigen beweging, gehouden, en die op koningin Maria, Willem III, Willem IV en de prinses Anna vormen verscheidene kwartijnen. Onder de lijkredenen op collatoren en magistraats-personen zijn er waarin de leeraar den afgestorvene zóó bewierookte, dat ze zoowel den redenaar

als den doode tot oneer verstrekken. Dit is ook toepasselijk op vele die openlijk voor de gemeente op hare ontslapen leeraars werden uitgesproken, en later met lofliederen, soms zelfs met platen versierd werden gedrukt. Enkele dezer leerredenen bevatten echter treffende karakterschetsen en roerende beschrijvingen van sterfbedden, zoodat ze nog heden met stichting gelezen worden. Tot deze behooren de lijkredenen van Hellenbroek op Wilhelmus à Brakel over Pred. XII : 5 en van Flud van Giffen op Jacobus Sappius, getiteld: "De regtvaerdigen Habel, nog sprekende na synen dood, voorgesteld uit Hebr. VI: 4."

Vóór van Giffen die rede uitsprak, "gevoelde hij zich met eene beroeringe bekruipen". "Hij hoopte echter dat God hem sterkte mogt geven, en aan het slot er van zou hij zijne hartstogten, tot ontlasting en voldoening zijner liefde, den vollen toom geven, al zouden zijne rechtveerdige tranen dan meer spreken als de woorden, die veelligt in de keel zouden verstikken". Maar Sappius was ook niet alleen zijn ambtgenoot, neen "zijn lieve vriend, zijn Jonathan". Hij had "het soet der broederlijke samenwoning ondervonden"; ondervonden "dat de naem van colega niet altijd hatelyck, maar oock wel eens soet en stigtelyck tot een gesegende nagedachtenisse was". Helaas, wel eens! "Hoe vele gemeenten werden niet verscheurd, door de jammerlijke twisten der collegen! Fratrum concordia rara".

Vooral ondervonden dat gemeenten, die door twee leeraren bediend werden, welke met elkander in geloofspunten verschilden.

"Zij hadden veeltijds gansch een verloop te duchten, waren van 't gebod der lyefde gescheiden: hunne gesinnen werden verdeylt, den een den sentimenten van Adolphus, de andere van Cornelius toegedaen". Op sommige plaatsen hadden de leeraars ook veel van invloedrijke heeren en collatoren, "die in alles hunne opinien wilden doordrijven", te lijden. "Felix parochia, quae sine nobili et collega"!

"Gelukkig predikant, wiens standplaats is ontbloot
"Van trotschen edelman en nijdigh amptgenoot!

23

Nog meer hadden de duitsche leeraars ten platten lande van de jonkers, die collatoren waren, te verdragen, en het was dáár een spreekwoord: "Domine Johannes, ihr sollt zwar Dienst haben, aber ihr muszt Jungfer Margriet, meiner genädigen Frau Kindermädchen heirathen". Dezelfde schrijver, die ons deze bijzonderheid mededeelt, hangt een zwart tafereel op van de diepe onkunde der duitsche leeraren in den aanvang der 17e eeuw. In 1600 waren er in Brandenburg, die geen Bijbel hadden. "Es giebt" (leest men in een Epistola encyclica pastoralis van 1610) "solche, wenn auch nicht viele, die in den gewöhnlichen Frägen aus der biblischen Geschichte rudiores sind als die Laien — in die kirchlichen Streitfragen völlig rudes". In 1600 bleek het bij de examina voor de landstanden in Zweden, dat de candidaten de geloofsartikelen niet kenden.

Waren de grenzen van mijn bestek niet beperkt, dan zouden wij nog vele curiosa uit het predikanten-leven, ook in ons vaderland, kunnen mededeelen; gewagen van hen, die door de Spanjaarden en Franschen zelfs op den predikstoel werden gedood; van hen, die, gelijk Cornelis Vrolijkhert, Adolf Ketelaar, Johannes Loopewijk en Theodorus van Houten, predikanten te Dordrecht, Goes, Langerak en Maasland, op den predikstoel "als geestelijke krijgsknechten met het zwaard in de hand, als Mozessen aan den mond van Jehova" stierven,[1] "zonder anxten of smarten des doods door hunnen Heer gevonden of afgelost werden"; van anderen, die hun stervensuur voorspelden, hun doodkist in hun slaapkamer plaatsten, om vertrouwd te worden met den koning der verschrikking, van sommigen die meenden dat zij reeds gestorven waren; van priesterlijke geslachten, zooals dat van Lydius, Snethlagen, Brakel, Vos, Walraven, Velsen, Temmink, Streso, Noordbeek, Cornelis en anderen; van predikanten uit hetzelfde geslacht, die dezelfde gemeente soms langer dan een eeuw bedienden, of een hoogen

[1] "De Joden hebben 903 soorten van dood; maer de allersoetste, zeggen zij, is de dood der kus, waardoor zij zeggen dat Mozes is gestorven, als God als met een kus de ziele wegneemt."

ouderdom bereikten. Doch wij moeten den lezer naar de predikantenlijsten van Adami, Columba en Dreas, Greydanus, de Jonghe, Brans, Keppel, Moonen, Engelsma, Paauw en Veeris, van Rheenen, de zeeuwsche Buise, vooral naar de Boekzalen der Geleerde wereld verwijzen.

OUDERLINGEN. DIAKENEN.

Ons tegenwoordig ouderlingschap kan zich op geen vroegen oorsprong beroemen. Het is een calvinistische instelling, die het eerst bij de, naar den calvinistischen vorm, ingerichte geneefsche en fransche kerk voorkomt. In de vroegste eeuwen van het Christendom verschilden bisschoppen en ouderlingen zelfs niet in rang, veel min waren zij zóó ver onderscheiden dat aan de laatstgenoemden alleen het regeren zonder de prediking des woords en de bediening der sacramenten zou opgedragen zijn geweest. Moge men al vroeger beweerd hebben, dat onze ouderling de presbyter der eerste kerk ware; al hebben ook sommigen zelfs het ambt der ouderlingen gelijk met dat der Leviten gesteld, onze de Groot, Streso en andere godgeleerden hebben overtuigend bewezen, dat dezen, en met hen de steller van het formulier ter bevestiging der ouderlingen, hierin dwaalden. Reeds onze eerste synode gaf voorschriften betreffende de vereischten om het ouderlingsambt te kunnen bekleeden, de pligten die de ouderling te vervullen had, en de wijze waarop hij in de gemeente moest worden ingeleid.

De vereischten om het ouderlingschap te kunnen bedienen waren: "onstraffelijkheid in leven, zuiverheid in religie, voorzigtigheid in 't beleid van geestelijke zaken, eenige kennis van burgerlijke zaken, reinheid van alle eergierigheid en grootschheid, ja van alle kwaad vermoeden van die gebreken"; ook moesten zij gehuwd zijn met eene vrouw die lidmaat en onergerlijk van gedrag was. De pligten er aan verbonden waren: "met de dienaren des woords acht te nemen op de be-

roeping der predikanten, deze en alle gemeene lidmaten met raat en daad te dienen, toezigt te nemen op de leer en wandel der dienaren des woords". In eenige gemeenten was hun opgeleid met de predikanten, vooral tegen den tijd des avondmaals, de gemeente te bezoeken, het avondmaal te helpen bedienen, bij de predikatiën en catechisatiën tegenwoordig te zijn, voor de aanstelling van voorzangers, beurtelings met de predikanten, bij den aanvang der godsdienstoefening de twaalf artikelen des geloofs voor te lezen. In sommige gemeenten had elke ouderling zijn wijk waarin hij wekelijks elk huis moest bezoeken, en wel opletten of de huisgenooten zich oprecht in handel en wandel gedroegen, het hoofd des gezins zijn gezin in de pligten der godzaligheid onderwees, hen in de morgen- en avondgebeden voorging, de leden des gezins bestraffen, vermanen, aanprikkelen, vertroosten en zorgen dat de kinderen de catechisatiën bezochten, ook zieken bezoeken en vertroosten. Zij waren leden des kerkeraads en werden als zoodanig met de predikanten in commissie naar de regering, de classis en de synode afgevaardigd.

De synode van Dordrecht in 1578 beval uitdrukkelijk, "dat het recht van benoeming der ouderlingen bij den kerkeraad zou staan; dat deze jaarlijks een dubbel- of enkeltal aan de gemeente moest voorstellen, uit welke, na beproeving van acht dagen, de helft zou worden verkozen, waarop zij, na wederom acht dagen aan de gemeente voorgesteld te zijn, zouden bevestigd worden." Die te Middelburg (1581) bepaalde dat ook de diakenen de ouderlingen moesten verkiezen, en die van 's Gravenhage (1506) "dat ze ook opzicht zouden hebben dat de diakenen hun ambt getrouwelijk waarnamen", 't geen door de synode nationaal bevestigd werd. In sommige gemeenten mengde zich de regering in 't beroepen der ouderlingen. Zoo werd te Leiden hare handopening en approbatie vereischt. Daar mogten ook geen extraordinaire ouderlingen worden benoemd, "tenzij dat hunne personen bij den magistraat bekend waren gemaakt"; ook stelde deze den kerkeraad des noodig de vermeerdering van hun getal voor, gaf hij zijn genoegen

te kennen "als er ouderlingen uit hun midden werden verkozen, en drukte den wensch uit dat zulks meermalen mogt geschieden". In Friesland moest in de steden ten minste één ouderling uit den magistraat worden benoemd, "om tot nut en dienst der kerke toezicht te hebben in den kerkeraad." In de stad Groningen waren de ouderlingen in drie orden verdeeld, die der regenten, der geleerden en der burgemeesteren, waarvan elke een vast getal leden had. Deze allen waren, gelijk die in de geheele provincie, ad vitam; in de overige provinciën bleven zij, tenzij ze langer wenschten te dienen, twee jaren in dienst. Zij werden meestal uit de deftigste standen, en uit de afgetredene diakenen verkozen; te Leiden maakte men onderscheid tusschen burgers en ingezetenen; ook krijgslieden mogten tot ouderlingen en diakenen worden verkozen, doch in Friesland mogt men een nieuw inkomende niet verkiezen, tenzij hij ten minste eenmaal met de gemeente het avondmaal had genoten. Aan den verkozene bragt de koster het beroep; die weigerde werd hier met boete, daar met censuur gestraft.

Te Dordrecht geschiedde de eerste verkiezing den 14 Junij 1572 "door de eerste dienaren des woords en sommige uit den magistraet, die haer gelove beleden hadden." Deze "stelden 12 broederen, die zij achteden de bekwaamste te zijn, de gemeinte voor, om ses daer uyt te verkiesen, deselve vermanende schriftelijk in consistorie te stemmen, die sy achteden de bekwaemste te zijn". Zulks geschiedde na een openbaren vast- en bededag. Aldaar had sedert 1652 de verkiezing door een predikant en ouderling "aen 't huys van een yegelyck" plaats, waarop de kerkeraad in de consistorie ontboden werd om haar bekend te maken, waarna een enkel getal, geapprobeerd door den magistraat, de classis van Zuid-Holland en de synode, aan de gemeente werd voorgesteld. Bij de voorstelling voegde men de vermaning: "soo er iemand was, die hadde op haer leere of leven, dat hy hetselve tusschen sondagh daar toekomende zoude in consistorio aendienen". Herhaalde klachten werden hier en elders tegen kuiperijen bij de benoeming der ouderlingen in den kerkeraad gebragt, procla-

matiën er tegen van den predikstoel afgelezen, en zelfs den synoden verzocht "middelen er tegen te beramen."

In den aanvang der hervorming werd er overal vóór de verkiezing van ouderlingen vast- en bededag door de gemeenten gehouden, werden zij door hunne ambtgenooten en de predikanten in de leer geëxamineerd, en vervolgens bevestigd. Later werd de biddag en het examen afgeschaft en werden zij alleen "met afvraging der getrouwheid en gebeden tot God", volgens de synode te 's Hage van 1586 "met openbare gebeden en stipulatie" bevestigd.

Wie het formulier heeft vervaardigd en wanneer het werd ingevoerd, mogt ik niet opsporen: waarschijnlijk werd het door den opsteller van het formulier der bevestiging van predikanten, waarmeê het in vormen, geest en inhoud, mutatis mutandis, geheel overeenstemt, vervaardigd. Ook vinden wij het 't eerst achter de bijbels en psalmberijmingen van en na 1586.

Een ouderling stond toen schier in even groote achting als de predikant zelf; men erkende hem aan zijn zwart kleed, en wanneer hij in functie was droeg hij later, even als de leeraar, mantel en bef. Wat den predikant was verboden, was het ook den ouderling. Aan openbare vermakelijkheden mogt hij geen deel nemen, en wanneer in den gezelligen kring de vrolijkheid de grenzen overschreed, en de voeten in beweging raakten, dan verwijderde hij zich, even als de leeraar, in stilte. Scherpe hekeldichten werden vervaardigd op ouderlingen, die zich vergaten, toelieten dat hunne gezinnen genoegens smaakten, of kleederen droegen, die door de kerkelijken werden veroordeeld; ja "die zelve zich met lange paruiken en over borst en schouders zwevende lokken versierden en daarmede tot aanstoot en ergernis der gemeente op de eerlijkste plaatsen in de kerk gingen zitten". Van sommige ouderlingen werd ook gezegd, dat zij naar "gunst en ongunst en andere wereldsche inzigten bij het beroepen van predikanten, ouderlingen en diakenen handelden"; dat ze "schoon voorgangers en voorstanders van Godes kerke en diensvolgens be-

kwaamheid en kennis dienende te hebben, echter van de gronden der gereformeerde religie geen bescheiden kennis hadden, noch trachtten te hebben;" dat zij, "in weerwil dat zij zulks bij de aanvaarding van hun ambt beloofd hadden, zich niet bemoeiden met het onderwijzen der onwetenden, bestraffen der ongeregelden, opwekking der tragen, vertroosten der kleinmoedigen;" dat ze in den kerkeraad "met geen vrijmoedigheid spraken, waar ze behoorden voor het goede, voor de zaak Christi en voor het werk van Gods kerk; maar ja-broers waren, en dat ze in het oefenen der kerkelijke tucht hun advijsen gaven naar aanneming des persoons." De kerkelijke acten getuigen daarentegen ook van anderen "dat zij vol des H. Geestes, onberispelijk in geloof en wandel, streng in 't handhaven van de policie der kerke waren;" dat ze "niemand ontzagen, scherp op de gemeente letten, den armen het evangelie brachten, den bedroefden en bedrukten troosten uit Godes H. Woord," of roemen "hunne regtzinnigheid, rechtvaardigheid, kennisse, wijsheid, voorzigtigheid, beleid, kloekheid, deftigheid."

In de dagen van den eersten bloei des Christendoms, toen de liefde jong was en aller harten bezielde, was de weldadigheid der rijkeren jegens de armere broeders en zusters boven alles werkzaam. De uitdeeling der liefdegaven was aanvankelijk aan de Apostelen overgelaten, die in alles de leidende hand hadden. Toen echter het getal der gemeenteleden aangroeide, werd het hun spoedig onmogelijk om met dezen administratieven arbeid voort te gaan, zonder schade voor de armen zelven, of den hoogeren werkkring, waartoe zij door den Heer geroepen waren; en welligt werden zij reeds vroeg genoodzaakt de uitdeeling der aalmoezen over te geven aan dezen en genen, die zij daartoe het meest geschikt achtten. Weldra evenwel ontstond er eene natuurlijke aanleiding, om aan dit gedeelte der besturing van de aangelegenheden der gemeente een meer bepaalden vorm te geven. De Hellenistische, steeds naijverig op de Joodsche Christenen, betoonden zich, hetzij dan te regt of te onregte, onvergenoegd en achterdochtig over de wijze, waarop tot heden de armverzorging had

plaats gehad; en de Apostelen, gedreven door den Geest huns Heeren, die de Geest des vredes is, haastten zich om maatregelen te nemen, die de oorzaak van dit geschil zouden wegnemen. Zij voerden een zeer regelmatige wijze van armbedeeling in, en daar zij zelven hoogere verpligtingen te vervullen hadden dan "het bedienen der tafelen", schiepen zij een nieuw ambt, waardoor de armenbedeeling meer regelmatig kon geschieden, en deden door de gemeenteleden zelve geschikte personen kiezen tot waarneming der nieuwe bediening. Aldus ontstond het diakonaat, wel naar aanleiding van naijver en twist, vruchten van den geest der wereld, maar de werkelijke drijfveeren waren broederliefde, weldadigheid en zucht tot orde, vruchten van den Geest van Christus. Allengskens echter kregen de diakenen een uitgebreider en anderen werkkring, en onderging het ambt met den loop der tijden wijziging en groote verandering: zij moesten bij den dienst des altaars tegenwoordig zijn en hulp bewijzen, de offergaven ontvangen, het H. Avondmaal uitdeelen, doopen, de biecht afnemen en prediken; doch steeds bleef de verzorging der armen een zeer belangrijke pligt der diakenen.

De eerste hervormers, die het uit- en inwendige van den openbaren eeredienst geheel in den geest der oorspronkelijke instelling wenschten te hervormen, legden den diakenen alleen den pligt der armverzorging op. "De schriftuur leert ons klaarlijk, zoo lezen wij in de acten der synode te Wesel (1568), dat het ambt der diakenen bestaat in de bedieninge des tafels, dat ze den armen in hunnen nood zullen te hulp komen en aalmoezen vergaderen en 't geen noodzakelijk is uitreiken, en de rijken vermanen de kerk en de armen te helpen en te ondersteunen." De vaderen wenschten dat er, vooral in de groote steden, twee soorten van diakenen mogten verkozen werden, van welke de een zich bezig hield met het vergaderen en uitdeelen der gaven aan de armen en het ontvangen der legaten aan dezen vermaakt, en de ander met het bezoeken en vertroosten van zieken, gekwetsten en gevangenen, het acht geven op en ondersteunen van behoeftige vreemdelingen, het

beschermen van weduwen en weezen. Ofschoon nu de Nederlandsche Hervormde kerk geen twee soorten van diakenen benoemde, die zij verschillende gedeelten van het ambt ter uitoefening oplegde, zoo heeft zij zich echter trouw aan de voorschriften der weselsche synode gehouden, en wij zien de diakenen dan ook gedurende alle eeuwen, zich met het vervullen der genoemde pligten bezig houden. Hunne verkiezing moest door de gemeente zelve, na het houden van een vast- en bededag, geschieden. Zoo kwamen te Dordrecht predikanten en ouderlingen, den 9 Junij 1573, voor het eerst te zamen, maakten een dubbeltal en stelden dit aan de gemeente voor, "om de helft daer uyt te verkiezen, dewelcke met briefjes haere stemmen gegeven hebben in consistorio om aldaer opgenomen te worden ende bij meerderheid te concluderen, wie van de voorgestelde dienen zouden of niet". Sedert 1583 werd het dubbeltal door predikanten, ouderlingen en diakenen opgemaakt.

Hier schijnt de regering den kerkeraad en de gemeente in zijne keus niet belemmerd te hebben. In andere gemeenten approbeerde zij de keus des kerkeraads, en werd der gemeente alleen van de benoeming kennis gegeven. Moest er ontijdig, ten gevolge van sterfgeval een benoeming geschieden, of moesten, gelijk in 1621 te Leiden "aangezien de zware tijd, die niet wel leed dat nieuwe onervarene in plaats van de geoefenden zouden gesteld worden", de diakenen nog een jaar in dienst blijven, ook dit mogt niet zonder goedkeuring der regering geschieden, die ook resolutien gaf aangaande "de manier door den kerkeraad ouderlingen en diakenen te benoemen" en de reglementen ap- of desapprobeerde.

Het getal der dienende diakenen was, gelijk dat der ouderlingen, zeer verschillend, en overeenkomstig de talrijkheid en uitgestrektheid der gemeenten. In Friesland had ten platten lande, 't zij er al of geen armen waren, elke kerk één, en hadden de overige gemeenten twee diakenen. De bevestiging had te Dordrecht eerst een maand, later veertien dagen, eindelijk acht dagen na de verkiezing plaats.

Zij geschiedde aldaar sedert 1588 "met een extraordinairen tekst". Toen schijnt in deze stad het formulier nog niet in gebruik te zijn geweest, schoon het te 's Hage en elders reeds was ingevoerd.

In den aanvang vergaderden predikanten, ouderlingen en diakenen afzonderlijk "om yeghelycken syn saken te verhandelen." Zij waren ook toen nog geen leden van den kerkeraad; alleen "in plaatsen daar weynigh ouderlinghen waren, waren zij gehouden in den kerkeraad te komen, wanneer zij er in geroepen werden." Volgens de synode te Dordrecht van 1574 moesten zij wekelijks vergaderen, "om der armen saken rypelycke te spreken en hunne bijeenkomst beginnen en eindigen met aanroepingen van des naam Gods;" volgens besluit van de synode te 's Hage 1586, twee jaren dienen, en om het half jaar de aftreding plaats hebben, "ten ware dat de gelegentheydt ende 't proffyt van eenige kercken anders vereyschte." "Zij konden zich bij hunne benoeming, wanneer zij voornemens waren de plaats te verlaten of wegens ziekte, excuseren, doch het stond aan den kerkeraad te beoordeelen of de gronden der weigering al of niet geldend waren; waren zij zulks niet, dan moesten zij dienen en werden hunne namen "afgelezen."

Zij behoorden, om het ambt te kunnen aanvaarden, "deftig, eerlijk, onberispelijk van wandel, niet gierig noch haathartig, en niet geheel van tijdelijke goederen verstoken te zijn"; "gemis van verschiet van penningen" was een grond tot weigering. Bakkers waren "vóór men een diakoniebakker had, die in bezoldiging der diakonie stond, wijl zij beurtelings het brood leverden, niet benoembaar. In stads gemeenten hadden zij een boekhouder of administrator. Maandelijks, vervolgens om de twee maanden, eindelijk om het jaar, moesten zij in de consistorie voor predikanten en ouderlingen rekening doen. Te Dordrecht moesten in de 16e eeuw alle diakenen, elk op de boete van 4 stuivers, alsdan present zijn; in hunne wekelijksche bijeenkomsten geld en levensbehoeften aan de armen uitdeelen, voor zij leden van den kerkeraad werden, echter aan het beroepen van predi-

kanten deel nemen, ook de tafel des Heeren bedienen, collecteren aan de woningen en met de schaal, de bussen, het bordeke, eindelijk met den zak; doch zóó, "dat zij het alderlaatst in den tuin collecteerden, ten einde terstond te kunnen zitten op hunne plaatsen, tot het eynde van de predikatie, tot meerdere stichtinghe der gemeente."

Herhaalde klagten werden bij den kerkeraad ingeleverd "over hunne hardicheyt, stuericheydt, slappigheid omtrent zieken en armen, en negligentie in het huis- en armbezoek." Zij handelden "in het uytdeelen van aelmoessen soms nae gunst ende aennemingh des persoons; daer doch Paulus vereyscht van een diaken, ofte die uytdeelt, dat hy sulcks doe in eenvoudigheydt." Niet zelden "wilden zij bijnae geen aelmoesen geven aen vreemdelinghen, dewijl se deselve meest alle suspect hielden ende aen haere klachten bijnae gheen gheloof gaven, ook omdat se, na haar zeggen, soo dickwels bedrogen waren." Zulks werd strengelijk afgekeurd, "want het sou jammer zijn dat onder de vreemdelingen oock geen goede menschen waren." Ook beschuldigde men hen "van onwetenheid in de gronden der gereformeerde godsdienst, ontrouw bij het beroepen van hunne leeraren; dat ze jabroers waren, en dat zij met lange paruiken en hayrlokken door de kerken swierden, om aalmoezen te verzamelen."

Na hunne aftreding (zij dienden 2, 4 of 8 jaren) werden zij doorgaans tot ouderlingen verkozen, tenzij dezen, gelijk in sommige gemeenten, tot een anderen stand in de maatschappij behoorden. Gewoonlijk echter waren beide broederschappen leden van de deftigste, zoo niet de aanzienlijkste standen. Zij gingen vriendschappelijk met elkander om, en bragten in de meeste steden, na hunne gewone bijeenkomsten, de avonden in de diaken-kamer gezellig door. Deze broederlijke bijeenkomsten werden ook wel met vaak al te kostbare maaltijden gesloten.

De synode te Wesel (1568) wenschte wel, dat ook bejaarde vrouwen van beproefde vroomheid tot diakonessen werden gekozen. Het is mij echter niet gebleken, dat zij in de hervormde kerk immer toegelaten zijn, ofschoon vele noodzakelijke werkzaamheden beter door

vrouwelijke personen konden verrigt worden. Het is bekend dat hare aanstelling apostolisch en schier even oud als die der diakenen is, en dat de Apostelen "zusteren, vrouwelijke mede-diakenen met zich voerden." Hare voornaamste taak was de vrouwen, die door indompeling gedoopt werden, bij te staan in het uit- en aankleeden, haar in den godsdienst te onderwijzen, de zieken te bezoeken en te vertroosten. Er werden echter slechts bejaarde weduwen, ongetrouwden en bij voorkeur rijke en aanzienlijke matronen tot dit ambt verkozen. Het werd dan ook als een eerambt beschouwd.

VOORLEZERS, VOORZANGERS, ZIEKENBEZOEKERS, CATECHISEERMEESTERS, KOSTERS ENZ.

De voorlezing der Heilige Schrift in godsdienstige bijeenkomsten is, gelijk ook andere gebruiken, uit het Jodendom in het Christendom overgegaan. Men weet, dat het Israëlitische volk op sabbat en feestdagen in de synagogen tot gemeenschappelijke gebeden en het aanhooren van de voorlezing der H. S., der Wet, Profeten en andere boeken des O. T. bijeenkwam. In de christelijke vergaderingen deden zulks in den eersten tijd de ouderlingen en diakenen, en eerst in de 3e eeuw vinden wij het voorlezersambt gevestigd en aan een bijzondere orde van geestelijken opgedragen. Allengskens werd dit eene aanzienlijke kerkelijke bediening, die tot voorbereiding van waardige jongelingen voor hooger ambten in de gemeenten uitmuntend geschikt werd geacht, 't geen sommige bisschoppen wel mag bewogen hebben om zelfs zeer jeugdige knapen tot dien post te verheffen. Zulks was echter in later tijd zoo dikwerf geschied, dat Justinianus de bepaling voorschreef, dat geen jongeling vóór hij achttien jaren bereikt had, het lectoraat mogt aanvaarden. In Alexandrië mogt zulks niet geschieden vóór zij den H. doop hadden ontvangen, en moesten zij ook op de feesten der martelaren hunne levens- en

lijdensgeschiedenissen voorlezen. Onder de aanzienlijke en geleerde jongelingen, die wij onder de voorlezers van vroegere eeuwen opmerken, behooren de latere keizer Julianus en zijn broeder Gajus, toen dezen nog onder de voogdij van hunnen oom Constantius stonden, Caesar van Arles en anderen. Even als in de eerste christen-, zoo lazen in de hervormde kerk in den beginne de ouderlingen en diakenen, soms de predikanten zelve voor. Te Dordrecht werd eerst in 1578 de lezing vóór de predikatie ingevoerd. "Is geproponeerd", dus lezen wij in de acta des kerkeraads van den 17 Julij van dat jaar, "dat het stichtelyck waer voor de predikatie te lezen, is uytgestelt hier van te spreken tot dat de nieuwe ouderlingen bevesticht sullen sijn."

Men begon eerst alleen bij de viering van het H. Avondmaal voor te lezen, doch in 1585 zulks ook des zondags te doen. De ouderling, die toen in de Groote-kerk voorlas, ontving een vrije woning in het Gasthuis. Eerst in 1619 werden aldaar voorlezers uit de gemeente benoemd. De kerkeraad beproefde ze en droeg ze met recommandatie aan burgemeesters voor, die ze verkozen. Tevens moesten zij het ambt van ziekentroosters waarnemen en de kinderen hunne vragen over den catechismus overhooren, waarvoor zij *f* 25 genoten. Hun volle tractement was *f* 175.

De aanleidende oorzaak tot het aanstellen der voorzangers was ongetwijfeld de groote liefde der oude Christenen voor het godsdienstig gezang en de zorg, om naar het apostolische voorschrift alles betamelijk en met orde te doen geschieden. Men is het echter niet eens of het ambt in het midden der vierde of in de laatste helft der derde eeuw werd ingesteld. Even als de voorlezers behoorden zij tot den geestelijken stand, en in de afrikaansche kerk werd hun bij hunne aanstelling door den presbyter dit woord toegesproken: "Zie toe dat gij met het hart gelooft wat gij met den mond zingt, en dat gij door uwe werken weder bevestigt, hetgeen gij gelooft met het hart". Zij maakten in de grootere gemeenten een afzonderlijke orde van kerkedienaren uit, doch in kleinere waren zij tevens lectoren.

In de hervormde kerk waren de beide betrekkingen in de meeste steden en ten platten lande reeds in het laatst der 16e eeuw vereenigd. Ook te Dordrecht was er vóór 1611 geen voorzanger. Eerst den 31 Maart van dat jaar "verzocht Jan Adriaanze bij mijne Heeren magistraeten gerecommandeert te worden voorsanger te zijn, opdat de gemeynte daerdoor in het singen te meerder werde gestight." Eerst sloeg de magistraat zijn verzoek af, doch later bewilligde hij er in en gaf hem eene jaarwedde van *f* 36, "mits dat hij in de bediening van dit zijn ampt de ordre volgde, die hem bij den kerkeraad zou gegeven worden." Die orde was "alle daegen de predikatie waarnemen ende terstont nae 't klocke-geluyt de Psalmen op te heffen ende dat vervolgens nae de ordre der Psalmen ende Pausen derselve, ende des Sondaegs de groote ende nieuwe kerk waer te nemen." Later werden ook hier de posten van cantor en lector gecombineerd, en bleef hunne benoeming, even als te Leiden en elders, aan de regering, doch hunne "beproeving" aan den kerkeraad.

Bittere klagten werden er niet zeldzaam in de kerkeraden aangeheven over de onbekwaamheid en het wangedrag van sommige voorlezers en voorzangers. Velen gaven zich aan het misbruik van sterken drank over en, "gelyck dat een kennelycke sonde is in alle menschen die het doen, soo oock insonderheydt in de soodanige die het heylige woordt Godts aan de Gemeynte voorlesen ende de heylighe Psalmen Davids zingen." Zij moesten even als de leeraars en leden van den kerkeraad in het zwart gekleed en met de bef en mantel omhangen hunnen dienst waarnemen, "doch het was tot merckelycken aenstoot ende ergernisse van veele in de gemeente dat ze met langhe perruycken en op borst en schouders swevende hairen op hooge en eerlycke plaetsen in de gemeynte stonden."

Reeds vroeg wordt in de kerkelijke acten van ziekenbezoekers melding gemaakt. Zij komen reeds in 1572 voor, en werden door den kerkeraad "genomineerd en verkozen", doch later moesten zij eerst aan de Heeren gepresenteerd en eindelijk ook door hen verkozen worden. Te

Leiden ontstond in 1672 een hevig geschil tusschen den kerkeraad en de regering over het regt van nominatie, dat ten voordeele van de laatste beslist werd. Vóór zij op de nominatie konden geplaatst worden, moesten zij voor den kerkeraad "proponeren, in de bekentenisse des geloofs en in den catechismus geëxamineerd worden en beloven hun ambt bij de kranken getrouw waar te nemen." In de namiddag-godsdienst-oefeningen werd aan de gemeente van hunne verkiezing kennis gegeven. Zij genoten een jaarwedde van de stad, die te Dordrecht in 1587 "door den kerkeraad tot *f* 200 gesuppleerd en verhoogd werd."

Deze stad gaf hun ook een vrije woning, en dáár moesten zij niet alleen zieken bezoeken, maar ook in 't Leprosenhuis catechiseren en de bestedelingen der diakonie onderwijzen. Er waren onder deze ziekebezoekers vele bekwame mannen, die ook door het uitgeven van godsdienstige geschriften nut stichtten, doch de klagt was niet ongegrond, dat vooral de "kranckbezoekers in 't leger en op de vloet zich aan een ergerlyck leven overgaven, daerse doch boven anderen behoorden uit te munten in heyligen wandel ende godssaligheydt, dewyl dat se boven de gemeene geloovighen uitmunten in kennisse van Gods woord." Zij bezochten de kranken in het zwart gekleed, zonder mantel en bef, en het ergerde velen in de gemeente "dat ook zij in hooveerdighen gestaltenisse met lange paruycken of eygen lange hayrlocken gingen sweven door de stadt om de siecke ende ellendige te vertroosten." Zij waren vroeger in de gemeente zeer gezien, hadden veel invloed en namen vele zaken waar, die in geen betrekking stonden met hun ambt.

Meest allen waren, even als de catechiseermeesters, voorstanders en meestal hoofden der conventiculen, en even als deze gevreesd bij de predikanten, wier leerredenen en levenswandel in die bijeenkomsten werden beoordeeld en veroordeeld, zoo zij niet tot de studie van den meester behoorden.

De mededeeling der noodige kundigheden in de christelijke leer was in de eerste eeuwen des Christendoms vaak het werk van den bisschop,

presbyter, diaken of lector, en in de eerste tijden der hervorming van den leeraar. Doch reeds spoedig gevoelde men toen, even als bij de uitbreiding van het christendom, behoefte aan medehelpers in dit gewigtig werk, en stelden de kerkeraden ook catecheten of catechiseermeesters aan. Zij werden echter niet toegelaten zonder een streng examen voor den kerkeraad te hebben afgelegd, en moesten "godzalige, welgeoefende mannen zijn, die tevens wat aanzien en deftigheid hadden, en hunne discipelen onderwijzen in de gronden der ware religie, volgens den Heidelbergschen catechismus, dwalingen daartegen strijdende aanwijzen en wederleggen, doch zich wachten voor alle problematique questie, des zondags namiddags met hunne leerlingen in de cathechisatiën verschijnen, waar deze en zij zelve opentlijk de vragen, die door den leeraar behandeld werden, beantwoorden." Ook was het godsdienstig onderwijs in de armenhuizen hun toevertrouwd, en in sommige steden waren zij ook verpligt in de gods- en gasthuizen des zondags een leerrede voor te lezen en een gebed te doen. Verder gaven zij onderwijs aan de woningen, "om de kinderen met de melck der leere te voeden, voor zij bij den leeraar op vastere spijzen werden onthaald." Zij stonden onder het opzigt van den kerkeraad, en moesten, b. v. te Leiden, "om het vierendeels jaars er voor verschijnen", om te onderzoeken of zij zich punctelijck gedroegen naar hunne voorgestelde orde en hun ernstig vermanen te continueren in hun schuldigen pligt", terwijl daarenboven elk predikant in zijn kwartier bij elke gelegenheid onderzoek moest doen naar hun gedrag.

Ook onder de Catecheten waren in vroeger en later tijd mannen, die zich door hunne schriften niet minder dan door hun onderwijs verdienstelijk maakten, en zelfs om hunne buitengewone talenten tot het leeraarsambt werden verheven. Doch van velen staat er ook aangeteekend, "dat zij opgeblazen betweters waren, die de leeraars en gemeenten tot aanstoot en ergernis strekten." Zij werden, even als de krankenbezoekers, niet zelden hoofden van conventiculen, waartegen de kerkeraden zoo zeer ijverden, daar zij doorgaans alleen strekten om

"de goede gemeinte tegen hare leeraars op te hitsen; hen bij haar verdacht te maken van onregtzinnigheid."

Dikwerf vestigden zich, buiten weten en consent der kerkeraden, catecheten in de steden, "die allerlei dwalingen en ketterijen onder 't volk bragten", ook verloopen monniken, bagijnen en kloppen, die onder den naam van catechiseermeesters en matressen "de jonge jeught in de papery onderwezen". Overigens namen zij, even als de krankbezoekers, deel aan kerkelijke twisten, en werden vaak "beroerders in Israël" genoemd.

Behoorde de catecheet slechts in zóó verre tot den openbaren eeredienst als hij in de openlijke catechisatiën de vragen van den catechismus moest beantwoorden, de koster daarentegen was er geheel aan verbonden. Zijn naam en ambt waren reeds in het eerste tijdvak der christelijke kerk bekend. Men noemde custodes, waarvan ons koster wordt afgeleid, hen, die de bisschoppen met raad en daad bijstonden, het opzigt hadden over de heilige plaatsen, als Bethlehem, Golgotha enz. en aan wie de zorg der kerkgebouwen en der gewijde vaten was toevertrouwd. Zij werden gewoonlijk uit presbyters, doch ook wel uit de leeken gekozen en stonden onder het opzigt der archidiakens. In de middeneeuwen was het kosterambt in de cathedralen een aanzienlijke waardigheid, en in het oude domkapittel te Keulen bekleedde de Domkoster een der zeven kerkvoogdijschappen (praelaturen), had hij een vicarius of subcustos onder zich, en in verschillende stiften bewaarde hij het zegel van het kapittel. In de gewone parochiekerken had hij het opzigt over de kerkelijke gebouwen, de gewijde gereedschappen en kleederen, bezorgde het altaar, ontstak de lichten en doofde ze uit, luide de klokken en was in alles de regterhand van den priester. Na de Hervorming werden de kosters in Duitschland uit den handwerksstand, bij voorkeur uit de smeden, radmakers en timmerlieden gekozen, hielpen zij de geestelijken bij het uitoefenen van den openbaren eeredienst, en alle plechtige handelingen (doopen, trouwen, begraven), onderwezen de jeugd, bezochten de kranken enz. Hun inkomen was gering en bestond

grootendeels uit giften en gaven die zij op kerkelijke feesten en vooral bij den aanvang des jaars van de gemeenten ontvingen. Het ambt was in gering aanzien, en eerst in deze eeuw poogde men het te verheffen, waartoe Franz Dreising, predikant te Stahnsdorf bij Teltow, door zijn geschrift: "Das Amt des Küsters in der Evangelischen Kirche" niet weinig toebragt. In ons vaderland stonden vele "costeriin" ter collatie van den Graaf, die ze meest allen aan de steden en dorpen schonk, welke ze wederom aan gestichten gaven of ze verpachtten. Sommigen dier kosterijen waren zeer rijk; zoo bragt die van Zeist wel *f* 30,000 aan den bisschop op, die dan ook den titel van opperkoster van Zeist voerde, en, na te Utrecht en te Amersfoort gehuldigd te zijn, zulks ook, onder het luiden der klokken, te Zeist werd gedaan.

Na de hervorming werden de kosters door de regering aangesteld, en daar in de steden hunne inkomsten, zoo uit de kosterijgoederen als uit de kerkelijke inkomsten, soms zeer aanzienlijk waren, "hield zij het ambt aan sich", dat is, gaf zij het aan den zoon van een burgemeester of lid der vroedschap tot pillegift, die dan deze bediening door een ander liet waarnemen. Zoo werden in sommige steden de posten van orgeltrapper, stovenzetster enz. ook aan dezen of genen heerenzoon of dochter bij hunne geboorte geschonken, die ze voor een goede som "verhuurden." Ten platten lande was het kosterambt doorgaans met dat van voorlezer en schoolmeester vereenigd.

Welke pligten de koster vervullen moest, vermeldt ons de eerzame Dirck Adriaansz. Valcoogh, koster en schoolmeester te Barsingherhorn, in zijn "Regel der Duytsche Schoolmeesters die Prochie kercken bedienen", dus:

"*Ten eersten sal hy luyen, de Kerck sluyten en ontsluyten,*
"*'t Kerckhof en Kerck reyn houden binnen en buyten.*
"*De Psalmen sal hy voor en nae de predicatie singen,*
"*'t Water tot den doop sal hy aenbringen,*
"*Die Prophecyen sal hy stichtelycken lesen,*

"*De predicanten en kercken-raedt ghehoorsaem wesen.*
"*Hy sal tot den nachtmaal aenschaffen broodt ende wyn,*
"*Mits tafelen, bancken, croesen, 't geen dat noodigh mach zijn,*
"*En wanneer de predicanten ter kercken falen,*
"*Soo sal hy uytgaen om die te halen.*
"*Der armen bosse sal hy wel bewaren,*
"*Brengense voort als men aelmoesen sal vergaren,*
"*Schryven 't gene dat de Diaconen willen hebben geteeckent,*
"*Secretelyck houden watter in gedaen wort en gerekent.*
"*'t Uerwerck sal hy stellen ende opwinden,*
"*Bancken uyt den wegh brenghen, de ledders opbinden,*
"*'t Geboefte sal hy ter kercken uytiaghen,*
"*Oock bestellen dat de honden worden geslaghen,*
"*'t Boeck bewaren, daer men de dooplingen in schryven,*
"*Vermanen 't volc, dat sy over de kerck niet loopen ryden.*
"*Die duyven, end' oock die schadelycke katuylen*
"*Sal hy vangen, omdat sy de kerck maken vuylen.*
"*Hier sal hem den schoolmeester in toonen seer vlytigh,*
"*Ende in al desen te doen niet zyn verdrietigh;*
"*Want dat is zyn ampt, dat hem is opgheleyt.*
"*Die loon ontfangt, 't is recht dat hy doe arbeydt.*

Het schoolmeesters- en kostersambt ten platten lande "was een sober regement", "het salarium wat magher", daarom mogt de meester, na schooldienst, nog wel het een of ander handwerk uitoefenen of ambt bekleeden. Zoo mogt hij een notaris, schotgaarder of secretaris zijn,

"*D'impost uytreyckenen end' oock droogscheren,*
"*Hayr afsnyden, somtyds oock wonden cureren,*
"*Glasemaken, cloetmaken en dootkisten,*
"*Steenhouwen, schilderen, stoelen verven en vernisten.*
"*Oock schoenlappen ende clompen maken,*

"*Rou-korf maken ende den acker haken,*
"*Boeckbinden op veteren en breyden netten.*
"*Een paar koeyen houden, ossen vetten,*
"*Somtyts met naayen een stuyver verdienen.*
"*Oock uytsteken hechten, in houten, in bienen,*
"*Boecken uytschryven, boetbrieven infangen,*
"*Etlycke lepeleryen, daer een stuyver of twee aen hangen,*
"*Over somer can hy desen best becomen.*
"*Nu als hy eenigh van de Handtwercken heeft voorgenomen,*
"*Voor en nae de schooldienst moetet zyn ghedaen,*
"*Oft zyn Gemeent' souder scha ende interest by ontfaen;*
"*Omdat hy zyn aenghenomen dienst vercleent,*
"*Want hy waer een dief van Godt ende zijn Ghemeent'.*
"*Loon te nemen ende geen arbeydt te volbringen,*
"*Dat zijn al zonden en verboden dingen,*
"*Dat mach men in veel schriftueren lesen,*
"*Wel hem, die in syn dienst werdt ghepresen.*

Onder den koster stonden in de stadskerken een aantal andere bedienden, zooals onderkosters, deursluiters, stoelen- en stovenzetsters, turfstooksters, welke betrekkingen meestal ter dispositie van heeren burgemeesters stonden. De laagste kerkelijke bediening was die van hondenslager, de dorpelwachter der Israëlieten, de deurbewaarder uit de eerste eeuwen van 't christendom. De kerkeraad koos ze uit de zoogenoemde "kleine burgers", en even als de sacristijnen, werden zij in volksspelen, volksliederen en volksverhalen aan den spot van 't volk overgegeven. Volgens Hondius schijnt dronkenschap een hunner hoofdgebreken te zijn geweest, en in de volkstaal was hondenslager, even als hondeklink, hondekind, een scheldnaam, en beteekende zooveel als schobbejak. Huygens heeft een zijner sneldichten aan den "Hondeslagher" gewijd.

HOOFDSTUK V.

DE VOORMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING.

HET GEZANG.

Verplaatsen wij ons in onze verbeelding omstreeks het midden der 18e eeuw in een onzer voornaamste steden, b. v. te Dordrecht. Het is zondag, en, volgens het "dominés-briefje" (reeds toen werden er preek-ceduls gedrukt, na alvorens door den magistraat te zijn geapprobeerd), zal een der uitstekendste en meest geliefde leeraars de voormiddag-beurt in de Groote-kerk vervullen. De dienst begon in vroegere dagen des morgens te half acht —, later te acht ure, des namiddags na den noen, het avondgebed te half vier of vier ure: dagelijks werd er tweemaal, des morgens en des avonds, gepredikt; doch de regering had sedert lang de uren verzet, en bijna al de dagelijksche vroeg- en een paar avondbeurten afgeschaft, zoodat er thans des dingsdagsmorgens, woensdags- en vrijdags avonds en des zondags drie- of viermaal (des morgens vroeg, voor- en namiddags en 's avonds) in de verschillende kerken gepredikt werd.

Na het eerste gelui, te acht ure, opent de ostiarius of deursluiter de toegangen tot het gebouw, en weldra naderen de weezen, armen kin-

deren, oude mannen en vrouwen, en de bewoners en bewoneressen van allerlei gestichten, van welke de meesten plaatsen innemen van waar men den leeraar hooren noch zien kan. Onder de weezen en armen-kinderen zijn er met een keten om het rechterbeen geklonken, waaraan een zwaar houten blok is gehecht, dat zij achter zich sleepen. De regenten of regentessen pasten die straf op insubordinatie toe; diefstal en hoererij werden met geesseling gestraft. Tegen het tweede gelui, te half negen, wordt de toevloed van kerkgangers grooter en grooter. Onder de menigte zien wij magistraatspersonen en kerkeraadsleden met de allonge over den raafzwarten rok, de laatsten met mantel en bef; kooplui, renteniers en deftige burgers in hunne hemelsblaauwe, paarsche of zwarte bruigomsrokken, lange vesten, korte satijnen of zwart zijden onderkleeren en kousen, met de carré pruik en den driepunt, de algemeene dracht van dien tijd, op het hoofd; een drom heerenzonen en aristocratische jonkers, naar den laatsten smaak met geele, roode, groen of oranje zijden rokken, kanten overhemden, lubben, gekapte hoofden en den "steek-mignon" onder den arm; matronen uit de hooge burgerij met hoepelrokken, tabberden, samaren van stijve, veelkleurige zijde, een cornet op het hoofd, waarover de zwarte kerkkap hangt. Aan haar arm slingert het met goud beslagen kerkboek en in haar hand prijkt de fraaije waaijer; aan hare zijde trippelen hare dochters, hoog gekapt, 't aangezigt met moesjes als bezaaid. Tusschen deze bonte menigte ziet men meer ouderwetsche koopmansvrouwen in zwarte zijde of sagrijn, met hare dienstmaagden achter zich, die de stoof aan den net geschuurden koperen hengel dragen. Zeldzaam maakt men van koetsen, meer van draagstoelen en vooral van sleden voor de kerkvaart gebruik. Terwijl de meer en meer aangroeijende schare zich, onder "gedruisch en geklap", in de banken of op de stoelen neêrzet, beklimt de koster het preekgestoelte, om zich te overtuigen, dat zijn dienaar alles in orde heeft gebragt, en begeeft zich de voorlezer naar zijn lessenaar. In vorige dagen besteeg de voorzanger een kwartier uur vroeger het voorlezersbankje en hief een

psalm of wel het "Symbolum van Utenhove" aan, waarna de voorlezer hem verving, en het kapittel, de tien geboden, de artikelen des geloofs, soms de beide laatste alleen, of wel de doop- en avondmaals-formulieren of de "christelijcke straffe" voorlas. Doch reeds sedert geruimen tijd trad alleen de laatste, die tevens het voorzangers ambt bekleedde, op, en nu ving de godsdienstoefening aan met het zingen van de Tien geboden, het "Cort ghebet voor de predicatie" van denzelfden Utenhove:

"*O God die onse Vader bist*,
"*Door Jezum Christ*,
Gheef deyn Geest ons alle gemeyn,
"*Die ons ter waerheyt leyde*, enz.

of wel van het genoemde "Symbolum"

"*Ick geloof in God Vader almachtich*,
"*Die Hemel en aarde schiep warachtich*,
"*En in Jezum Christum zijn Soon alleyn* enz.

later met het aanheffen der eerste of tweede berijming.

Toen de hervorming, in den aanvang der 16e eeuw, tot deze gewesten was doorgedrongen, gevoelde men behoefte aan geestelijke liederen, en vooral aan eene overzetting der psalmen, "om het volle en innige herte in heilige woorden te ontlasten en uit te spreken, en de siele in troostrycke en leersame liedekens te vermeyen." Gretig maakte men van de door Luther overgezette psalmen gebruik; ook vond men "troost en blijdschap" in de liederen der Doopsgezinden en de vertalingen van latijnsche kerkelijke hymnen, zoo als van den avondzang: *Christe qui lux es et dies*, het *Stabat mater* en anderen, en werden de gedichten der martelaren in menigte herdrukt en gezongen. Zoo zong Teunis Teekszoon van Naarden in den Haag, toen hij ten brandstapel geleid werd, *ick arm Schaepken aen die heyde*, en Jan de

Bakker hoorde onder andere hymnen ook het *Te Deum laudamus* door zijne gekerkerde geloofsgenooten aanheffen. Later gaf jonker Willem van Zuylen van Nijevelt, heer van Bergambacht, een berijming van den Souter in het licht, die in vele drukken verspreid, in het huisgezin, bij goed en godvreezend gezelschap, op reis, op het veld en aan tafel gezongen werd. Toen later de hervormden het waagden in het open veld, of in afgelegen oorden te vergaderen en openlijke godsdienstoefeningen te houden, gebruikten zij tot het gemeenschappelijk gezang de psalmberijming van den voortreffelijken edelman Johannes Utenhove, die in 1551 een vijfentwintigtal, en in 1561 een honderdtal in het nederduitsch vertaalde psalmen ten dienste van de uit Antwerpen naar Londen gevlugte gemeente in het licht gaf. Deze en de overzetting der 37 psalmen en 8 liederen van Marot en Beza, door Lucas de Heere in rijm gebragt en in 1585 gedrukt, bleven nog langen tijd, vooral in de zuidelijke gewesten, in gebruik, ook na dat de overzetting van Petrus Dathenus door de synode van Wesel was aanbevolen.

Petrus Dathenus, de krachtige en vurige hervormer, de welsprekende leeraar, wiens prediking al de kenmerken droeg van een gemoed dat geheel en al van de kracht des goddelijken Woords was doordrongen; de hevige ijveraar die den vloek uitsprak over "Babylons hoere, dronken van het bloed der martelaren, en over den antichrist, den Nimrod, die het volk des Heeren vervolgde;" de man, die door dezen verdoemd, door genen schier aangebeden, alleen in het licht van zijn tijd mag beschouwd worden; had te Frankenthal, hem door Frederik II tot schuilplaats aangewezen, de Psalmen uit het fransch van Marot en Beza in nederduitsch rijm overgebragt, en in 1566, in de plaats zijner ballingschap laten drukken. Clemens Marot had, op aandrang van Calvijn, eerst een dertigtal, vervolgens nog een twintig psalmen in fransche verzen overgebragt; het nog overige honderdtal was later door Theodorus Beza berijmd. Die van Marot waren, even als de Souterliedekens van van Zuylen van Nijevelt, op de wijze van wereldsche

liederen gesteld, doch later werd aan de beroemde componisten Claude Goudimel, Louis Bourgeois en Claude le Jeûne de taak opgedragen, deze berijming voor den zang der Gemeente bij de openbare godsdienstoefening op muziek te brengen. Ook Dathenus stelde zijne berijming op deze, door Calvijn goedgekeurde en in Zwitserland, Frankrijk en Vlaanderen ingevoerde melodiën. "Dewijle wij (schreef hij in de voorrede zijner berijming) metter Evangelischen kerken in Vrankrijk in der leere en ceremoniën eendrachtig zijn, zoo heb ick van herten begeert, dat wij in den sank der Psalmen dan ook mogten gelijk zijn." Bij zijn komst te Antwerpen in 1566, was het hem, die terstond een grooten aanhang en nog grooteren invloed verkreeg, niet moeijelijk in de meeste gemeenten de in gebruik zijnde overzettingen door de zijne te doen vervangen, en welhaast werden zij niet alleen bij de openbare godsdienstoefeningen, maar ook in de huisgezinnen, zoowel in de kerkers, op de brandstapels en schavotten als in de eenzame bidkamer, "alhoewel met gesmoorde stemme", aangeheven. Het volk zong ze op de straten, de krijgsknechten in de legerplaatsen, en vielen onder het gezang:

"Staet op Heer, toont u onversaegt,
"Soo werden verstroyt en veriaecht,
"Seer haest al u vyanden.

de Spaansche legioenen aan.

Niet te verwonderen dat de Weselsche synode in 1568 Datheens werk, met uitsluiting van al de overige berijmingen, aanbeval, ten einde ook de eenheid der verschillende gemeenten in en door het kerkgezang te bevorderen.

De Dordsche vaders van 1574 bevestigden het besluit der Weselsche, met bijvoeging dat zij een nadere bepaling aan eene volgende nationale synode overlieten. Deze werd vier jaren later te Dordrecht gehouden, en besloot "dat de Psalmen Davids van Petro Datheno

overghezet, in de christelycke t' samencomsten der Nederduytschen kercken, gelyc men tot noch toe ghedaen had, zouden gesonghen worden", doch "achterlatende de ghesangen, die in de Heylighe Schrift ghevonden werden." Zulks werd op nieuw herhaald en bevestigd door de synode te Middelburg 1581, die te 's Hage 1586, eindelijk door de synode nationaal te Dordrecht 1618—1619, die besloot: "dat in de kerken alléén de 150 Psalmen Davids, de thien geboden, het vader onze, de 12 artikelen des geloofs, de lofsangen Mariae, Sachariae, Simeonis zouden gesongen, — 't Gezang, o Godt, die onzen Vader bist, in de vryheyd der kerken gesteld en alle overige gezangen uyt de kercken geweerd werden". Dit was de laatste sanctie die het Psalmboek van Datheen ontving, en ofschoon deze zelf erkende "dat zijne berijming met grooten haast gemaakt was, dat zij hem schier als eene ontijdige geboorte was afgedrongen", hij zelf hartelijk wenschte dat de vertaling van Marnix, in plaats der zijne, bij de nederlandsche gemeenten mogt worden aangenomen; en in weerwil van zoo vele krachtige pogingen om haar uit de kerk te verbannen, van de reeks waarlijk uitstekende berijmingen, die het licht zagen, — de bespotting, waaraan zij ten prooi, de verachting waarmede zij bejegend werd, het leger satyren en pasquillen, blaauwe boekjes die er tegen verschenen; ofschoon de uitstekendste godgeleerden, een Brakel, Trommius, d'Outrein, Schutte, zelfs Lodesteyn de stemmen er tegen verhieven, bleef zij, ontzien door de algemeen heerschende gunstige meening des volks, meer dan twee eeuwen haar plaats in de openbare godsdienst-oefeningen der hervormde kerk handhaven. Eindelijk ontvlamde er een letterkundige strijd. Godvreezende, doch tevens beschaafde taal- en letterkundigen namen de pen op, en schoon de verdiensten van Datheen voor zijn tijd niet loochenende, toonden zij niet alleen aan, dat zijn werk aan zóó vele grove feilen mank ging, zóó afweek van den grondtekst, zóó jammerlijk berijmd was, maar ontdekten zij ook zóó veel dwalingen in de taal, waarin de fransche tekst was overgegoten, zóó veel duisters en onverstaanbaars en zóó vele

onbetamelijke bewoordingen omtrent God, dat het gebruik er van onstichtelijk moest worden geacht, en meer spot en lach verwekken dan ernst en eerbied. Hevig en scherp werden hunne schriften beantwoord, doch niet weêrlegd; hatelijke en lage schimpwoorden hun naar het hoofd geworpen; de oude scheldnamen Arminiaan, Sociniaan, nieuwlichter, woordvervalscher, dwaalleeraar, ketter, volksbedrieger op hen toegepast. Op nieuw werd de kerk beroerd en daverden de preekstoelen van 't geschreeuw voor of tegen Datheen en zijn kostelijk of verwerpelijk boek. Doch nu stemden de synoden, die reeds lang overtuigd waren van de noodzakelijkheid eener nieuwe Psalmberijming en daaromtrent verschillende voorstellen hadden gedaan, krachtig door de Staten en den Prins Stadhouder, die openlijk bij de godsdienst-oefening zijn afkeer van de datheensche psalmen openbaarde, gesteund, tot het vervaardigen eener nieuwe berijming overeen. Verdienstelijke godgeleerden, mannen van een verlicht oordeel, die tot het hun aanbevolen werk de vereischte bekwaamheden hadden, van welke sommigen tevens als dichters en taalkundigen bekend waren, werden benoemd, politieke commissarissen, door de Algemeene staten verkozen, en eindelijk, den 12 Januarij 1773, met statelijke plegtigheid de eerste vergadering te 's Hage geopend. En toen het werk, wel een menschelijk, maar toch zoo na mogelijk aan de volmaaktheid gebragt werk, voleindigd was, werd de dag der invoering door hoog gezag bepaald. Gelijk te duchten stond, was die dag niet overal een blijde dag. Niet overal heerschten plegtigheid en orde. Hier werd de nieuwe berijming met weerzin en gemor ontvangen, dáár verklaarde men met weerbarstigheid dat men zich aan dat stoute bevel niet wilde onderwerpen, ginds hief de gemeente de oude psalmen aan en overschreeuwde den voorzanger en het orgel, wederom elders ontstond verwarring, daar men in stede van den korteren zangtrant de oude zangwijze, waarnaar men de noten als bij de el uitrekte, bleef volgen, of tegen den nieuwen zangtoon schrikkelijk inschreeuwde. Vele landlieden op Walcheren stoven in euvelen moede

op, veroorloofden zich feitelijkheden, die de openbare rust stoorden. Te Vlaardingen en Maaslandssluis raasde, tierde, vloekte men tegen regering, predikanten en kerkeraad, sloeg men aan 't plunderen en dreigde met moord en doodslag, ja tastte ook werkelijk aan, sloeg, trapte, sleurde en sleepte langs de straten en mishandelde ten bloede. Het was niet mogelijk de woede der oproerigen te bedwingen dan door de aanvoerders bij den kop te grijpen, en in boeijen te sluiten.

Doch keeren wij terug naar de Groote-kerk te Dordrecht, en nemen wij deel aan de verdere godsdienst-oefening. De voorzanger heeft een psalm of lied, dat volgens de synode van 1618 en 1619 mogt gezongen worden, voleindigd. Deze werd, nog naar den ouden trant, met voor- en naslag, smakelooze en ongeoorloofde versierselen en uiterst langzaam aangeheven. Reeds Huygens klaagde over het jammerlijk gezang in onze kerken, en Brakel: "dat de godtsalige in Nederlandt zoo weynig lust tot singen hadden, en het oock soo weynch deden, ofschoon God het in de natuur des menschen had ingeschapen en Hij er behagen in heeft, en het aan geen geestelijke liedeboeken ontbrak." In zijn tijd was ook het kerkgezang niet beter dan vroeger en nog na de invoering der nieuwe berijming schreef de godvruchtige zanger H. van Alphen: "zij, die een muzijkaal oor bezitten gevoelen helaas! te dikwijls hoezeer de jammerlijke muzijk in de kerken der Protestanten van ons vaderland bij hen een gevoelloosheid veroorzaakt, onaangename aandoeningen verwekt en juist het tegengestelde einde bereikt, dan waartoe de muzijk en het gezang in de vergaderingen der Christenen bestemd zijn." Doch reeds in zijn tijd kwam daarin, sedert de stichting der zanggezelschappen, verbetering.

Andere geestelijke liederen dan die door de synode van 1618 en 1619 waren voorgeschreven, werden in ons kerkgenootschap niet ingevoerd. Deze beperking vond echter geen algemeene goedkeuring, en de liefde voor de eens opgenomene liederen (die men achter de oude uitgave van Datheens berijming aantreft) bewees nog sterker dan het geloof aan de onfeilbaarheid der invloedrijke kerkvergadering te zijn.

Gedeelte van den Avondmaals-schotel te Maastricht

Avondmaalsbeker uit de XVIe eeuw

Doopstoel

Steken uit de XVIIe en XVIIIe eeuw

Kragen en beffen uit de XVIe XVIIe en XVIIIe eeuw

Mantel uit de XVIIIe eeuw

Lith. Emrik & Binger

Zoo werd in de tweede helft der 17e eeuw nog te Groningen bij de viering des Avondmaals, de bedezang

"*O Lam Godes onschuldich*
"*Aan stam des kruyces geslachtet*
"*Altijt bevinden geduldich*
"*Hoewel ghy wordet verachtet*

gezongen en bleven de Friesen nog jaren lang de oude gezangen van Luther en zijne vrienden (achter de in 1586 in Leeuwarden ingevoerde berijming van Datheen) aanheffen. Allengskens echter raakten ook deze in onbruik. Wel openbaarde zich sedert meer en meer behoefte aan evangelische liederen, en wenschte men de schoone bundels van Lodesteyn, Sluiter, de *Hymni ofte Lofsangen*, later die van Schutte, Van Sorgen en Voet bij den openbaren eeredienst ingevoerd te zien; doch te vergeefs. "Zij werden met kracht onderdrukt op het woord des menschen, die in de psalmen des Ouden Verbonds alles zeiden te vinden, wat de Christen onder het Nieuwe Testament noodig heeft." Eerst aan het einde der 18e eeuw waagde men het, doch ook niet altijd zonder tegenstand, bij plegtige gelegenheden enkele liederen, vooral die van Schutte, door de gemeente te laten aanheffen.

HET AMBTSGEWAAD.

Terwijl de voorlezer het tekstkapittel voorleest of de gemeente een der beide berijmingen der twaalf artikelen zingt, treedt Johannes Barenth, vroeger een kweekeling van het collegium theologicum, later proponent te Charlois en sedert 1745 aan de gemeente van Dordrecht

verbonden, de marmeren trappen van den preêkstoel op. Hij draagt den langen rok met groote knoopen en breede opslagen en panden, korte broek, schoenen met gespen, een bruine carré met vijf batterijen, den breeden coccejaanschen bef en heeft een grooten driepunt in de hand. Het is geen liturgische kleederdragt, gelijk de talaar der duitsche predikanten. Sedert de hervorming onderscheidden zich onze leeraars ten minste door geen kleeding van den deftigen burgerstand, alleen bleven zij twee of drie moden ten achter en eindelijk zoo aan ouderwetsche vormen en sneden gehecht, dat hun gewaad in het oog van 't publiek een ambtsdragt werd. In de 16e en een gedeelte der 17e eeuw droeg men den met bont omzoomden tabberd met lissen en knoopen, en een op de borst digt toegeknoopt borstkleed of wambuis met mouwen er onder. In het midden der 17e eeuw begonnen eenige jongere predikanten den tabberd af te leggen en behielden alleen het laken of sarge (patriciërs droegen een satijn, fluweel, zilver of goud laken) wambuis. Op het wambuis volgde de digtgeknoopte, wijde lange rok met breede zakken en opslagen, en sedert nemen wij al de veranderingen, die wij aan de rokken, onder de regering van Lodewijk XIV opmerken, ook aan die der predikanten waar. Onder Willem IV en Willem V bleef de predikant even als de deftige burger gekleed, en behield dezelfde snede der rokken, grootere of kleinere opslagen, breedere of engere mouwen, langere of kortere en stijvere of slappere panden. Er waren er echter, vooral onder de proponenten en jongere leeraars, die zich tot "ligtzinnigheid in hunne kleedy", "tot wereldsche lusten" lieten verlokken en gekleurde rokken aantrokken, zoodat de classes en kerkeraden hen ten ernstigste moesten vermanen zich in het zwart te kleeden.

Ook de coccejaansche predikanten kleedden zich, schoon altijd in het zwart, "naar den laatsten trant", en "hunne wereldsche kleeding" werd niet zelden door den Spectator en den Zedemeester berispt. Men lette steeds zeer naauw op de kleederen van den leeraar, en hield een grooteren of kleineren knoop, een ongewoon lintje of strikje aan broek

of schoen voor een blijk van wereldsgezindheid en onregtzinnigheid. Onder de afbeeldingen der predikanten zien wij er enkelen, b. v. Pieter van Staveren te Leiden, Hermanus van Wezel te Amsterdam, en George de Mey te Gouda, in den japon. Zij droegen dien in huis en op straat, bezochten de gemeente en zieken er mede, gingen er in wandelen. Ook stond op de uitnoodigings-briefjes tot een "familieaartje" "met of zonder den japon". In Duitschland werd hevig getwist "ob ein Prediger in Schlafpelze das heilige Amt verrichten könne?"

Volgens sommige duitsche schrijvers zou de lange, twee handen breede strook, die de hervormde predikanten op den rug droegen, tot herinnering van den mantel, die in de R. C. kerken de priester op de dalmatiek droeg, gediend, — ja dien niet slechts vertegenwoordigd hebben, maar er een overblijfsel van geweest zijn. Wij omhelzen dit gevoelen niet, maar houden hem voor een overblijfsel van een onzer meest algemeene vroegere kleederdragten.

Reeds in het midden der 16^{e} eeuw werden in ons vaderland, in navolging der Franschen en Spanjaarden, kortere of langere mantels gedragen, die over het kostbare wambuis, of vest met mouwen, werden geworpen. Later kwam hij ook met het wambuis bij den koopman en deftigen burger in gebruik, doch werd voor hem niet van fluweel of satijn met gouden en zilveren galonnen, passementen en borduursel, gelijk de hoogere standen ze droegen, maar van sarge of laken vervaardigd. Nu lezen wij van "een deftigh burger met een sarge mantel fraeykens gesierd", dan van een burger "die syn spaensch of kostelick mantelke light en fraeykens droegh." De pronkepinken droegen hem smal en klein, zoo dat hij niet veel lager dan het wambuis hing, de deftige stand lang en breed, zelfs de nederige burger zag men met

"Een zwarte slechte mantel en het hair gekort.
"Een wit gesteven kraeg, soo styf gelyck een bont.

Gedurende de geheele 17^{e} eeuw bleef de mantel bij alle standen

in gebruik, doch in de 18ᵉ alleen bij de hoogere. Hij werd toen een staatsie-mantel, "een mantel van state", en vele ambassadeurs en staatslieden lieten er zich mede afbeelden. Zij werden op verschillende wijze, dan eens regt afdalende en open, dan eens om den arm gedragen. Het was de mode ze in weelderige en rijke plooijen, gratieus en los, gelijk de Italianen en Spanjaarden, om te slaan. Zoo dra de predikanten den tabberd hadden afgelegd, huldden ook zij zich, wanneer zij hunne woningen verlieten, gelijk de vrouwen in hare huiken, in hunnen mantel. In den aanvang schijnen zij, voor ze den predikstoel beklommen, hoed en mantel afgelegd en in hun wambuis gepredikt te hebben, later legden zij ze noch op den kansel, noch in de kerkvergaderingen — in de synode-nationaal zitten ze allen met hoed en mantel — noch op de studeerkamer af. Eerst was hij zeer lang, breed en met mouwen en werd op verschillende wijzen gedragen. Nu eens wierp men hem over den rug, dan hingen zij hem over den eenen schouder, en lieten den anderen vrij. Soms wikkelde men er zich geheel in, of droeg men hem over den linker- of den regterarm.

In den aanvang der 18ᵉ eeuw waren zij nog altijd breed en lang, vervolgens begon men ze allengskens meer naar achteren te schuiven, en in breede losse plooijen te laten hangen; later de plooijen vast te hechten aan den mantelkraag, zoodat ze niet meer omgeslagen, maar met een haak aan den rok vastgehecht werden. Zóó droeg men ze breeder of smaller, tot dat zij eindelijk in het laatst dier eeuw vervangen werden door nog smallere, met satijnen of zijden geboorde strooken, die een dichter uit de vorige eeuw "achterkleinzonen der oude manteldragten" noemde, en van welke een ander zeide "dat het met de mantels anders ging als met de kinderen, de laatste werden na hunne geboorte grooter, de eerste kleiner". Men wil dat men aan de breedte van den mantelzoom kon ontdekken, welk een rigting de dragers waren toegedaan, en dat men coccejaansche, halve coccejaansche, voetiaansche, lampiaansche, groeneweegiaansche mantels, mantels van de utrechtsche en leidsche studien, — ja libertijnsche en bibliaansche

mantels had. — De beffen zijn afstammelingen van de kragen en deze uit Italie tot ons gekomen. De eerste kragen waren slechts uitstekende en over den rand gerimpelde boorden van het hemd. Allengskens werden boorden en plooijen zigtbaarder, tot dat eindelijk de kleine, stijve of slappe, ronde of platte kamerdoekschen, soms met een kantje omzette of geheel kanten plooitjes, gemeen werden. Niet lang daarna verscheen de prachtige, kostbare, spaansche kraag, dien vooral de nederlandsche vrouwen zoo kunstig konden vervaardigen. Te gelijk met dezen droeg men kragen in den vorm van hoefijzers, plat van voren, rond van onderen, of den stijf staanden omslag, waarschijnlijk het "omgeworpen hemd" van Huygens. Omstreeks 1638 werden de spaansche door de niet minder kostbare fransche kragen vervangen. Deze liepen met uitgetakte kanten punten schuins nederwaarts en bedekten den halven hals; van voren werden zij met koordjes, waaraan akertjes hingen, vastgemaakt. Even na de helft dier eeuw begonnen de schuins nederwaarts loopende voorzijden regter neder te dalen, en zich van voren onder de kin te vereenigen, werden achterwaarts opgekort en dus befachtiger. Terwijl deze soms geheele kanten en kamerijksche kragen met breede uitgetakte kanten of ander spellewerk, soms eenvoudiger, algemeen in gebruik waren, verscheen de allonge of de "monster in folio," in al zijn pracht en heerlijkheid en maakte op eens aan alle hoog geplooide, van achter oploopende en over de schouders vallende kanten kragen een einde, wijl hij bijna geheel het bovenlijf, uitgenomen het aangezigt en de borst, in bezit nam. Nu begon men de smalle linnen kragen met lange prachtige of kamerdoeksche beffen met akers of kwasten er aan te dragen. De verschillende soorten dier beffen zijn evenmin als die der kragen op te noemen. Nu eens waren het breedere, dan smallere, nu kortere, dan langere strooken kant of fijn doek, met breede zoomen in het midden en aan de zijden, met of zonder kwastjes of akers; soms ronde strooken kant, met kleine beffen, in den vorm van een waaijer over het wambuis uitgespreid. Niet lang daarna verdwenen deze beffen en werden door omgeslagen

kragen van verschillende grootte en gedaante vervangen. Deze kragen, die den naam van beffen behielden, droeg men algemeen, van den vorst tot den werkman. De laatste had ze van fijn linnen. "Dat 's linnen", — zei oude Diewert, in Tengnagel's "Klucht van Frits in 't Veurhuis" — "wel van drie gulden en een oort, maar 't is heel wit en fijn, 't sal oock voor beffen wesen", en Bredero verhaalt dat een Veenboer droeg

"een befjen, dat wonder raar
"En netjes estreeken waar.

In het laatst der 17^e of den aanvang der 18^e eeuw, geraakten de befkragen, ten minste in hoogere kringen, uit den smaak, en begon men de lange strooken om den hals te winden, terwijl de einden of slippen er van, of geheel van kant of er mede bezet waren en over de borst hingen. Soms werden die punten als waaijers geplooid en er strikken boven opgelegd; ook wel eens door het knoopsgat getrokken of door elkander gewoeld en gefrommeld, meestal echter los vastgeknoopt. Zulke dassen van linnen of kamerdoek met geknoopte en over de borst hangende einden, zien wij ook algemeen door den burgerstand in het midden der 18^e eeuw dragen. Anderen woelden den das geheel om den hals en droegen geen slippen, en eindelijk begon men overhemden met kanten strooken, die tusschen de openingen van het vest uitkwamen, te dragen. In de nederlandsche hervormde kerk was in den beginne zoo wel bij geestelijken als leeken de kraag in gebruik. Bijna alle leeraren, van welke gezindten ook, zijn er in het laatst der 16^e en het begin der 17^e eeuw mede versierd, schoon de een ze met breede en de ander ze met smalle plooijen, deze ze van voren met, gene zonder kwastjes droeg. Men ziet ze zoowel om den hals der in- en uitlandsche leden der Synode nationaal als der geciteerde Remonstranten. Bejaarde predikanten behielden deze kragen tot de helft der 17^e eeuw, toen de patriciërs reeds lang kanten en de burgers linnen halskragen droegen. De predikanten, die zich toen door geen deel hunner kleeding van

den deftigen burger onderscheidden, namen ook den platten, breeden of minder breeden kraag, met of zonder afhangende koorden met akers en kwasten, toen reeds bef genoemd, aan. Alle predikanten zien wij zóó gebeft. Meer dan honderd portretten van verschillende gezindheden uit dien tijd zijn allen met hetzelfde halssieraad bekleed. Na de invoering der pruiken, werden de omslagen der halskragen van achteren smaller en van voren befachtiger; vervolgens de eersten naauwelijks meer zigtbaar, en de beffen zeer breed van baptist of kamerdoek, met breede zoomen in het midden en aan de einden. Eindelijk verdwenen de omslagen en werden de beffen met koordjes of met een smalle strook aan den hals vastgemaakt. In den aanvang waren ook die beffen zeer breed en lang, met groote zoomen of breede plooijen, soms breed met kleine zoomen, ook wel breed en gespleten, of lang en gespleten, of met breede plooijen en kwastjes. In het algemeen droegen in het laatst der 18^e^ eeuw de nederlandsch-hervormde en luthersche predikanten kleine beffen met breede, de fransche breede beffen met zeer smalle zoomen, 't geen ook door de remonstrantsche en doopsgezinde werd nagevolgd. Lange stijf gestevene en zeer lange, slappe beffen waren hier te lande niet in gebruik.

De hoogleeraren, lectoren en rectoren waren even als de predikanten gebeft, doch droegen, gelijk de collegiën van regering en justitie, die de toga's en tabberden behouden hadden, de doctoren in alle faculteiten — naderhand alleen de juristen — geplooide beffen. De platte beffen der geestelijken werden ook in de meeste gemeenten door den clerus minor — ouderlingen en diakenen, kosters en lijkbezorgers — uitgenomen te 's Hage, waar zij den geplooiden politieken bef droegen, en in de 18e eeuw nog hier en daar door sommige lidmaten aan het H. Avondmaal gedragen. Hadden de mantels en pruiken een symbolische beteekenis (men sprak van fransche, regtzinnige, zwarte en witte, doode en levende voetiaansche pruiken; van coccejaansche pruiken van zeven étages en zeven maal zeven krullen, van remonstrantsche pruiken en hoeden), ook de beffen schijnen die gehad te

hebben. Men sprak ten minste later van voetiaansche, coccejaansche en fransche, groeneweegiaansche en andere beffen. Waarin bestond nu dit onderscheid? Waarschijnlijk in de meerdere of mindere lengte der beffen en de breedte der boorden, of wel in den vorm — zoo ziet men er in den vorm van een wijngaardblad — welligt in het dragen der beffen., die dan eens op de borst lagen, dan tegen de kin beefden.

In Duitschland, waar de liturgische kleederdragt bestond, hadden ook de verschillende soorten van beffen een symbolische beteekenis, en kon men aan de zoomen, de spleten, de breedte en de lengte er van zien, welk eene rigting men in de gereformeerde en luthersche kerk was toegedaan.

De godsdienstleeraars hadden zich, van den aanvang der hervorming af, ook aan de algemeen aangenomen hoofddragt gehouden. Wij zien hen nu eens met den breed-, dan met den smalgeranden, of, gelijk de hoogleeraren Beza, Tiara en à Beyma, met den hoog getopten hoed met smallen rand, of wel met het kleine bonnethoedje — zoo als Johannes Lippius, de eerste nederduitsche Evangeliedienaar te Dordrecht, het droeg, — nu eens met, dan zonder den oorlap gedekt. Sommigen zetten den hoed boven de calot, anderen droegen de laatste alleen. Jongere leeraars dekten zich slechts met den hoed. Gedurende de preek hadden de waalsche predikanten, even als hunne broeders in Frankrijk, den hoed op; de nederlandsche daarentegen zetten hem veelal (doch niet altijd) af. De duitsche volgden het voorbeeld der waalsche leeraars, waarover de synode van Dresden (1610) zich bezwaard vond, 't geen aanleiding gaf tot een besluit, dat de predikanten hunne haren moesten laten groeijen en met ontblooten hoofde den dienst waarnemen. Dit besluit wekte groote beweging en was oorzaak van een twist over het al of niet geoorloofde om met gedekten hoofde in de kerk te zijn. Wanneer onze leeraars onderwijs gaven of kerkvergaderingen bijwoonden, hielden zij den hoed op het hoofd, gelijk de hoogleeraar en dokter de barret, wanneer zij op den catheder stonden. Zoo zien wij den leidschen predikant Petrus de

Witte catechiseren, de dortsche vaderen in de vergaderzaal van den Kloveniersdoel zitten en een leidsch hoogleeraar een anatomische les geven. Kort voor den strijd over het lange haar werd er hier en daar geklaagd over de soort van hoeden, die deze en gene leeraar gebruikte; later gaven sommige predikanten, b. v. Lodesteyn te Utrecht, aanstoot door het dragen van den breeden scheepshoed, dien zij echter, toen de Franschen het land verlieten, met den gewonen ronden, eenigszins naar den Robin du Bois gelijkende, zoo als Voetius hem droeg, weder verwisselden. In Duitschland schijnt de aan twee zijden opgetoomde scheepshoed meer bijval gevonden te hebben, en o. a. te Berlijn lang door de predikanten te zijn gedragen. Toen aldaar de gereformeerde den driekant, die toen nog algemeen in gebruik was, hadden aangenomen, bleven de luthersche de oude mode volgen, en verschenen met den eersten op stoel. Nu werd de hoed hun schibboleth en kreeg hij een symbolische beteekenis. De gemeente kon in kerken, waarin beurtelings door gereformeerde en luthersche leeraars gepredikt werd, aan den hoed, dien de predikant aan de deur der sacristie plagt op te hangen, zien, aan welke belijdenis de beurt was. Toen echter de luthersche predikanten den driekant opzetten en de hoed de symbolische kracht verloren had, ontstond er misnoegen in de gemeenten, wijl de kerkgangers nu aan geen kenmerk onderscheiden konden, of de predikant, dien zij hoorden, luthersch of gereformeerd was.

In Nederland droegen de leeraars nog altijd den ronden hoed, toen de burgers reeds een geruimen tijd den punthoed hadden aangenomen. Eindelijk zegepraalde ook de mode, en zetten zij, niet zonder groote ergernis en veel tegenspraak, den punthoed op. Wie de ijsbreker hierin was, is moeijelijk op te sporen, doch Petrus Schrijver, doopsgezind predikant te 's Hage, is de eerste, dien wij omtrent 1737 met een steek zien afgebeeld. Henricus Velse, gereformeerd predikant te 's Hage, droeg in 1744 nog den hoed, later den steek. De meeste leeraars lieten zich met de pruik, enkelen slechts, b. v. Wil-

lem Hendricz. Adama te Zwol, Nicolaas Tetrode te Dordrecht en Pantekoek te Klundert, met den driekant gedekt, op papier, doek of paneel brengen. Sommigen droegen een vervaarlijk grooten, anderen een zeer kleinen preekhoed, doch allen zonder eenig sieraad; alleen die van Pantekoek (1785) is met een groote oranje-cocarde versierd, doch hij droeg niet, gelijk de zeloten voor het oranje-huis in 1768, een oranje-pruik. Toen in 1799 de nationale conventie het openlijk dragen van mantel en bef verboden had, was er geen sprake van den steek, die niet tot het kerkelijk costuum werd gerekend en toen nog de gewone dragt der deftige burgerstanden was. Kort daarna verwisselden dezen hem met den voorvaderlijken hoed, doch de predikanten bleven den ouden franschen steek, den broeder van den chapeau-bas der parijsche en haagsche fatten uit de 17e eeuw, dragen. Zoo was op hen toepasselijk het woord van den ouden kerkelijken zedemeester: "Sommige predikanten hebben altijd een particuliere liefhebberij gehad voor het oude: en dat zij het meest hebben verafschuwd (b. v. de snuif, de tabak, de lange pruiken, haren en steken) hebben zij het meest aangekleefd."

HET GEBED.

"Het gemeenschappelijk gebed — die noodzakelijke uitdrukking en verheven vorm der levendige en waarachtige gemeenschap van de harten der menschen met elkander en met hunnen God — is zoo oud als de gemeenschappelijke godsdienstoefening zelve, en zoo lang de laatste op de wereld bestaan heeft, bestond ook het eerste." Zoo is het: waar immer volken bestonden, daar vereenigden zij zich in het doen van gebeden en offerhanden aan hunne Goden. De heiligdommen der Indiërs

en Persen, Grieken en Romeinen, de gewijde bosschen der Gallen en Germanen weerklonken van openbare en gemeenschappelijke gebeden. Ook Israël deed ze in tempel en synagogen. Des morgens en des avonds stelde zich Abrahams nakroost voor het aangezigt van Jehova, en terwijl de reuk des ontstoken brandoffers opging, voerde hij de wenschen der biddenden met zich hemelwaarts. Ook de Heer en zijne jongeren versmaadden het deelgenootschap daaraan niet; van de eerste christenen staat opgeteekend, dat zij dagelijks eendragtig in den tempel waren en er gezamenlijk hunne gebeden en dankzeggingen uitstortten, en naauwelijks was de eerste gemeente der christenen gesticht of ook zij vereenigde zich in het stille en ootmoedige gebed, of het heilig vuur, dat de lippen van een der biddende broeders ontgloeide, deelde zich mee aan de harten van allen. Zoo bragten zij te zamen ééne geestelijke offerhande voor den troon van denzelfden Heer en Koning, en het zalige gevoel doorstroomde hunne borst, dat David ondervond, toen hij uitriep: "Welgelukzalig is hij dien Gij verkiest en doet naderen, dat hij wone in Uwe voorhoven." Allengskens ging in de christelijke kerk het element van den vrijen eeredienst verloren en werd hij geheel aan formulieren gebonden. In het eenzame bidvertrek moge zich het volle gemoed ontlasten, de droefheid en smart die de enge borst benaauwden, zich hier vrijelijk uiten — in de woningen des Allerhoogsten volgde men slechts met de gedachte de woorden, die de kerk had voorgeschreven.

Zij had die voorgeschreven uit zucht tot eenparigheid, tot éénheid van alle godsdienstige handelingen, uit verlangen om de zuiverheid der leer te bewaren, om aan de onbekwaamheid en het gemis van geestesgaven der geestelijken te gemoet te komen; ook uit heiligen eerbied voor de woorden, die van de lippen van geliefde en beroemde leeraars vloeiden. Ook Heidenen en Joden hadden hunne formuliergebeden, en Jezus zelf had er een gegeven.

Dezelfde redenen, die de christelijke kerk bewoog om formuliergebeden voor te schrijven, dreven er in latere eeuwen ook de her-

vormde toe. In alle landen en oorden, waar deze was gesticht, werden ook zij ingevoerd, en zoo wel in de kerken van Nederland als van Engeland, Frankrijk, Duitschland en Zwitserland bij den openbaren eeredienst tot God opgezonden. Deze formuliergebeden waren echter voor de leeraars niet verpligtend, zoodat zij niet door kerkelijk gezag gedwongen werden ze te gebruiken. Geen nationale synode heeft immer gewild dat men er aan gehouden zou zijn; zelfs maakt er alleen de Weselsche gewag van: Zij liet de voorgangers vrij "de gebeden ofte selfs te stellen na ingeven des H. Geestes, ofte volgens het formulier van de kercken van Geneven, ofte van andere." Die, welke in de vaderlandsche hervormde kerk gebruikt werden, waren deels van nederlandschen, deels van vreemden oorsprong. Tot de eersten behoorden de gebeden voor kerkeraads- en diakonievergaderingen, kranken en stervenden, terwijl de overigen voor een klein deel van geneefsche, voor verreweg grooter deel van paltzische afkomstig zijn. In de laatste is wederom van den arbeid van Micron en à Lasco en Utenhove gebruik gemaakt. Zoo had Datheen, de vermoedelijke opsteller van het gebed vóór de predikatie, dat van Utenhove voor zich, en nam er den aanvang geheel van over. Ook het gebed na de predikatie, dat men hem toeschrijft, ontleende hij, behoudens groote inlasschingen in het tweede gedeelte, aan de paltzische liturgie; het eerste gedeelte tot aan de woorden "die ons vernieuwt tot een beter leven", met nog meer verkortingen dan er in het paltzische reeds waren aangebragt, aan de geneefsche. Beide in de Paltz en te Geneve, was dit gebed voor wekelijksche boet- en bededagen bestemd, doch in Nederland werd het alleen des zondags gebeden. Boven de rouaansche uitgaaf der psalmberijming van 1557 (1567) en de leydsche bij Jan Paedts Jacobszoon en latere, leest men "een alghemeyn belydinge der sonden, ende ghebedt voor alle noot der christenheyt", doch in de middelburgsche van 1591 (achter de berijming van Marnix van Aldegonde) leest men ook boven het voorgebed "een algemeyne belydinge der sonden, ende ghebet des sondaechs voor de predicatie ende op vast- ende biddaghen". Waarschijnlijk werd toen reeds het

voorgebed meer aan de belijdenis der zonden", het nagebed "aan de noot der kercken" gewijd. Na het voorlezen of voorzingen der tien geboden (zoo stel ik mij den aanvang der godsdienst-oefening in de eerste tijden voor) sprak de leeraar: "onse hulpe stae in den name des Heeren, die hemel ende aerde geschapen heeft"; nam vervolgens uit de tien geboden aanleiding "de gemeynte te vermanen tot boete ende bekentenisse haerder overtredinghen ende te ghelooven de Evangelische beloftenissen van Christo, dewelck beyde hy met ghetuyghenisse der Schrift bewees"; verkondigde "daerop den onboetveerdighen de straffen Gods ende den boetvaerdighen, gheloovighen de genade Gods in Christo"; begon dan te bidden: "O eewige God, ende aller genadichste Vader, wy verootmoedigen ons selve wt gront der herten voor uwe hooge Mayesteit" enz.; en sloot met het Onze Vader, waarna hij dus vervolgde: "Wilt ons oock stercken in warachtich christelyck geloove, opdat wij daer in dagelycks meer en meer toenemen van dwelcke wy bekentenisse doen met mont en hart, sprekende: Ick geloof in Godt, den Almachtighen Vader" enz. Aan het einde der twaalf artikelen sprak hij zelf het Amen uit, 't geen in Duitschland en Engeland door de gemeente geschiedde. Zoo beantwoordden ook de eerste christenen den zegen des leeraars: „de vrede Gods zij met u allen" met: "en met uwen geest".

In later tijd werden de vermaning tot boete en de geloofsartikelen weggelaten en de laatsten door een psalmvers (vroeger zong men alleen voor den aanvang en na het eindigen van den godsdienst) vervangen. Achter alle gebeden en dankzeggingen bleef men echter het Onze Vader voegen. Het is hier de plaats niet te onderzoeken of dat gebed geheel, of gedeeltelijk van joodsche gebed-formulen is zamengesteld. Ook zelfs wanneer het niet meer ware dan eene bloemlezing uit gebeden of spreuken, die ten tijde van onzen Heer bij de Joden in gebruik waren, zou het toch voor den christen daardoor geheiligd zijn, dat Christus die bloemen heeft uitgelezen. Opmerkelijk is het dat men noch in de Handelingen der Apostelen, noch in de

apostolische brieven, zelfs niet in 1 Cor. XIV, noch bij de apostolische vaderen eenig spoor van het gebruik van dat gebed vindt.

Justinus Martyr, de oudste kerkvader, schreef alleen dat de voorganger in de bijeenkomsten der christenen met luide en sterke stem het gebed en de dankzegging uitsprak, en dat het volk hierop "amen" antwoordde. Hij heeft het echter, gelijk ook Irenaeus, gekend, hoewel noch de een noch de ander van het kerkelijk gebruik er van rept, doch Tertullianus, Cyprianus en Origenes stellen zulks in de tweede en derde eeuw buiten allen twijfel. In de laatste en beide volgende eeuwen mogten het alleen de geloovigen, niet de catechumenen bidden; ja deze moesten bij de uitdeeling van het avondmaal, als dit gebed gebeden werd, de kerk verlaten. Chrysostomus noemt het dan ook "het gebed der geloovigen." "Niemand," schreef hij, "mag God Vader noemen, tenzij hij den H. doop heeft ontvangen", en Augustinus "dat men de catechumenen eerst op den dag, waarop zij tot den doop werden voorbereid, met het Onze Vader", d. i. volgens latere uitleggers, met den dogmatisch mystischen zin van dit gebed, bekend maakte. Zoo vatte men b. v. de vierde bede niet alleen in mystischen zin, maar ook van het H. Avondmaal op.

Gansch anders dacht er de hervormde kerk over. Reeds in hunne prille jeugd moest het Allervolmaaktste gebed den kinderkens op scholen en in de huisgezinnen worden geleerd. Men vond het met de uitbreiding er van niet alleen achter alle psalmberijmingen, maar ook in alle christelijke onderwijzingen en schoolboeken der jeugd. Een der oudste berijmingen is deze:

"*Onse Vader die daer in de Hemelen zijt,*
"*Gheheylighet moet zijn uwen Name altijt,*
"*U Rijck toecome ons haest over alle,*
"*Uwen wille gheschiedt in 't aerdtsche dalle,*
"*Also hy gheschiedt in 's Hemels conroot,*
"*Verleent ons Heer heden ons daghelycx broodt,*

"Ontslaet ons van zonden en quaet vermoen
"Ghelijck wy vergheven die ons misdoen,
"En laet (o vaderlijcke hert vol minnen)
"Van gheen becoringen ons overwinnen,
"Maer van des quaden vijants valsch venijn
"Verlost ons. Vader! Also moetet zijn.

Algemeen is bij onze oude kerkelijke schrijvers de klagt over het misbruik van dit gebed. Men bad het "in grooten haeste en sonder respect," "na lange predikatie, in plaats van het nagebed, alléén;" maakte er parodiën op, gebruikte het tot amulet; bad het bij het herbariseren of verzamelen van kruiden, die van dienst waren in de geneeskunde, wijl het aan de kruiden een genezende kracht bijzette; gaf den beschuldigden kaas te eten, waarop het geschreven stond met een formulier, ten einde te weten of hij schuldig of onschuldig was; liet het van tooverij verdachten bidden, wijl, zoo zij heksen waren, de vierde bede niet door hen kon worden uitgesproken; las het, terwijl men "eijeren siedde of kookte, die men dan na het laatste woordt Amen van het vyer afnam;" en in de catechisatiën werd de jeugd wel ernstig gewaarschuwd tegen het bidden er van "bij duivel-besweeringhen, het opzeggen er van in 't latijn, bij getalen, met intentie van verdiensten." Had het staan van den leeraar op den derden trap van den predikstoel tot het doen van zijn gebed praeparatoir een symbolische beteekenis, het aanvangen van het "gebedt Christi met Onze Vader of Vader Ons," was het schibboleth, waarnaar men de rigting des leeraars beoordeelde.

Het grootste gedeelte van het nagebed was, zoowel des voor- en namiddags als des avonds, "aan de aenroepinghe van Godt almachtigh over de hooghe en lagere overheydt deser landen" toegewijd. Er bestonden met betrekking tot die "voorbiddingh" wel besluiten van particuliere synoden; doch vele predikanten volgden den rang der overheden niet, zoo als die werd voorgeschreven, gedachten de bij-

zondere Staten vóór de algemeene en maakten van particuliere overigheden soms geen en van zijn Hoogheid extraordinaris mentie. Men zag dit, wijl men het aan onwetendheid toeschreef, door de vingers, doch toen men onder het stadhouderlooze bestuur "in het public gebedt voor verscheide hooge staatspersoonen en specialyck voor den heere Prince van Orangiën, dikwerf noch met zeer inpertinente en incongrue expressiën, self choquerende de hoogheit en de souvereiniteit van hare Ed. Groot Mog." bleef bidden; anderen "de gedeputeerden der Staten Generaal, als of deze de souverainen waren boven de Staten van Holland en Westvriesland stelden," magtigde Holland in 1657 eenige leden, "om de formulieren en gebeden, die er bestonden, na te zien, de voorwerpen van het gebed en derzelver orde te regelen, en tevens ook de Staten te dienen van den besten raad om de predikanten daaraan te verbinden en daarbij te houden." De gemagtigden raadpleegden hierover vijf volle jaren, en deden in 1662 verslag, terwijl er intusschen veel was geschreven en in druk uitgegeven, onder anderen het vermaarde boek van het Publiek Gebed, door Jan de Witt, een neef van den raadpensionaris, opgesteld, en ten onregte aan den laatsten toegeschreven. Op dit verslag of advies werd in Maart 1663 een staatsresolutie genomen, en "daarbij stellig en strikt bepaald en bevolen, dat moest gebeden worden, allereerst voor de Ed. Gr. Mog. Heeren Staten van Holland en Westvriesland, als zijnde: de eenige, ontwijfelbare souverain en, naast God, de eenige overheid dezer Provintie, voor de Staten der andere Provintiën, derzelver bondgenooten, voor derzelver gezamentlycke afgevaardigden bij de Staten Generaal en Raad van State, (te 's Hage, doch daar alleen) voor de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerde Raden, de Heeren Staten van Holland en Westvriesland, de Hoven van Justitie en de Kamer van Rekening, en overal voor de wethouderschap en regeerders van steden en plaatsen, waar 't gebed gedaan werd, onmiddelijk voor elke Regeeringen der Vrije- en Ambachtsheeren dier plaatsen." Zeer trof dit besluit de Staten-Generaal, die tot dus verre en in alles

als het hoogste collegie des lands werden aangemerkt, maar inzonderheid Friesland, dat altijd de souvereiniteit bij de Staten-Generaal bleef stellen. In de synoden van Holland vond het veel tegenspraak bij de voetiaansche predikanten, doch de coccejaansche namen er groot genoegen in. Alle de provinciën, uitgezonderd Utrecht, toonden er zich misnoegd over; Zeeland, op het stuk der provinciale souvereiniteit even zoo kitteloorig als Holland, wilde, even als Friesland, de resolutie ingetrokken en ingevoerd hebben: "wij bidden U voor de genen, die Gij over ons in Hoogheid en 's Lands regeering gesteld hebt: wij bidden U voor de Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en voor de Staten dezer Provincie zijnde onze wettige overigheid." Holland zag echter te wel in, dat het er voor zijn factie op aan kwam de Staten-Generaal voor zijne ingezetenen te verlagen, en bepaalde, bij Resolutie van 1666, "den predikanten, die zich niet stipt aan het voorschrift hielden, hun tractementen in te houden," 't geen een gewenschte uitwerking had. De Voetianen morden, maar deden het; doch ook tegen dit morren werd voorzien door een nieuwe resolutie, waarbij zij met onmiddelijke afzetting, zonder ooit elders beroepbaar te zijn, bedreigd werden: en schoon ook dit morren ophield, werden toch de Coccejanen voorgetrokken en beter bezoldigd en bleven de arme Voetianen op 't eerste ellendige dorpje, waar zij beroepen waren, vastgezeteld, in armoede en ballingschap.

Dat duurde voort tot 1672, toen het publiek gebed en tevens het lot der Voetianen veranderde. Was het Onze Vader een schibboleth van de godsdienstige, het publiek gebed bleef het van de politieke rigting. Vooral was het zulks van de zijde der Voetianen in de jaren 1672, 1748, 1786, 1787. Nog in 1813 was het publiek gebed op sommige plaatsen de maatstaf, waarnaar men den toestand des vaderlands niet alleen, maar tevens de meer of mindere zekerheid van 's prinsen overkomst kon berekenen. Uit aanteekeningen van die dagen blijkt, dat men vaak naar de kerk ging, om te weten "of de prins al of niet was aangekomen." Zoo leest men b. v. dat een eerzaam burger

des voormiddags een der predikanten had hooren bidden voor den prins, 't geen hem goede hope gaf, terwijl hij, toen zulks den volgenden zondag niet gedaan werd, gedrukt het kerkgebouw verliet. Niet altijd echter waren zij goed ingelicht, en hunne voorbarigheid bragt hen vaak in groote moeijelijkheden. Daarin geraakte ook in 1748 en 1766 Bareuth, met mond en pen een ijverig zeloot voor het oranjehuis. Hij bad in het laatste jaar sedert lang geen formuliergebeden meer, doch zijne nagebeden onderscheidden zich door hunne warmte en gloed, en als hij voor den prins en het vorstelijk huis bad, was hij welsprekend. Nog in zijn tijd hadden de formuliergebeden ijverige voorstanders, doch ook hevige tegenstanders, niet minder dan vroeger de Brownisten en Puriteinen. Tot de eersten behoorde ook de beroemde Johannes Hoornbeek, die tegen de Brownisten te velde trok: tot de laatsten Brouwer en Semeins. Ook Ravesteyn was geen voorstander der formuliergebeden, ofschoon hij de "driftige pogingen en liefdelooze veroordeelingen van sommigen, die ze uit de kerken wilden verbannen, misprees". Hij achtte, dat men ze "als zijnde zakelijk en met oordeel van verstandige en godvruchtige mannen opgesteld, met stichting en vrucht konde gebruiken, mits dat ze zoo van den voorbidders als van de medebidders, de gemeenten, met een gepasten eerbied en kerkelijke aandoeningen en niet als sleurgebeden, zoo flaauwelijk, zonder hart of geest, alleen met den monde en de lippen werden uitgesproken." "Ja (voegde hij er bij) het is onzes oordeels beter, dat sommige proponenten en veele jonge predikanten, de geest des gebeds niet hebbende en onbekwaam zijnde om welgeschikte en gepaste gebeden te doen, zich van de gewone of van andere ervarene en godvruchtige mannen, wel opgestelde gebeden bedienen." Hij jammerde over de velen, die „opgesmukte, verwarde en onverstaanbare gebeden, zonder zin of kracht, veeltijds met een ijdel verhaal van woorden en een nabootsend gebaar voortbragten." Een zijner tijdgenooten betreurde het, dat zij, "wanneer de kracht van den geest was uitgeput in 't uitdenken van verbloemde, sierlijke en uitgezochte

spreekwijzen," "wanneer de ijver begon te verflaauwen en de ernst te verminderen, het Onze Vader als een aanhangsel op hun gebed, met een flauwen toon, onoplettend en achteloos voorlazen". Volgens den Zedemeester waren vele gebeden "verhandelingen, bij wege van redeneering, die driequartieruurs duurden, hoorde men niets dan uitgekipte en bijeengezochte woorden; vruchten van hoogdravende studie, die met een beklaaglijken toon, huilende stem en afgrijselijk geschreeuw werden uitgesproken".

"In het nagebed werd soms de geheele predikatie met al zijn hoofd- en onderdeelen herhaald; het bevatte een tweede toepassing, waarin de leeraar allerhande nieuws verhaalde, wat hier of daar gebeurd was. Dan raakte men aan 't schempen op de toehoorders, die waren zóó en maakten het zóó, en onder dit alles straalde de glorie en geestelijke hoogmoed rondsomme uit, en hierop werd het Onze Vader gebeden met een draai, zoo hatelijk voor de arme leeken dat ze er zich aan ergerden; want vaak zeiden ze: Uw volk, als uitverkorenen, neemen alleen het recht U te noemen Onze Vader! Dit was nog niet genoeg; om wat nieuws te hebben, legde men tusschen iedere bede een sierlijke invulling van 't geen men meende, dat de Zaligmaker vergeten had om er bij te voegen." Reeds in de 17e eeuw werden dezelfde klagten gehoord; ook, "over de opgepronkte, algemeene en profetische woorden en uitdrukkingen, die donker en zwaar waren om te verstaan, in plaats dat men zich schikte naar het begrip der zwakken en eenvoudigen, de medebidders"; over hen, "die het voor een middelmatige zaak achtten wat gestalte des ligchaams men in het bidden aannam." "Want was toch aan de gestalte des ligchaams niet gelegen, zoo mogten de mannen veel bidden met den hoed op het hoofd en de vrouwen met ongedekten hoofde." De eersten hielden den hoed gedurende de preek op het hoofd, doch zetten hem bij het gebed af en baden staande; de laatsten gingen nimmer dan met gedekten hoofde en velen met de falie of de kerkkap naar Gods huis. Op vast-, dank- en bededagen had men op sommige plaatsen de gewoonte knielende te bidden. Cornelis Tem-

minck, "een krachtig bidder, die een liefelijken reuk van teedere en ongeveinsde godsvrucht verspreidde," "gaf niet alleen een gebedenboekje uit (Onoverwinnelijke hulptroepen voor het verlegen Nederland), maar voerde in Hasterland het knielend bidden in de bedestonden, die in het droevige jaar 1672 alomme gehouden werden", in. Een der gemeenteleden noemde zulks "een goddelooze superstitie en afgoderye". Had hij deze roekelooze woorden niet dadelijk herroepen, hij ware met de censuur gestraft geworden, gelijk zulks in 1562 te Joure, waar ook een dergelijk verzet plaats had gehad, geschied was. Te Utrecht werd er niet slechts op bededagen knielende gebeden, maar, volgens besluit der synode van 1612, moesten de publieke gebeden vóór en na de predikatie aldaar "met zonderlinge aandacht geschieden, en met doorgaande ernstige vermaning tot den volke, dat het om dezelve den Heere met behoorlijken eerbied en ootmoed op te offeren, niet alleen de knieën hunner harten, maar ook die des ligchaams moest buigen." Ook in het land van Heusden en omliggende plaatsen, te Dordrecht nog in 1618 en later, bad de gemeente knielende. Doch reeds in 1634 was dit buiten gebruik en baden de mannen staande.

Benthem, die in het laatst der 17e eeuw ons vaderland bezocht, getuigde dat de Hollanders „veel van bidden hielden en er zeer in geoefend waren." "Eben dieses ist (dus vervolgde hij) auch die Ursache, dasz unter ihnen so wenig Gebet-Bücher sich finden". En inderdaad, er waren, in vergelijking van andere stichtelijke boeken, niet vele gebeden-boeken. In de 17e eeuw gebruikte men, behalve de gebeden in de vroegste uitgaven van Datheen, die in de Palm- en Paradijshofjes, het "Gulden ghebeden boecxken wt den ouden ende nyeuwen Testamente vergadert" (Vyanen 1563), "de kostelijke nalatenschap van Balthasar Lydius," na zijn dood en later meermalen in 't licht gegeven. Aan het einde der inleiding, spoort deze de lezers aan "sich selven te begheven tot den waghenburch der christenen, namelic het aendachtigh gebedt, ende syne kinderen oock daertoe by tijts te ghewennen." "Sulcke paternosters den moetwillighen ende brieschenden vyanden van

Godts kercke omghedaen synde, sullen haer op 't onverwachtste kortvleügelen ende een ghebit in haer mont ende rinck in hare neuse worden, ende alle andere qualen of doen ophouden, ofte onse salicheyt als een bittere gezond-dranck bevorderen." Behalve dit, in vele opzigten uitstekend, "Gebeden-boecxke", gebruikten onze vaderen ook de gebeden van Ridderus en Simonides, ook het "Schatboek ende Journael van korte ghebeden van J. C. van Bleiswyck-gebeden," en vooral die van Drelincourt. Ravesteyn bragt later, op verzoek van eenige jonge predikanten en proponenten, eenige bid-schetsen op papier, die hem daarna aanleiding gaven tot het schrijven van zijn Nazireër Gods. Lang vóór hem had Casparus Sibelius, predikant te Deventer, reeds gezorgd dat het der akademische jongelingschap aan geen gebedenboek ontbrak. De lijkredenaars en biografisten der predikanten vergaten nimmer hunne buitengewone gaven op te sommen. Tot deze behoorden niet zelden dat zij "uitmuntten in de bidkunst; krachtige, innige, vurige bidders, Enochs, Abrahams, Eliza's, Paulussen in den gebede" waren. Zulks waren, behalve de schare van leeraars, wier namen alleen tot ons zijn gekomen, de beide Brakels, Sappius, Flúd van Giffen, Hellenbroek, Lampe, Lodensteyn, Temminck,, de Teelincks Ridderus, en vele anderen, wier gebeden tot het nageslacht zijn overgebragt. Zij hadden "vurige en verdeelde tongen; hunne tongen waren aangeroerd met een gloeijenden kool van Gods altaar."

DE BIJBEL.

Vóór wij een blik werpen in de leerredenen, die na het voorgebed werden uitgesproken, moeten wij eenige oogenblikken vertoeven bij den kostbaren in juchtlederen band gebonden en met koperen klampen en sloten versierden folio-Bijbel, op het pultrum van den voorlezer en leeraar, waaruit deze zijn tekst kiest, gene de gemeente sticht. Vóór de hervorming ontbrak het onzen vaderen geenszins aan

overzettingen der H. S., alle natuurlijk met meer of minder getrouwheid naar de Vulgata: doch de eerste belijders van het zuivere Evangelie wantrouwden haar en verlangden naar eene betere. God ontfermde zich over de christelijke kerk en reikte haar door de hand van Erasmus het Woord des levens toe, en reeds twee jaren later (1518) verschenen er te Delft en te Kampen overzettingen van zijn N. T.

Ondertusschen arbeidde Luther op zijn Pathmos aan eene hoogduitsche vertaling der gansche H. S., en nog in hetzelfde jaar, waarin die van het N. T. in Duitschland was verschenen (1522), gaf Hans van Roemundt te Antwerpen, en in het volgende Doen Pietersz te Amsterdam er eene nederduitsche vertolking van in het licht. Sedert dit jaar volgden de uitgaven van die en andere vertalingen van het N., en sedert 1526 van het O. T. naar Luther, elkander met eene ongelooflijke snelheid op. "Het woord Gods bewees zijne kracht en wies en vermenigvuldigde zoodat zij niet te tellen waren." "Het was een wedijver geworden om den Bijbel, vooral het N. T., te vermenigvuldigen, een wedijver aangewakkerd door de behoefte die zich overal deed gevoelen en zich door geen plakaten liet beteugelen." Die vermenigvuldiging duurde voort tot het jaar 1556. Toen verscheen de eerste gereformeerde-nederduitsche Bijbel naar de Zurichsche overzetting, te Emden bij Myerdman en Gheyliaert, die nog in hetzelfde jaar aldaar bij Gillis van der Erven werd gevolgd door de uitnemende vertaling van het N. T. uit het Grieksch naar den verbeterden tekst van Robertus Stephanus, door Johannes Utenhove, Godfried van Wingen, Maarten Micron en Wouter Deleen, met voorlichtende hulp van Johannes à Lasco; eene vertaling die zich ook daardoor van de overigen onderscheidde, wijl de hoofddeelen en verzen verdeeld waren naar de grieksche uitgaaf van den jare 1551, door Henricus Stephanus bezorgd. Zes jaren later (1562) gaven de hervormden, bij van der Erven te Emden, ook eene vertaling van het O. T., doch niet naar het oorspronkelijke, maar naar de overzetting van Luther, vergeleken met die van Genève, in het licht. Intusschen was reeds de overzetting van Utenhove en zijne

medearbeiders, van taalgebreken gezuiverd, in 1559 te Emden bij Gelhus Chematius in folio en duodecimo herdrukt, en het is naar deze vertaling van het O. en N. T. dat men meest alle volgende uitgaven des Bijbels, met zeer weinige veranderingen, heeft bezorgd, totdat de nieuwe overzetting des Bijbels, op last der Staten van de Vereenigde Nederlanden, het licht zag.

En te regt; want zij muntte uit door "getrouwheid, juistheid en naauwkeurigheid" en overtrof in vele opzigten de vertaling, op last der Staten vervaardigd en ingevoerd. Vooral verdienen de uitgaven, die sedert 1567, met de uit het fransch vertolkte kant-aanteekeningen van den rouaanschen predikant Augustus Marloratus, hoogen lof. Deze aanteekeningen toch zijn "oordeelkundig, gezond, eigenaardig, exegetisch," en verdienen verre de voorkeur boven die van Luther en Bugenhagen op het O. T.

Wanneer wij het oog vestigen op de breede lijst der uitgaven van het O. en N. T., in de eerste vijftig jaren der hervorming in het licht verschenen, dan verwondert het ons niet, dat er toen geklaagd werd over de "ongelykmatigheid en groote verwarringhen daeruit in de opentlycke vergaderinghe ontstaen", en evenmin dat de synoden zich reeds vroeg bezig hielden met het "besorgen eener nieuwe overzettinghe, om eenpaeriglic in alle kercken van Nederlandt te gebruycken". Het eerst gaven de gedeputeerden der nederlandsche hervormden, die zich te Keulen ophielden, hun verlangen naar zulk eene vertaling, in 1571 op de Synode te Emden, te kennen; doch de broeders oordeelden toen dat men daar mede moest wachten tot een algemeene synode. Toen de Walchersche broeders die vraag in de volgende synode, te Dordrecht 1574, herhaalden, was het antwoord: "dat men daarmede zou wachten tot de fransche en calvijnsche overzettingen het licht zagen, opdat men daaruit te gemakkelijker en beter mogt overzetten". Op de nationale synode te Dordrecht in 1578 werd gevraagd: "of het oorbaar en noodig was den Bijbel uit het hebreeuwsch in de nederduitsche tale over te zetten, of ten minste de gemeene overzetting te overzien, en wie men dezen last zou opleg-

gen?" De synode oordeelde "dat men wel den Bijbel uit de hebreeuwsche taal moest overzetten, doch intusschen de overzetting, die men had, naar de fransche, latijnsche en andere, inzonderheid echter naar de nieuwe heidelbergsche overzien, en gelastte den president der synode, Petrus Dathenus, en Marnix van St. Aldegonde "naar bekwame mannen, wien men dit werk kon toevertrouwen, om te zien." Het zij dat het aan die mannen ontbrak, of dat zij dat gewigtig werk niet durfden op zich nemen, het blijkt uit de acta der middelburgsche synode in 1581, dat men toen nog niets gevorderd was. Deze besloot nu het werk der overzetting aan vier classes, die van Antwerpen, Gent, Delft en Utrecht op te dragen. Doch deze gaven hier geen gevolg aan, deels "wegens de zwarigheden, die de kerken van Brabant en Vlaanderen drukten", deels uit vrees, "dat, indien zoo vele personen, wonende in onderscheidene gewesten, en ieder de taal van zijn landschap gebruikende, gezamenlijk dat werk ondernamen, de ongelijkheid van tale het werk een onafzigtelijke vlek, of, zoo men zich in het stuk der taal wilde vergelijken, de zeer groote verscheidenheid hapering geven zou: immers welk gewest zou den voorrang hebben?" Daarenboven wilde men naar de nieuwe fransche overzetting, die te Genève onder handen was, wachten. Toen op de haagsche synode, in 1586, op nieuw dit punt werd besproken, ontving men het bericht "dat Aldegonde dit werk uit eigen liefhebberij op zich had genomen", waar op men "wetende dat hij niet alleen het hebreeuwsch en grieksch door en door verstond, en gevolgelijk dat hij de man was, wiens krachten de zwaarheid van dat werk evenaarde", besloot hem te verzoeken en te bidden, dat hij ten dienste der algemeene kerk, met het door hem begonnen werk wilde voortvaren, en dat hij, die toen in Zeeland woonde, het bij stukken wilde mededeelen aan bekwame kerkdienaren in dat gewest, die ze vervolgens konden bezorgen aan anderen in de overige gewesten van Nederland, "beoogende daarmede dat het niet als het werk van één man, maar als het werk der geheele kerk in Nederland zou in 't licht komen."

Aldegonde verschoonde zich: "hij had geen tijd tot zulk een zwaarwigtig werk". Toen de Zuidhollandsche synode te Delft, 1587, zulks vernomen had, benoemde zij Jacobus Kimedoncius, Jeremias Bastingius, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius, tot overzetters van den Bijbel, en gaven zulks aan de overige synoden en ook de buitenlandsche gereformeerde kerken te kennen, met verzoek hare gedachten hierover te mogen vernemen. Doch zonder eenig gevolg, evenmin als het besluit der Staten, dat drie predikanten, uit Holland, Zeeland en Friesland, ieder voor zich, de latijnsche vertaling van Junius en Tremellius overzetten, en later hunne overzettingen onderling vergelijken zouden. Eindelijk werden de onderhandelingen met Aldegonde, doch thans met gelukkiger gevolg, wederom aangeknoopt, en hij in 1594 door de Staten tot overzetter der H. S., op eene wedde van *f* 1400, die tevens tot belooning zijner aan den lande bewezen diensten zou strekken, benoemd. Vier jaren later overleed hij, na slechts het eerste boek van Mozes voltooid te hebben. De zuidhollandsche synode te 's Hage droeg hierop in het volgende jaar (1599) het vervolgen van zijn arbeid aan de beide delftsche predikanten, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius op, die echter beide stierven, zonder iets belangrijks te hebben uitgevoerd. Bittere jammerklagten werden nu over den mislukten uitslag van dit even noodige als belangrijk werk aangeheven; doch de kerkelijke beroeringen wierpen een slagboom voor den verderen voortgang, en het was eerst in 1618 en 1619 dat de nationale synode besloot de zaak verder voort te zetten, en zoowel de apocryphe boeken als het O. en N. Testament uit het oorspronkelijke over te brengen, vertalers en overzieners benoemde, en van de Staten de noodige penningen voor de te maken onkosten verzocht. Te vergeefs wachtte zij echter op antwoord; de zaak bleef op de tafel der algemeene Staten, en de synoden hadden zoo veel moeite met den verwarden toestand der kerk te regelen, dat zij haar verzoek te 's Hage niet nader aanklemden. Inmiddels eindigde het twaalfjarig bestand, en de Staten, die zich thans geheel aan den oorlog moesten wijden, verloren de Bijbel-

vertaling geheel uit het oog. Eindelijk willigden zij toch het herhaald en ernstig verzoek in, om in de dringende behoefte der kerk en het belang van den openbaren godsdienst te voorzien, en den 22 Mei 1625 verschenen Johannes Bogerman, Wilhelmus Baudartius en Gerson Bucerus, predikanten te Leeuwarden, Zutphen en Vere, gekozen tot de overzetters van het O. T., gelijk Jacobus Rolandus en Festus Hommius, predikanten te Amsterdam en Leiden, benevens de hoogleeraar Antonius Walaeus tot die van het N. T. en de apocryphe boeken, te 's Hage om voorloopige schikkingen te maken. De Staten wezen Leiden aan, om aldaar "in Gods naam, met kloeken moed het werk aan te vangen en met vereenigde krachten te voleindigen", en den 13 November 1626 werd de eerste bijeenkomst door Bogerman (tot voorzitter benoemd) plegtig geopend. Den 10 October 1635, op een tijdstip toen te Leiden duizenden door de pest werden weggesleept, doch alle overzetters verschoond bleven, was de moeijelijke doch gewigtige taak voleindigd. De algemeene Staten vereerden de overzetters der beide Testamenten met een eeregeld van *f* 500, Bogerman van *f* 1000; op hun last werd de Bijbel ter drukkerij van Pauwels Aartz. van Ravesteyn, die tot dit oogmerk van Amsterdam zich te Leiden vestigde, op de pers gelegd, den 29 Julij 1637, door hun gezag bekrachtigd, uitgegeven, en in de kerk ingevoerd. Doch ook dit geschiedde niet zonder hevigen weêrstand, zoo van kerkelijken als leeken. Nergens was die echter heviger dan te Amsterdam, waar trouwens het licht in kampstrijd was met de duisternis, opgeklaarde godsdienstkennis met onwetendheid, die haar vastheid had in vele diepgewortelde veroordeelen, en door hare kracht tegen al wat nieuw was, schoon beter dan het oude, de overhand behaalde. Dit was de oorzaak dat er nog eenige jaren verliepen, eer de nieuwe vertaling in de openbare kerken der onderscheidene provinciën werd ingevoerd.

Het zou hier de plaats zijn de verschillende oordeelvellingen der geleerden over de naauwkeurigheid dezer overzetting, — die echter door allen voor de nederlandsche taal geacht werd te zijn, 't geen

Luthers vertolking voor de duitsche was — te toetsen, van de menigte werken, waarin zij hemelhoog geprezen of met snerpende geeselslagen verscheurd werd, van hare verschillende uitgaven met en zonder verbeteringen, kandaanteekeningen en platen, in allerlei vormen te gewagen; doch daartoe ontbreekt niet de lust, maar de ruimte. Alleen willen wij nog vermelden, dat de oorspronkelijke handschriften, den arbeid bevattende aan de nieuwe Bijbelvertaling besteed, en één der eerste afdrukken of drukproeven dezer vertaling, door bewerkers en overzetters aan den kant verbeterd, sedert in eene welgesloten kist op het stadhuis te Leiden bewaard, en om de drie jaren, door eene in 1641, met goedvinden der Staten, tot stand gekomen commissie tot de autographa, werden nagezien. Zulks geschiedde tot de staatsomwenteling van 1795 met de volgende plegtigheid.

Om de drie jaren kwamen twee en twintig predikanten, door de nederlandsche synoden, onder welke één door de waalsche synode, afgevaardigd, te 's Hage, waar de autographa der nationale synoden berustten, in de maand Mei, des voormiddags in de consistoriekamer der Kloosterkerk bijeen. Nadat de vergadering door den voorzitter (doorgaans een predikant uit Zuidholland) was geopend, verkoos zij een scriba (uit de geldersche gedeputeerden), las men de credentialen en de handelingen der jongst gehoudene vergadering, en ging vervolgens in plegtigen optogt naar de vergadering der algemeene Staten, met den voorzitter aan het hoofd. Binnen geleid, hield deze een redevoering, "waarin hij de Staten de belangen der kerken, zoo buiten als binnen 's lands, op de eerbiedigste en nadrukkelijke wijze aanbeval, tot handhaving van waarheid en godsvrucht, bevestiging en bevrijding van onderdrukking," en "vermits de waarheid en vrijheid niet weinig door de bekende synode nationaal van Dordrecht was opgeluisterd", zoo verzocht hij, uit naam van alle afgezondenen en der provinciale synoden, de gewone gunstige visie der handelingen dier synoden. Hierop antwoordde de president hunner Hoogmogenden: "dat hunne Hoogmogenden zich de Tempelbouwers ten voorbeeld stelden

die met de eene hand den opbouw bevorderden en met de andere den vijand te keer gingen," en betuigde: "het genoegen der Staten over den ijver en de goede gezindheid der kerkelijken voor den bloei en welstand van den hervormden godsdienst, den vrede en de rust der kerk, beloofde hunne vermogens allezins aan te leggen ter bevordering van zoo heilzame oogmerken, en bewilligde het verzoek der visie."

Na het eindigen der audiëntie, keerden de gedeputeerden naar de Kloosterkerk terug, waar hun het besluit der Staten schriftelijk werd ter hand gesteld, en de tijd bepaald, zich naar 't Hof te begeven. Hier werden zij terstond in de preves-kamer geleid, en door twee afgevaardigden der Staten verwelkomd. Hierop plaatsten zich deze in twee armstoelen aan het boveneinde der tafel, waaraan ook de gedeputeerden naar rang zitting namen. Na een plegtig en nadrukkelijk gebed, zette men de kist met de autographa, die door acht verschillende sleutels gesloten was, bij den praeses en scriba, waarop de synodale handelingen, in 17 banden keurig gebonden, eerst aan de afgevaardigden en vervolgens aan de predikanten ter visie werden overgegeven. Nadat deze bezigtigd en weder geborgen waren, deed de praeses een dankzegging, nam men afscheid van de afgevaardigden, en vervolgens deel aan een broederlijken maaltijd. Den volgenden dag begaven zich de afgevaardigden der Staten en predikanten, de laatsten daartoe door hunne Hoogmogenden uitgenoodigd, in een der Statenjagten naar Leiden, terwijl hun op reis door de bedienden der Staten allerlei ververschingen werden aangeboden. Te Leiden aangekomen, gingen zij in statelijken optogt naar den Burg, waar zij door den burgemeester en den pensionaris verwelkomd en naar 't stadhuis, de afgevaardigden der Staten in burgemeesters kamer, die der synoden in de vroedschapskamer, geleid werden. In de laatste verschenen ook weldra de afgevaardigden der Staten en de stedelijke regering, deed de praeses der predikanten een gepast gebed, en werd de kist met de autographa der bijbelvertaling door den secretaris der stad en den regent van het Staten-collegie, ieder met

een sleutel, geopend, de stukken op tafel gelegd, gezien, en wederom weggeborgen, waarna de praeses een dankzegging uitsprak, en allen, onder een grooten toeloop van volk, naar den Burg terugkeerden.

Hier werden zij, benevens eenige leden der regering, de professoren der godgeleerdheid en den regent van 't Staten-collegie, op kosten der algemeene Staten, aan een overvloedigen en kostbaren maaltijd onthaald. Voor men aanzat, trad een stadsbode de eetzaal binnen met twee groote kannen, van ouderwetsch fatsoen, en bood, terwijl hij met de kleppen dier kannen, die echter ledig waren, een groot geraas maakte, den afgevaardigden van stadswege acht kannen rijnwijn aan. In plaats van dien eerewijn, ontvingen deze ieder *ƒ* 50, die zij aan de boden en overige .dienaren vereerden. Van dezen maaltijd keerden afgevaardigden en predikanten naar het jagt terug, waar hun op nieuw allerlei ververschingen werden aangeboden. Den volgenden morgen vergaderden de gedeputeerden weder in de Klooster-kerk. Na het gebed, de voorlezing der notulen, en de plegtige dankzegging, scheidden zij "vriendelijk dankzeggende voor de lieffelijke zamenwoning met heilwenschen van elkander."

DE PREEK.

De prediking, van de stichting der christelijke kerk af, een der hoofdhandelingen van den openbaren eeredienst, is uit de joodsche synagoge in het christendom overgebragt, en hare onderhouding werd de vervulling van des Heeren gebod, aangaande de voortdurende prediking van bekeering en vergeving van zonden. Eenvoudig, maar bezield was de evangelie-prediking der Apostelen, en schoon de heerlijke uitwerking er van hoofdzakelijk aan de inwonende kracht van het Evangelie zelve moet worden toegeschreven, de wijze der predi-

king zal ook niet weinig hebben bijgedragen om het gepredikte woord den toegang tot de harten der menschen te ontsluiten. Eenvoudig, kunsteloos en stichtelijk waren ook de homiliën (dezen vorm hadden de oudste leerredenen, die gedeeltelijk of geheel tot ons kwamen) der apostolische vaders; zij sloten zich onmiddelijk aan het voorgelezene deel van den tekst. Het waren populaire bijbeloefeningen, waarin de tekst, soms met grammaticale en critische aanmerkingen, werd toegelicht, en waaruit vaderlijke vermaningen tot navolging der heerlijke leeringen, die hij bevatte, en waarschuwingen tegen de zonde, werden afgeleid. Wij mogen thans niet uitwijden over de veranderingen, die de homiliën van tijd tot tijd ondergingen; hoe de eenvoudige ophelderingen door allegorische, mystische, polemische, dogmatische, ascetische en philosophische beschouwingen werden vervangen, noch gewagen van zoo vele beroemde homileten in de oostersche en westersche kerk, wier leerredenen, vooral bij feestelijke gelegenheden uitgesproken, zoo lang tot modellen verstrekten en nog hare aesthetische waarde niet verloren hebben. Sommige, gelijk die van Chrysostomus, Ambrosius, de Gregoriussen, van Athanasius en Basilius waren met de uiterste zorgvuldigheid bewerkt, andere predikten op schetsen of wel voor de vuist, gelijk Origenes, van wien Eusebius getuigde, "dat hij dagelijks predikte." Boven elk der leerredenen van Cyrillus leest men: "schetsgewijze ontworpen". Chrysostomus, "die de sluizen van den Nijl in vloeijende welsprekendheid overtrof," verwittigd dat de keizerin Eudoxia, Epiphanius gewapend tegen hem had afgezonden, besteeg ijlings den kansel en sprak zijne beroemde redevoering tegen de kwade vrouwen uit.

Even als die der eerste christenen, waren de leerredenen der hervormers homiliën. Op nieuwejaarsdag van het jaar 1519, begon o. a. Zwingli zijn predikdienst in de groote Domkerk te Zurich, en verklaarde in zijn eerste leerrede "met verwerping der scholastieke godgeleerdheid en van alle beuzelachtige verdichtselen, de van de kerkvaderen gebruikte oud-christelijke manier der homilie weder in te

voeren, en zonder zich aan de vastgestelde Zondaagsche Evangelieteksten te binden, de gewigtigste boeken der H. Schrift naar vervolg te zullen verklaren." Hij maakte dan ook een aanvang met de uitlegging van Matthaeus. Na dezen verklaarde hij de Handelingen der Apostelen, "om zijne gemeente te leeren, hoe en door welke personen het Evangelie het eerst uitgebreid was geworden;" den Brief aan Timotheus, "om de christelijke pligten," daarna dien aan de Galaten, "om den grond des geloofs te leeren", de Brieven van Petrus, „om de overeenstemming van dezen eersten der Apostelen met Paulus leer te bewijzen", den Brief aan de Hebreën, "om zijne hoorders over het werk en de heerlijkheid van Christus nog uitvoeriger te onderwijzen." Zóó predikte hij in zeven en een half jaar bijna over het geheele N. T. en de Psalmen, en herhaalde in elke leerrede kortelijk datgene, wat hij in de vorige gezegd had, om zijne hoorders met den zamenhang der christelijke leer bekend te maken, 't geen bij vrije redevoeringen, wanneer heden over dit, morgen over een ander leerstuk gepredikt wordt, niet wel mogelijk is.

Ook in Duitschland legde men het er op toe, "in de schoonste duidelijkheid, doorgaans in beschaafde taal, tot het hart en de geheimste behoeften van den mensch sprekend, op den vasten toon eener blijde overtuiging en met weglating van allen noodeloozen omslag en loutere bespiegelingen, den evangelischen godsdienst aan leeken en geleerden voor te dragen."

Het duurde evenwel niet lang, of er slopen misbruiken en verkeerdheden in.

Sommigen begonnen Luther's heftige spreekwijzen tot in het ongerijmde te overdrijven. Zoo noemde Polycarpus Lyser de hervormde kerk "een kale hoer;" Heshusius in ééne leerrede eenige honderdmaal „den duivel". Anderen veroorloofden zich de bitterste taal tegen den paus, de priesters, de gebruiken der R. C. kerk, en Melanchton poogde te vergeefs hunnen dwazen ijver te breidelen. John Knox, de hervormer van Schotland, beroemde zich dat hij in zijne leerredenen

"de hyena (zoo noemde hij koningin Maria) deed sidderen". Al zijne schriften en sermoenen zijn in denzelfden heftigen stijl, een der laatsten voert tot opschrift: "Eerste trompetgeblaas tegen de vervaarlijke wijven-regeering". Hij zou de koningin in het aangezigt gezegd hebben: "éène mis is voor mij vreesselijker dan de landing van twee duizend vijanden in Schotland". Wederom anderen begonnen dorre scholastieke haarkloverijen, langdradige philosophische vertoogen op den predikstoel te brengen, 't geen Luther ten hoogste afkeurde. Hij vermaande om zich niet zoo angstig aan de regels der logica en dialectica te binden. "Der 2 Tim. III : 16 angegeben Zwecke der Schrift werden auch für die Predigt geltend gemacht." In ons vaderland hielden de haagpredikers in de landtaal, het plat duitsch of 't vlaamsch, vrije voordragten in homiletischen vorm. Sommigen spraken bedaard, kalm, duidelijk en gaven blijken van kennis, niet alleen der H. Schriften, maar ook van eene klassieke opleiding; anderen daarentegen bulderden als demagogen, en lieten zich bitter en scherp tegen R. C. en Wederdoopers uit. Hunne leerredenen waren polemisch en heftig, wedijverden in platheid vaak met die van Cornelis van Dordrecht. Ook waren er die "dikwerf in hatelijke en stinckende affectatie of hoogdraventheyt vervielen", "die haer selven behaagden in vele onnutte speculatiën", "buiten het wit in den text voorgesteld, afdwaalden en met velerhande spitsvondige allegoriën speelden", "neerstiger, als 't betaamde, versochten en aanpresen heydensche getuygen, ja dickwils fabuleuse ende heyloose getuygenissen", "die met voordacht trachtten duyster te zijn in woorden ende spreuken en, op diergelycke wijse meer tot ijdele vertooninge als tot stichtinghe, de predikatiën aenstelden", zoo dat de vaderen te Wesel (1568) zich verpligt vonden te vermanen "*dat yeder, na de gaven van den H. Geest ontfangen, moest trachten de H. S. op het duydelijkste uyt te leggen, ende op 't allerbequaemste, na 't begrip der toehoorderen, toe te passen; alles te richten tot deze twee voornaemste hoofdstucken des Euangeliums, het geloove namelick en de bekeeringh, en daerinne als tot haer eenig wit beoogen ende*

inscherpen de ware afstervinge ende levendigmakinge des menschen; te arbeyden en te dringen met hare predicatiën, so veel doenlijk was, in alle de bedekte voorhangselen ende schuylhoecken van de sielen der toehoorders, ende bestraffen alle opiniën ende ketterijen ende boose seden: ende niet alleen blijven staen op groove schelmstucken ende blijckelijke sonden, maar oock uytschudden die verborgene geveynstheyt des harten; ende daer uyt voor den dagh brenghen ende op het bequaamste uytroeyen het seminarium ende die modderpoel van allerhande godtloosheyt, hoovaardigheyt ende ondanckbaarheyt, 't welck selfs nog in de allerbeste syn voedsel ende beweginge heeft". Tevens waarschuwden zij, gelijk later de dordsche vaderen, tegen al te lange predicatiën, „*die de memorye der toehoorders en hun yver braken, ende alsoo als een walghinge der maag voorbragten.*" Zulks was noodig, wijl de haagpredikers twee, drie, soms vier uren achtereen predikten. Ook in Duitschland had men reeds vroeg den al te vurigen ijver der leeraars moeten breidelen, en het prediken tot een half, later tot een vol uur beperkt. Doch in weerwil der kerkorden ging men voort met de preek tot twee- en een jubel- of lijkpreek tot drie uren te rekken, waarover Melanchton en later Spener bitter klaagde: "Das musz (schreef de eerst genoemde) ein lieblicher Prediger seyn, die über eine halbe Stunde reden soll, dasz die Zuhörer nicht überdruszig werden, denn unter allen Sinnen ist keiner der eher müde wird als das Gehör." Te Dordrecht werden telkens de leeraars vermaand de gemeenten door het te lang prediken niet te vermoeijen, op boete van 3 stuivers verboden dat een preek langer dan anderhalf uur mogt duren, en op elken preêkstoel een zandlooper geplaatst, opdat de leeraars zich in den tijd niet mogten bedriegen. Aldaar duurde doorgaans in het laatst der 18e eeuw de preek twee uren. Ook te Leiden werd in 1794 "het kort prediken" bij vernieuwing aanbevolen, eenige weken later door den magistraat, met bedreiging van boete, bevolen, en ofschoon de predikanten "allusiën op dit verbod maakten en er tegen protesteerden", herhaalde de magistraat het bevel.

Sedert de vestiging der kerk in ons vaderland, werden er niet alleen. bepalingen gemaakt omtrent den duur, maar ook omtrent de wijze der prediking. Zoo schafte de synode van Dordrecht (1574) het prediken naar "de Sondagsche Evangeliën", 't geen aldaar en elders nog geschiedde, af, en beval, "een gansch boek der H. S. ordentlijk achter elkander uit te leggen, opdat de predicatie door te veel textes niet te lang mogt vallen"; "allermeest moest men echter uit het N. T. prediken en niet uit het Oude, tenzy met raad en advys van den kerkeraad", 't geen door de nationale synode van 1578 bevestigd werd. Van dien tijd af begon men verschillende bijbelboeken te verklaren, en nu eens vervolgde dezelfde leeraar hetzelfde boek, dan wederom vervolgde hij het boek, waar de ander gebleven was. Stelde een der leeraren aan den kerkeraad voor over een "bijbelboeck" te prediken, dan moest, vóór zulks werd besloten, eerst het advies van de regering gevraagd worden, en oordeelde deze dat het "door verkeerde applicatie de politie en den magistraat tot praejudicie kon strekken", dan gaf zij hare toestemming niet. Het ingrijpen der regering in sacris was echter niet altijd te veroordeelen, wijl de predikanten "stoutweg, sonder moderatie" de „politie en regeering niet alleen van den lande", "maar ook van uitheemsche, zelfs bevrinde potentaten op den stoel bragten" en, zonder aanzien des persoons, "hooge en lage regimenten, koningen en prinsen, berispten, hunne gedragingen bedilden en heftig tegen hunne politiek uitvoeren." Zulks deden zij ten allen tijde, maar vooral in 't laatst der 16e en den aanvang der 17e eeuw. De pas gevestigde hoogeschool te Leiden voldeed niet aan het doel der stichting. Zij werd het tooneel van twist en tweedragt, de een hield het met den magistraat, de ander met de kerkelijken. Naar gewoonte "kwamen de questiën op den predikstoel," en men kon even goed hunne in het latijn gestelde en vaak op stoel vertaalde leerredenen in het Anditorium theologicum voorgedragen hebben. "Men behandelde geen schriftuurlijke maar politieke zaken." Daarenboven waren de preeken streng logisch of dialektisch, de laatste in zes deelen (exordium, recitatio,

textus, thema, confirmatio, confutatio, peroratio) verdeeld. Met eene scherpzinnigheid en gevatheid, een betere zaak waard, werden of de heerschende quaestiën of de moeijelijkste en "epineuste" dogmatische punten, die men uit den tekst afleidde, behandeld, en de beste prediker was hij, die ze met de meeste vaardigheid dialectisch tegen alle mogelijke ketters uit het verledene en tegenwoordige kon verdedigen. Soms was de geheele rede één dispuut, waar boven men slechts een tekst als motto plaatste. Van toepassing was weinig of geen sprake. Van den grondtekst wilde men niets weten, taalstudie behoefde men niet te bezitten, alleen de regels der logica en dialectica moest men grondig verstaan. Heldere hoofden en welversneden pennen waren er genoeg, die de voortkankering van dit kwaad poogden te weren en in hunne schriften en leerredenen toonden hoe men prediken moest, "wilde men de ware godtsaligheydt en de waerachtighe vrede der kerck bevorderligh zijn"; zelfs de nationale synode van 1618 en 1619 wenschte hierin verandering; doch zonder 't gewenschte gevolg. Er ontstond echter een reactie. De eerste aanstoot gaf de beroemde Willem Teelinck, predikant te Middelburg. Hij was een man der meest naauwgezette godsvrucht, paarde grondige kennis aan onvermoeiden ijver en prees door zijn voorbeeld aan 't geen hij op den kansel leerde. Vóór hij het predikambt aanvaardde, had hij Engeland bezocht, en was er met eenige vrome, doch mystieke mannen in kennis gekomen. De omgang met dezen had invloed op zijn volgend leven, denken en prediken. Bij hem geen zweem van scholastiek, geene geleerde bespiegelingen, geene contraversiae, maar aandrang op geloof en godzaligheid. Zijn innig vroom hart, dat van liefde tot God en menschen gloeide, spiegelde zich af in zijne leerredenen en tal van geschriften, die, herhaaldelijk herdrukt, bij duizenden verspreid, door Voet, Udemans van Laren, Lijdius en vele anderen mondeling en schriftelijk aangeprezen, hem den naam van den gereformeerden Thomas à Kempis verwierven.

Vereenigden zich zijne tijdgenooten in den lof aan zijne leerredenen

en werken, groot was ook de indruk, dien beiden op de gemoederen maakten, de invloed dien de eersten op de toenmalige predikwijze hadden. Wel bleef de vorm de analytische, doch de inhoud werd schriftmatiger. Zoo zuiver ascetisch als die van Teelinck, waren echter hunne leerredenen niet; er sloop een mystische geest in, even schadelijk voor de ware godzaligheid als het dogmatisme en de polemiek.

Wel eischt de aard van ons werk een overzigt van die en andere predikwijzen, uit de 17^{e} eeuw in de hervormde kerk in zwang, doch de grenzen, ons voorgeschreven, gedoogen het slechts zeer kort. Een breedvoerig achten wij ook minder noodig, daar het ons reeds gegeven is door Hartog, terwijl Sincerus eene reeks van proeven van kanselwelsprekendheid uit het door ons te behandelen tijdperk heeft geleverd. Een vlugtige schets, met verwijzing naar deze geschriften, moge dus hier volstaan.

De toenmalige invloed der duitsche en vooral der engelsche litteratuur op de leerredenen onzer vaderen, is evenmin als op die hunner nakomelingen te loochenen.

In den aanvang der 17^{e} eeuw toch werd ons vaderland overstroomd met de ascetische, emblematische en allegorische schriften van Durham, Rutterford, Ross, Hall, Halyburton, Boston, Fister, vooral van den in dat genre nog niet overtroffen Bunyan, die, zoo in het oorspronkelijke als vertaald, of min of meer gelukkig nagevolgd, de meest geliefde lectuur onzer vaderen werden. Een menigte van deze, in den vorm van verhandelingen, vertoogen en zamenspraken, vooral van leerredenen, volgden elkander met verbazende snelheid, onder den titel van: „Geestelijk Banketwerk, — Bruilofts-banket, — Geestelijk Sion — Geestelijk-Manna, Geestelijk Compas, Manna der Sielen, Dansfeest der dochteren Silo's, Vermakelijke wandeling naar den Hemel, de Sugtende bruid over haren bloedbruidegom, Paradijshofje, Balsem Gileads enz., alle even mystiek, doch meest alle (gelijk doorgaans de puriteinsche schriften uit die eeuw), „scherpe geeselroeden voor de dienaars en dienaressen van 't sondighe vleysch", „boetbasuinen aen de ooren van hoovaerdighe

wereltkinderen, afgoderye plegende met vreemde snoffen en fatsoenen, weelderige klederdragten en vliegende Absoloms hairen."

Deze geesels zwaaiden wel een Udemans in Zeeland, een Vogelius in Noord-Holland, een Voet en Lodesteyn in Utrecht; maar vooral de leeraars uit de dortsche en rotterdamsche school, een Ridderus, Brakel, Simonides, Wassenburgius, Becius, krachtiger dan allen Jacobus Borstius, de Dathenus van zijn tijd, een man die door zijne leerredenen en geschriften grooten invloed uitoefende niet alleen op de gemeente te Dordrecht, maar voor gansch het land een "lichtende flambouw was." Wanneer hij zou optreden was de kerk reeds uren te voren gevuld, onder zijn gehoor werden de collecten vertiendubbeld. Bij zijn vertrek naar Rotterdam "was de Merwe in rouwe", "onder beweeghlijke woorden, suchten, tranen", verliet hij haar. Meermalen, en ook thans, namen wij zijne bundels, en die van sommige zijner minder vurige geestverwanten, in de hand, en merkten op hoeveel overeenkomst er tusschen zijne preekmethode en die van enkelen onzer tijdgenooten is. Borstius sprak in de volkstaal, gebruikte vaak platte (zoo zij zulks reeds in zijn tijd waren) uitdrukkingen: die taal, diergelijke woorden hooren wij ook thans van den kansel. De zinrijke gezegden van en aanhalingen uit grieksche en latijnsche schrijvers van dien tijd, worden heden door duitsche en fransche woorden en citaten uit de Génestet, Tollens en Heijne vervangen. Liet Borstius zich nu en dan een woord uit de scholen der oude philosophen ontvallen, men kan ook heden genoegzaam merken dat vele onzer leeraars bij de duitsche philosophen ter schole gingen. Gebruikte Borstius den tekst vaak tot motto, tegenwoordig doen velen niet anders. Was de tekst soms in den mond van Borstius een zwaard tegen de ketters van zijn tijd, tegenwoordig is hij het tegen de orthodoxen, en gelijk de Coccejanen weleer den Heiligen Geest corrigeerden, zoo doet men het thans den Profeet, Evangelist of Apostel.

Borstius was een opregt Voetiaan, en de vorm zijner leerredenen gelijk aan dien van zijnen gevierden leermeester Voet. Niet alle leeraars uit die school volgden "tot groote ergernis" diens "concepten tot eene

goede en deugdelijke predikwijze," zoo als ze hun op de hoogescholen in de pen gegeven, of later door Hoornbeek en Knibbe voorgeschreven waren; maar "hun eygene fantasye". De een hield zich langer met de "dispositie of het voorbestel, de ander met den tekst, hetzij dan met subject, object of de omstandigheden bezig, terwijl wederom anderen sterk waren in het wederleggen, bestraffen, vermanen of vertroosten". Sommigen wilden in hunne "vermaningen" van geen pligten, maar wel van kenteekenen weten. Zoo gaf b. v. Ps. 119: 80, "Laat mijn harte opregt zijn tot uwe insettingen, opdat ik niet beschaamt en worde," den een aanleiding tot het opgeven van kenteekenen der opregtigheid, terwijl een ander er de pligten van afleidde God te dienen in den geest; te dienen en te lieven om zijn zelfs wil, te trachten naar alle geboden Gods te wandelen, het hart altijd verdacht te houden, en met vreezen en beven de zaligheid uit te werken. "De meeste Voetianen bekommerden zich echter om de schriftverklaring niet. Zij hielden die voor onnoodig — "de schrift was verklaard in de stelsels hunner hoofden" — maar gaven er lang uitgesponnen en uitgerekte redeneringen over den tekst, of liever eene anatomisering er van, voor in de plaats. Zoo liet Becius te Dort een dikken kwartijn met predikatiën over de geschiedenis van Sodom en Gomorrha na, gaf Goltzius te Hinlopen 64 predikatiën over den tweeden brief van Petrus, Bernardus Smijtgelt 145 predikatiën over het gekrookte riet. Niet ten onregte noemde de Coccejanen zulke, vooral de onderscheidende predikers, muggezifters, schoonmakers of anatomisten van het hart. De voetiaansche leeraars kenmerkten zich ook, "vooral indien zij niet rhetorisch preekten, dat sommighe in navolgingh der Francoysen deden," door duidelijkheid. Zij gebruikten bij voorkeur de "gemeyne" volkstaal. "Augustinus in Africa, predikende in 't Latijn tot toehoorderen, die quaet Latijn spraken, sprack oock met voordacht quaet Latijn op den predikstoel opdat hij wel verstaen moght worden", schreef Ridderus, en vlechtte zelf in zijne leerredenen allerlei spreekwijzen aan het volksleven ontleend, en wel te onderscheiden van de "ongewoone en buyten schrif-

tuurlijcke spreeckwijzen," wier gebruik in 1694 door de Staten van Holland en Friesland verboden werd, wijl zij aanleiding konden geven, „omme de mysterien van het christelijcke geloove naar de regels ende methode der philosophie te behandelen." Sommigen gaven eene geheel willekeurige tekstverklaring, letten noch op den zin waarin de tekst voorkwam, noch op de leer die hij bevatte, maar alleen op de woorden, terwijl men uit sommige leerredenen een woordenboek van de zonderlingste scheldwoorden, die zij der gemeente naar het hoofd wierpen, zou kunnen zamenstellen. — Was het verschil tusschen de preekwijze der Voetianen groot, niet minder die der Coccejanen, welke bij het zamenstellen hunner leerredenen, vooral van de Methodus concionandi, van den eersten en, volgens sommigen, den uitstekendsten coccejaanschen prediker, Salomon van Til, van de Rhetorica ecclesiastica van Taco Hajo van den Honert, der Tabulae Analyticae van van Alphen, en van de Methodus en Orat. Sacer van Fabricius gebruik maakten. Deze en nog vele andere handleidingen werden echter verre overtroffen door den Nazireer Gods van Ravesteijn, waarin niet alleen voortreffelijke voorschriften gegeven worden, maar ook gewaarschuwd wordt tegen de misbruiken die in de predikkunde waren ingeslopen; een werk dat, herhaalde malen herdrukt, een handboek was van alle jonge leeraars in de vorige eeuw.

Even als de Voetianen, volgden de Coccejanen de analytische preekmethode, doch hetgeen bij de eersten bijzaak was, was bij de laatsten hoofdzaak: een grondige verklaring van den tekst. Die verklaringen dijden echter niet zelden tot geleerde commentariën uit, en het waren vooral de Leidsche of Groene Coccejanen, volgelingen van den Enkhuizer predikant Henricus Groenewegen, "die den fakkel der geleerdheid op den kansel zwaaiden, en zichzelve in een rookwolk hulden, die het bijna onmogelijk maakte iets van den evangelie-prediker te vinden."

De meesten onthaalden hunne gemeenten op een dorre wetenschappelijke exegese, en aanhalingen uit Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche schrijvers. Waren de leerredenen der Voetianen vaak wijsgeerige

of spitsvondige redevoeringen, met beuzelachtige, scholastieke vragen, schoolsche kunsttermen, barbaarsche woorden doorweven, die der Coccejanen waren veelal gezwollen en hoogdravend. "Te prediken, hoorde men soms, naar den trant der bijbeltale, lust mij ditmaal niet"; den Bijbel noemden zij "de rollen van Gods eeuwige waarheden." Onze tekstwoorden, zeiden sommigen, zijn geschept uit den oceaan van Mozes, de vierde springbron, den vijfden emmer, den twaalfden druppel." Zij zelve noemden zich "lijfstaffieren en rijkstrawanten van vorst Jezus, door vorst Messias geregtigd om hier op aarde onmiddelbaar tot God te naderen." Achtten de Voetianen de Bijbeloverzetters, mannen, even als de Apostelen door Gods geest verlicht, zelfs de afschrijvers der codices door dien Geest tegen dwaling behoed, de Coccejanen daarentegen berispten de Staten-overzetters met gestrengheid, ja beschuldigden soms den H. Geest het regte woord niet gekozen te hebben. De Voetianen vonden in de Schrift een ligchamelijken en geestelijken zin, de Coccejanen, een verborgen, allegorischen, profetischen en typischen. Deze achtten "het Oude Testament, den dienst der Leviten met alle kerkplegtigheden, de geheele Joodsche geschiedenis iets voorbeeldigs, de grondschets of van Christus zelven, of van de goederen en lotgevallen des Nieuwen Testaments, zoo als die hier plaats hebben tot de voleindiging der wereld;" genen "bragten voorstellingen, zedelessen, historische tafereelen en stichtelijke spelingen, waarop het verstand zich meesterlijk scherpte, op 's menschen verdorvenheid over."

Dit alles is evenzeer op de ernstige als leidsche Coccejanen toepasselijk, doch de eersten maakten zich op verre na aan zulke overdrijvingen niet schuldig, en legden zich meer in hunne toepassingen toe op "de praktijk der godsaligheid, de ware balsem Gileads", zoo als een van Vogel, van Giffen, d'Outrein, Lampe, Vitringa, Venema, Bareuth, die echter reeds bij den grooten hervormer der predikkunde, Ewaldus Hollebeek, had ter schole gegaan. Ofschoon er verre van af te loochenen, dat de gansche 18e eeuw niet één uitstekend kanselredenaar zou hebben voortgebragt, moeten wij echter bekennen, dat,

vooral vóór Hollebeeks' werk aan de hoogescholen en op de studeerkamer gebruikt werd, het er toen in vele opzigten jammerlijk met het "kanselwerk", gelijk men de prediking plagt te noemen, uitzag. Dat bewijzen niet alleen de Spectators en Zedemeesters; maar de werken der leeraars zelve en de getuigenissen van verstandige en godvreezende mannen. Van den Velden laakte (1729) *de leeraars, die hunne predikatiën met hoogdravende zwetserijen en gezwollene spreekwijzen opsmukten; alle verstandige en vrome toehoorders begrepen wel, dat er niets wanschapeners zijn kon dan op den predikstoel de ijdele gemaaktheid rollen te zien spelen*". — "*Hoe schraal* (schreef van Velzen) *en armhartig zijn de toepassingen van vele leeraren en hoe duidelijk geven zij te verstaan dat zij vreemdelingen zijn in 't geestelijk Jeruzalem, en die dingen, welke Gods geest in de harten der uitverkorenen werkt, niet verstaan. Men laat de toepassing wel eens geheel na, of men maakt die zeer kort, en de verklaring van geestelijke en gemoedelijke stoffen, die dat aangeven, zijn beklagelijk, en voor menschen, die er verstand van hebben, naauwlijks aanhorenswaardig. Ja men is vijandelijk gezind tegen al wat na godsvrucht gelijkt, dat uitmakende en honende uitmakende voor geestdrijverye en talmerye. Met het woord ernst wordt door velen gespot; ja het onderscheidenlijk toepassen, zegt en schrijft men, is niet gegrond in Godes woord, althans wordt er niet in gevonden. Daarom wil men alle zijne toehoorderen aanspreken naar den aard der liefde als Geroepenen, Heiligen, Uytverkorenen, Gelovigen, Begenadigden, Heilige Broeders,*" 't geen ook Ravesteyn veroordeelde. Elders schrijft hij: "*Ik wil met recht het ernstig bestudeeren van predikaatsien geenszins afraden met de Enthusiasten, en het uitspreken van het bestudeerde met goede gaven en gepaste buigingen van stemme naar de konst gevormt, in geenerlei wijzen wraken; want wij moeten de naarstigheyt en kunst wat meer te hulpe roepen dan eertijts de Propheten, Apostelen en Apostolische mannen, dewelken leefden in een' tijdt, wanneer de gaven en genaden des H. Geestes rijkelijk wierden uitgestort; maar ik wil zeggen, dat men daar op niet te zeer moet gezet zijn, ofte daar in niet hangen blijven, maar veel voor den throon studeren met*

bidden, en 't geen in het geheugen geprent is, trachten uit te spreken, ten betooninge van geest en kracht, zonder gemaaktheid van hovaardye en onder het uitspreken opzien naar licht en invloet des geestes, die meerder kracht en leven aan eene rede in hare uitspraak bijzet, dan eene natuurlijke of door kunst gevormde welsprekentheit, welke invloed des Geestes Paulus bezat en met zo vele cracht gebruikte op de gemoederen der menschen, schoon hij geene natuurlijke welsprekendheid van tonge schijnt gehad te hebben 2 Cor. IV: 2, verg. met 2 Cor. 2 : 10."

en op eene andere plaats:

"*wenschelijk ware het dat er onder de tegenwoordige leeraars van Godts kerke vele sprekers en daders des woorts wierden. Maar als men de geheele heirschaer van bootschapperen van het goede in Nederlandt met een naauwkeurig oog overziet, zal men in weinigen van dezelven een Ectypon, of uitdruksel van het vertoonde Architypon, of oorspronkelijke gewaar worden. Zal ik het zeggen, of zwijgen? Neen ik moet het nu uitspreken tot hunne schaamte, al zouden het verkondigd worden te Gath en verbreidt op de straten van Askalon der onbesnedene Philistijnen, en meer onchristenen, Joden of Heidenen. Velen spreken niet alzo en doen niet gelijk zij spreken.*" In dien geest schreef niet alleen van Velzen, maar een reeks van leeraren uit zijn en vroegeren en lateren tijd. Men klaagde over de "lauwheid en traagheid in 't opstellen van leerredenen", "het gebruik van vreemde woorden, het navolgen der fransche leeraars in hunne pronkerijen, comediegebaren en hunne zinnelooze of verhevene voor de gemeente onverstaanbare woorden", "het preeken niet naar de Schrift, maar naar de zinnelijkheid der hoorderen", dan weder over de dorre koude, langdradige leerredenen "op zulk een leest geschoeid, dat de apostolische gedaante verduisterd, de kracht der woorden van God veronachtzaamd en de taal van Babel gehoord werd op de straten van Jeruzalem".

Kennelijk zijn vele leerredenen in het latijn opgesteld, een taal, die de meeste predikanten beter dan hunne moedertaal verstonden. Zulks waren vooral de doode en breedsprakige analytische leerredenen uit het laatst

der 17e en het grootste gedeelte der volgende eeuw, en niet zeldzaam bezigden de leeraars het latijnsche woord, zoo het hollandsche hun niet voor den geest kwam. Meermalen werd de vraag geopperd, hoe onze vaderen naar die langwijlige theologische bombast konden luisteren? doch men vergete niet, dat zij in een tijdperk leefden, waarin men van geen spoed wist en men alles "al zoetekens" deed. Zij gingen zeldzaam uit hun plooi; "langzaam en zeker", "komt men er van daag niet dan komt men er morgen", hadden zij immer op de lippen; zij deinsden niet terug een dag of twee drie in een trekschuit door te brengen, evenmin als voor de dikke en talrijke deelen van d'Urfé, Calprenède en Richardson. Hunne vergaderingen begonnen des namiddags en duurden tot in den nacht; zes, zeven uren zat men in de comedie; van hunne conferentiën, deliberatien en pleidooijen, was het eind niet te berekenen. Geen wonder dat vreemden met de hollandsche traagheid spotteden en er (wat erger was) soms op rekenden.

Onder de vroegere en latere leeraars waren soms zeer gelukkige latijnsche en nederduitsche dichters, en de laatsten stoffeerden niet zelden (die wansmaak heerschte vooral in het laatst der vorige eeuw) hunne preeken met hunne verzen; en er zijn zelfs voorbeelden dat de geheele preek in dichtmaat was opgesteld. Anderen, beoefenaars der vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, stalden hunne geleerdheid in den tekst vooral in de noten aan den voet hunner leerredenen uit, of waagden zich, gelijk Hermanus van Reverhorst, in zijn "Stryen door het vyer verteerd" op een gebied, waarop zij vreemdelingen waren. Zeer talrijk zijn de leerredenen, die over oostersche oudheden handelen. De tekst er van ligt bedolven onder de geleerde doch niet altijd oordeelkundige aanteekeningen. De leerredenen uit het laatst der 18e eeuw zijn minder geleerd, doch niet minder langdradig. Vele zijn gerekte zedekundige vertoogen, die alleen in den smaak der bewonderaars van een William Harringhton, Clarisse Harlowe, Pamela, Karel Grandison konden vallen. Welligt was Richardson het model dezer kanselredenaars, gelijk Hervey en Young die waren,

van de sombere, doch beeldrijke, soms sentimenteele streepjes-theologanten, zooals Visser en anderen. Sommige leeraren volgden den humoristischen stijl van Sterne, gelijk in onzen tijd den schilderachtigen van Scott. Gedoogde het mijn bestek, wij deelden tot bevestiging hiervan proeven uit hunne leerredenen mede, als ook uit die van den hoogleeraar Brouwer, die in den zoogenaamden declamatorischen stijl een reeks van leerredenen over het boek Esther hield. In een dezer komt o. a. de volgende alleenspraak van koning Ahasveros voor: "*Maar daarna, ik weet niet regt hoe lang, dog 't schijnt al kort hierop gebeurd te zijn, werd de grimmigheid van den koning gestild, de roes was uitgeslapen, veel verandering van voorwerpen, geschikt om te vergenoegen en af te leiden, had het zenuwgestel van den Monarch weêr in bedaaren gebragt. Nu begon hij uit zijne versperring tot zich zelven weêr te komen, en hij hield samenspraken met zich zelven eerst, daarna met de jongelingen die hem dienden, dat is de kamerheeren deels, en deels de Pages*". — "*Zij was toch eene onvergelijkelijke vrouw, mijne gewezen koningin. 't Heele Rijk had geen schooner in honderd zeven en twintig landschappen. Uit wat oogen zag zij! Hoe frisch was hare koleur, hoe besneden haar aangezigt, hoe rijzig haar gestalte, hoe deftig haare houding, hoe voegsaam haar gang, alles met één woord was Vasthi. Nu is zij mijne koningin niet meer. Is 't niet jongelingen? 't Besluit is immers gegeven? En dus is 't ook uitgevoerd? Of zou ze nog in mijn serrail kunnen wezen? Gaat het niemand zien? Geeft mij niemand antwoord? Ja ik versta dat stilzwijgen wel. Mijne Vasthi is mijne koningin niet meer! — Daar ben ik nu eenzaam. Bijwijven zijn bijwijven, maar een vrouw is wat anders. Mijn zwaarddrager, mijn hofmeester, mijn opperschenker, en wie niet van mijne knegten, heeft eene vrouw, die zijn vrouw mag genaamd worden, maar de koning Ahasveros heeft er geen in al zijne grootheid, hij regeert over* 127 *landschappen, maar éene egte vrouw heeft hij niet. Wat is alles voor een Koning, die geen Koningin heeft! Dat kan ik nu gevoelen, ik Ahasveros, Koning zonder Koningin! Dat ik mijne Vasthi ging wéêrhalen, dat ik haar herstelde!*

Zij zal mij te meer beminnen. Laat ze zich wreeken op dien mij den kwaaden raad gegeven hebben! Ik zal te beter bij haar weezen, en zij zal meer dan ooit voor mij zijn. — Maar mijne eer gedoogt dat niet. Zij is ongehoorzaam geweest. Laat het bevel weezen wat het was, laat de Koningin Koningin wezen; de Koning Ahasveros is Koning, alleen zijn rijk voedt maagden genoeg, daar hij een Koningin uit maaken kan, wanneer hij wil.

Zoo preekte een der geachtste leeraars te Dordrecht in het eind der 81e eeuw. Men wil, dat hij zelfs in zijn huis zóó gerespecteerd werd dat, wanneer hij uit zijn studeer- in zijne huishoudkamer trad, zijne vrouw opstond en neeg.

HET H. AVONDMAAL.

Viermaal 's jaars werd in dezelfde kerk, waarin Bareuth predikte, in het midden der 18e eeuw, het H. Avondmaal bediend. In den apostolischen tijd, toen de eerste liefde nog magtig in de harten van allen heerschte, werd het, aan het liefdemaal verbonden, dagelijks gevierd, en toen de Christenen zich aan het laatste niet meer vereenigden, kwamen zij toch nog elken dag bijeen, om het brood te breken. In de oostersche kerk week men het eerst van die gewoonte af, en begon men het avondmaal op zon- sabbat- en hooge feestdagen te vieren. Ook in het westen verkoelde allengskens de eerste liefde, en in 506 was de synode te Agen gedwongen de geloovigen tot eene gezette nachtmaalsviering op te wekken, en hen, die zulks, ten minste niet op de hoogfeesten deden, voor ketters te verklaren. Wél had de Heer het Avondmaal in het late avonduur ingesteld, en was in den apostolischen tijd de breking des broods des avonds of 's nachts geen

ongehoorde zaak, doch later geschiedde zulks slechts op buitengewone tijden.

In het oosten vierde men het op donderdag der groote week, na den maaltijd, en dus in den avondstond, alleen te Alexandrie en Thebais des avonds van elken sabbat, doch in de westersche kerk slechts in den vasten-tijd, aan het eind van den dag, opdat men den vasten niet te vroeg zou breken. Overigens werd gewoonlijk, naar onze tijdrekening des voormiddags ten negen uren, het avondmaal, dat allengskens van een eenvoudig gedachtenismaal in een mysterie van diepen en verborgen zin ontaardde, uitgedeeld. De hervormers gaven de oude beteekenis aan deze plegtigheid terug, en behielden het morgenuur, wijl het naar hun oordeel betamelijk was, "dat geen aardsche spijze voor het genot der hemelsche werd gesmaakt." Zoo wel in de hervormde als in de luthersche kerk, was het vasten vóór het gebruik des Avondmaals algemeen, zelfs bragten sommige leden der eerste den ganschen dag zonder spijs of drank door. In Duitschland werd, in den aanvang, geen kerkelijke verordening gegeven omtrent de dagen, wanneer het Avondmaal moest gevierd worden. Gedurende den tijd dat Luther zich te Augsburg, waar de rijksdag werd gehouden, ophield, communiceerde hij zesmaal, en in zijnen Catechismus leest men: "Wer nicht Eine-oder 4-mal des Jahres zum Sakrament geht, ist kein Christ." Sedert naderde men gewoonlijk vier maal 's jaars tot de tafel des Heeren, doch, volgens Spener, deden het in zijn tijd vele vromen te Frankfort en Straatsburg elke maand. In Holstein moest, volgens een edict, dat nog in 1664 hernieuwd werd, elken dag des Heeren het Avondmaal worden genoten, en Hertog Julius van Brunswijk gaf eene ordonnantie, waarbij elk, die langer dan een jaar het Avondmaal verzuimde, met eene boete van 4 mark gestraft werd.

In ons vaderland bestonden er, in den aanvang der hervorming, geen bepalingen omtrent den tijd der nachtmaalsviering, en geschiedde het naar goedachten van de kerkeraden. Eerst de synode nationaal van 1578 besloot dat zulks om de twee maanden zou geschieden,

't geen bevestigd werd door latere synoden, ook door die van Dordrecht in 1618 en 1619; doch deze beval vooral de hooge feesten tot viering er van aan. Dat zulks niet in den smaak van vele gemeenten viel, hebben wij reeds vermeld. In het algemeen was er nog in de 17e eeuw weinig eenparigheid in de vieringsdagen, en hielden sommige gemeenten het zes-, andere vier- twee-, ja enkele slechts éénmaal 's jaars. Ook was men het ten aanzien der beschouwing van de heilige plegtigheid gansch niet eens. Sommigen weigerden het te genieten wijl zij niet vast verzekerd waren tot de uitverkorenen te behooren, "twijfelden of zij begenadigden of onbegenadigden waren," die "bekommert over hunnen staat, zich zoo een vordering in de heiligmaking en bevindelijke invloeden van de goddelijke liefde, ter verzekering van hun genaden staat, niet gewaar werden, als zij zich verbeelden te moeten hebben, om te kunnen naderen." Anderen wilden niet ten Avondmaal gaan, omdat "onwaardigen deel er aan hadden, en zij met dezen niet wilden aanzitten, of omdat zij zich nog niet volkomen vrij kenden van de zonden, die het Formulier veroordeelde, en zij zich geen verdoemenis wilden eten of drinken", of "omdat zij het regte avondmaalskleed nog niet hadden", ook wel, "omdat zij die den maaltijd als een doodmaal beschouwden, waaraan men in diepen rouw moest aanzitten, geen opperkleed bezaten." In niet weinig gemeenten, vooral in Holland, had het tegenovergestelde plaats. Deze ging, "ofschoon geheel buiten den staat der genade", ten Avondmaal, gene naderde "zonder behoorlijke voorbereiding, onbeproefd, onbereid, als tot een gewonen maaltijd, ja wel als een varken aan den trog", sommigen aten en dronken "met onverzoende harten tegen hunnen broeder of zuster". Ook waren er, "die op de hemelsche voorbruiloft kwamen, geen bruilofts- maar een wereldsch kleed aanhebbende, en die zich meerder dan op gewone rust-dagen in kleeding en juweelen oppronkten, even als of zij op een aardsche bruiloft gingen, waar de kinderen der wereld haar pracht en praal met zich in strijdt tegen malkander op het meest vertoonden"; die, "na het houden des Avondmaals, geen behoorlijcke

dankbaarheid aan den Heere vergolden, maar in plaatse van behoorlijcken dank niet als stanks, dewijl ze op denzelfden dag al wederkeerden tot hun oude sonden, vloeken, sweeren, sabbathschenden, kijven en razen in huis en in de buurt." Van hier dat deze (doorgaans Coccejanen) geen zwarigheid maakten des avonds vóór den grooten dag, zich aan hunne gewone bezigheden te wijden, van geen ernstige beproeving of nadenken wilden weten, en niets dan een voorbijgaanden indruk van de plegtigheid ontvingen, terwijl anderen, inzonderheid de Voetianen, "zich reeds dagen te voren droevig aanstelden, dikwijls met een neerslachtig gemoed, betrokken gelaat en bevende hand toetraden, als gingen zij om straffen van den vreeselijken hemelschen regter te ondergaan, en niet om genade en heil van den God hunner ziel en hunnen verzoenden vader in Christus te ontvangen".

Doch gelukkig waren zij, die de tafel zóó naderden of wegens de gemelde oorzaken niet communiceerden, zeer gering, en wij moeten het getuigenis van velen bevestigen, "dat onze vaderen in 't algemeen gansch weerdighlijck, wel gesind, stiptelijck ende getrouwelijck deel hadden aen 't lichaem en bloed Christi," en "met een vrolijk hart en ontfronst gelaat, als tot een bruiloftsmaaltijd, ter ontvanging van de panden der liefde en oudertrouw, vrijmoedig en uit een volle verzekerdheid des geloofs toetraden".

Volgens synodale ordonnantie moest 14 dagen te voren de viering des H. Avondmaals der gemeente worden aangekondigd, en zij, die wenschten te communcieren, acht dagen te voren hunne namen aan den kerkeraad opgeven. Dit laatste werd spoedig afgeschaft, en in sommige gemeenten (b. v. Leiden) geschiedde de aankondiging drie weken te voren. Gedurende die weken meende de kerkeraad zooveel mogelijk alle stoornis, b. v. het bezoeken van bruiloften, banketten, comediën, te moeten verbieden, en gingen de predikanten met de ouderlingen aan de woningen rond, "om de slappe en trage op te wekken en te vermanen en beletselen uit den weg te ruimen en vooroordeelen weg te nemen".

Tot de voorbereiding des Avondmaals behoorden ook de censuur (censura morum), de Belijdenis- en Proefpredikatie. De laatste werd door de nationale synode van 1578 voorgeschreven. "*Men sal voor de bedieninge des Avontmaels eene predikatie doen, in welcke van de bekeeringhe der menschen, beproevinghe syns selfs, ende den naesten; ende dierghelycken materie meer sal gehandelt worden*"; doch te Dordrecht werden zij reeds twee jaren te voren gehouden. Geen avondmaalganger mogt haar, noch des zaturdags de Belijdenis-predikatie, verzuimen. In sommige gemeenten, b. v. te Groningen en Leeuwarden, had bij die gelegenheid, of wel des zondags, na het voorlezen van 't formulier, de gewoonte plaats der gemeente vier of vijf vragen te doen, die mondeling of door buiging van 't hoofd door haar beantwoord werden. Te Leeuwarden was van deze vragen geen formulier in gebruik, maar wel te Groningen, dat zoo al niet woordelijk, ten minste zakelijk, met het emdsche, paltzische en ons tegenwoordig overeenkwam.

Dit gebruik was van zeer oude dagteekening in de hervormde kerk, en men gist niet zonder grond, dat het de oorbiecht heeft vervangen. Waarschijnlijk werden in den aanvang der hervorming in alle gemeenten van ons vaderland die vragen gedaan, vervolgens afgeschaft, en in deze eeuw wederom ingevoerd. Hoe het zij, in de 18e eeuw was er te Dordrecht geen sprake meer van zulk eene gewoonte.

Eindelijk brak de dag der Avondmaalsviering aan. Op verzoek des kerkeraads had de regering de plakkaten tegen de sabbatschennis op nieuw laten afkondigen, en al had zij zulks niet gedaan, toch zou, uit eerbied voor de hooge plegtigheid, niemand zich aan die schennis hebben schuldig gemaakt. Op dezen dag scheen de gansche stad in diepen rouw, het grootste gedeelte der avondmaalgangers (zoo de gemeente voetiaansch was) in het zwart gekleed, de mannen met mantel en bef, de vrouwen met de zwarte kerkkap over het hoofd. Ook de kerken waren in rouw, geen orgel liet zich hooren, zelfs bleef het in vele bedehuizen gesloten. Midden in de kerk (vroeger in 't koor, of in den tuin) stond de tafel met zuiver lijnwaad bekleed, waarop weleer *drie tinnen plateelen*,

een grootere met ghemeynen witten broide, in breede sneden, te voren gesneden, tusschen twee andere van gelycken groitte an beyde syden ydel ende in 't vierkant deser platteelen vier groite ghelasen, thans plateelen en bekers van louter goud; doch nog altijd lag op den hoofdschotel het in breede sneden gesneden brood. Zulks was op bevel der synoden. Vroeger gebruikte sommige gemeenten oblaten of oblijen, ook wel ouwels; in andere lieten de predikanten vóór de bediening niet alleen gesneden, maar in stukken gebroken brood, of wel een geheel brood, dat zij niet sneden, maar in stukken braken, op tafel brengen.

De dienst ving, naar oud gebruik, des morgens ten negen uren aan; de preek was zeer kort, en na het einde er van, verlieten, gelijk vroeger, nadat het "abite, missa est," was uitgesproken, de catechumenen en zij die zich niet bereid hadden of zich „onweerdigh" achtten, de kerk; en de leeraar ving aan met de voorlezing van het formulier. Zulk geschiedde reeds in de 17e eeuw op den predikstoel, doch vroeger, toen nog de geheele avondmaalsviering naar die der nederduitsch-hervormde gemeente te Londen was ingerigt, vóór de nachtmaalstafel. Het formulier, eene overzetting van het paltzische, en reeds vóór 1574 in gebruik, werd woordelijk voorgelezen, en met het, ook aan de paltzische liturgie ontleend gebed, gesloten; en nu naderde de leeraar de tafel, waarvoor hij niet meer gelijk vroeger knielende, maar staande bad. Hij verving den episcopus der oude kerk, terwijl de ouderlingen of diakens, die hem ten dienste stonden, de prijsbyters en diaconen vervingen. Doch met dit onderscheid, dat de eerste toen alleen het brood en den wijn consacreerde, de laatsten beide uitdeelden, de leeraar thans consacreerde en distribueerde. Ondertusschen naderde ook de gemeente, die vroeger, gelijk ook de leeraar, naar het voorbeeld van den Zaligmaker en der Apostelen, zittende communiceerde, doch ook toen reeds vrijheid had zulks staande te doen, terwijl de leeraar bij de communicanten, 't zij ze stonden, 't zij ze zaten, rondging om hun brood en wijn toe te reiken. Thans zat de gemeente en stond de leeraar. De eerste deed zittende, en de laatste staande

het gebed. Weleer deden zulks beide geknield, met het hoofd hemelwaarts gerigt, en ontving de gemeente ook geknield brood en wijn, 't geen echter reeds door de synode van 1578, "om der superstitie wille ende des peryckels wille van het broot te aenbidden" was afgeschaft. Terwijl de gemeente communiceerde zong men stichtelijk, of las een ander leeraar, later een ouderling of de voorlezer, "sommige capittelen ter gedachtenis des stervens van Christus dienende, als Jesaja cap. LIII, Jona cap. VI en diergelijke" voor. Eerst later liet de leeraar de gemeente, onder het communiceeren, aan hare eigene overpeinzingen over, of "hield een tafelgesprek", "een gebruik, waardoor onze nederlandsche hervormde gemeente zich van alle andere christengenootschappen onderscheidde."

Niet altijd geschiedde de nadering tot de tafel des Heeren zoo als de plegtigheid zulks vorderde. Men verdrong elkander om aan de zijden of wel tegen over den leeraar te zitten, en beschouwde het als een groot voorregt brood en wijn uit zijne handen te mogen ontvangen Tegen deze en andere misbruiken, die de tafel des Heeren ontheiligden, trachtten de kerkeraden te vergeefs te voorzien. In vele gemeenten verliet het grootste en zeker het vroomste gedeelte der avondmaalgangers de kerk na het gebruik des avondmaals niet, maar bleef er tot na het einde van den avondgodsdienst in zitten. Tusschen de voor- en namiddag godsdienst, deze en het avondgebed, zong de voorlezer met hen een psalm of las eenige hoofdstukken uit de Heilige Schrift voor. Doch ook velen van hen, die na de communie huiswaarts keerden, bragten het overige van den dag meestal vastende of in overpeinzing door, of trachtten hunne godsdienstige stemming te bewaren, door het lezen uit een dier menigvuldige werkjes, welke daarvoor geschikt en bestemd waren, zooals Nisener's Bruiloftskleed, Lampe's Heilig Bruidcieraad der Bruiloftsgasten des Lams aan de verbondstafel, den Lusthof des gemoeds, Saldenus' Geestelijk Avondmaal, Tileman's Trappen des genadentroons, of wel een der werken van Teelinck, der Brakels, van Hellebroek, den Godvruchtigen Avondmaalganger, of verhaalden elkander

"hetgeen de Heere aen hunne zielen gedaen had," of zongen een psalm of geestelijk lied, vooral den Hymnus Christi, beginnende

"*Christe, die ghy zyt dach ende licht,*
"*Voor U is, Heere, verborghen nicht,*
"*De vaderlycke lichtes glantz*
"*Leert ons den wech der waerheyt gantz*"

"de slaapzang" onzer vrome vaderen.

Zoo eindigden dezen, nog in de 18e eeuw den dag, waarop zij aan hadden gezeten aan de tafel der bruiloft des lams. Van ijdele twistvragen: of ook de leeraar mogt communiceeren? of Judas gecommuniceerd had? en andere "epineuse" sacramenteele questien, was alleen in de scholen der geleerden sprake.

HOOFDSTUK VI.

DE NAMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING.

DE CATECHISMUS.

Het was een vaste gewoonte onzer vaderen, zoo het mogelijk was, geen godsdienstoefening te verzuimen. Velen gingen dagelijks op naar het morgen- en avondgebed, meest allen des zondags zoo niet drie- ten minste tweemaal ter kerke. De huismoeders hadden alles voor dien dag zóó ingerigt, dat niemand behoefde te huis te blijven. Nimmer was echter de kerk zóó bezet als des namiddags: dan ontmoette men er niet alleen, gelijk thans, de burgerij, maar ook den adel en den patriciër. Ook Willem I en Charlotte van Bourbon, Louise de Coligny, Maurits, Frederik Hendrik, Willem III, Willem IV, waren dan doorgaans niet afwezig. En wel verre van hunne zonen en dochteren bij de prediking van den XLI Zondag angstvallig te huis te houden, bragten de ouders ze juist dan onder 't gehoor. "Men schaamde zich toen niet van de zonde te hooren, maar wel om die te doen."

Er was in het oog onzer vaderen geen kostbaarder boek dan de Catechismus, die gezet des zondags namiddags door den leeraar werd behandeld; zij noemden hem een "schatboek en juweel", "het heiligdom der

goddelijke waarheden," "den leidsman naar het Heilige der Heiligen," "het thresoor van Gods eeuwigen raad tot behoud eener verdorvene wereld;" zelfs vereerden hem sommigen zoo niet meer dan toch ten minste even als den Bijbel; "want de Catechismus behelsde even als deze het woord van den levendigen God." Hoe veel herinneringen waren aan dat Boek verbonden. Hoe vaak had het de vaderen in den kerker getroost, gesterkt op weg naar schavot en brandstapel, en was de jubeltoon: "Ik ben Jezus Christus eigen", de laatste, dien zij met stervende lippen aanhieven. Dit Boek had hunnen vaderen ten gids op den weg naar den Hemel gestrekt, zij zelven hadden er zich uit geoefend in hetgeen noodig was te weten tot zaligheid, velen kenden geen ander boek dan dit en het Boek der Boeken. Men gebruikte het op alle scholen, op alle catechisatiën, in alle huisgezinnen, in alle kerken. Achteraan vond men alle gebeden, die men van zijn prille jeugd af tot God had opgezonden; de herinneringen der beloften zoo plechtig afgelegd, toen men zijn kroost aan den Drieëenigen God opdroeg, der woorden, zoo vaak herhaald als men hoogtijd vierde, der pligten, die men op zich had genomen, toen men zich door den echt verbond, de heerlijke vertroostingen, die men op het ziek- en sterfbed zou genieten. Het was te regt "een troostboek", een "tweede evangelium", een "trouwe zieleraad." Geen wonder, dat een boek, aan onze vaderen zoo dierbaar, door de sbirren der inquisitie voor gevaarlijker dan Luthers schriften, ja dan de Bijbel gehouden, zoo gretig werd opgespoord en verbrand. De menigte auto-dafés van dit boek aangerigt, zijn het antwoord op de vraag, van waar de eerste uitgaven er van zoo schaarsch zijn?

Lang voor Dathenus den Heidelbergschen Catechismus in het Nederduitsch had overgezet, was hij, even als die van Calvijn, in de oorspronkelijke taal, in handen onzer vaderen. In het nederduitsch schijnt echter toen nog geen andere dan de Groote Catechismus van à Lasco, naar de overzetting van Utenhove, te hebben bestaan, terwijl men op de scholen de "Corte onderwijzingh" van à Lasco en den Kleynen catechismus van Micron gebruikte. Wél werd op de

synoden van Wesel en Emden de Heidelbergsche Catechismus, vooral door Caspar van der Heyden en Dathenus, aanbevolen, doch men liet de gemeenten hierin vrij. Eerst de Dordsche synode van 1574, oordeelende, dat door den invloed van dat leerboek de eenheid onder de hervormden moest en zou bevorderd worden, besloot de invoering er van in alle kerken en scholen in Nederland; een besluit dat kort daarop, op haar verzoek, door den Prins van Oranje en de Staten van Holland werd bekrachtigd. De daarop volgende synoden van Dordrecht (1578) en van Middelburg (1581) bevestigden dit besluit, en om het stiptelijk te doen gehoorzamen, zonder het catechetisch-onderwijs zelfs éénen enkelen zondag over te slaan, zoo behelsde de kerkorde der nederlandsche gereformeerde kerken van beide talen, opgesteld in de nationale synode van 's Gravenhage van 1586, het uitdrukkelijk bevel, "dat de predikanten alomme des zondags in de namiddags godsdienstoefeningen den Heidelbergschen Catechismus kortelijk moesten verklaren, en wel in dier voege, dat hij jaarlijks werd afgehandeld, volgens de afzonderlijke afdeelingen, daarvan tot dat einde opzettelijk gemaakt." Zoo was dan de Catechismus door kerkelijk en politiek gezag ingevoerd, en werd hij, alleen Gouda uitgezonderd, overal in kerken en scholen gebruikt. Op sommige plaatsen geschiedde zulks reeds veel vroeger. Zoo leerde Pieter Gabriel te Amsterdam in 1586 elken zondag er uit, en werd hij te Dordrecht reeds vóór 1574 in de namiddag godsdienstoefening verklaard. In den aanvang werd er aan geen onderteekening van den Catechismus gedacht; alleen de Belijdenis des Geloofs moest door de hoogleeraren in de godgeleerdheid, dienaren des woords, ouderlingen en diakenen met hunne handteekening worden bekrachtigd; doch in de nationale synode van 1586 werd besloten dat ook de schoolmeesters zulks, of, in plaats van de Belijdenis te onderteekenen, het den christelijken Catechismus moesten doen, welk besluit door de synode van Zeeland in 1591 woordelijk werd herhaald, echter met deze kleine maar zeer merkwaardige verandering, dat men het ook aan de keuze der predikanten overliet, gelijk men het aan de onderwijzers vrij had gelaten.

Trouwens dat de Catechismus omtrent dien tijd meer symbolische kracht verkreeg, bevestigt de kerkordening van Holland, in datzelfde jaar door 8 politieke en 8 kerkelijke dienaren vervaardigd, waarin volstrekt geen melding wordt gemaakt van de Geloofsbelijdenis, maar ten aanzien van de toelating der kerkedienaren alleen bepaald, "dat de verkozen dienaar zal moeten verklaren, of hij wil houden en opvolgen de leer der H. Profeten en Apostelen, gelijk die in den Heidelbergschen Catechismus vervat is." En ofschoon nu deze kerkordening destijds in genoemde provincie veel tegenstand vond en toen niet algemeen werd opgevolgd, zoo werd hierdoor nogtans te weeg gebragt, dat men meer algemeen den Heidelbergschen Catechismus als formulier van eenigheid begon aan te merken. Het besluit der synode te Middelburg ten aanzien der onderteekening werd spoedig door die der overige provinciën bevestigd, terwijl in Friesland, ten jare 1616 door de Staten gelast werd, geene predikanten toe te laten dan die bereid waren de Nederlandsche Geloofsbelijdenis en den Catechismus te onderteekenen. Hoe zeer men op deze onderteekening gezet was, blijkt uit het voorstel van de afgevaardigden der Z. Hollandsche synode tot die van N. Holland, in 1600 te Haarlem gehouden, dat namelijk tot het nazien der Bijbelvertaling geen andere personen zouden worden toegelaten, dan die Belijdenis en Catechismus onderteekend hadden. Zoo ver ging de provinciale synode van 1610 te Veere, dat zij het raadzaam oordeelde de kerkedienaren dadelijk in hunnen dienst te schorsen, die iets tegen hunne onderteekening deden of eenige nieuwigheid wilden invoeren. De onderteekening ging echter op zeer ongelijken voet. Hier vond zij tegenstand, daar geschiedde zij niet zoo als het behoorde, en zoo ging het voort tot dat de synode van 1618 te Delft de beslissende uitspraak deed, dat beide, Geloofsbelijdenis en Catechismus, formulieren van eenigheid waren, welke uitspraak door de synode nationaal van Dordrecht in 1618 en 1619 nader verklaard en als een algemeene kerkwet werd aangenomen.

Zoo had dan de Heidelbergsche Catechismus den hoogsten trap van

eer bereikt, dien een voortbrengsel van menschelijk vernuft bereiken kan: hij was door de vertegenwoordigers der gansche Gereformeerde kerk eenstemmig goedgekeurd, met groote lofspraken verheven, voor een symbolisch boek verklaard; eene verklaring, die toen door de souveraine overigheid des lands, in 1651 door de groote staatsvergadering, en wederom in 1694 bevestigd werd. Hoe hoog men toen en later met dit boek was ingenomen, blijkt uit zoo vele ontboezemingen in tallooze geschriften bewaard, en vaak zóó overdreven dat de paltzische godgeleerden verklaarden, dat de Nederlanders hen verre in eerbied er voor overtroffen, een eerbied die niet verminderde door de hevige aanvallen der Roomschen, Lutherschen en Remonstranten, en zelfs van velen uit den boezem der hervormde kerk er tegen. Getuigen die lange rijen van verklaringen en uitbreidingen, leerredenen, meditatiën over, aanmerkingen op, gedichten ter eere van den Catechismus, die menigte handleidingen tot goed verstand, onderwijzingen en korte onderwijzingen er van, die reeks van overzettingen in de talen van oude en latere volken, dichterlijke uitbreidingen tot in het laatst der 18e eeuw, onderwijsboekjes naar aanleiding van den Catechismus, wier titels alleen een foliant vullen. De Catechismus was het eenige boek, waaruit de jeugd in den godsdienst werd onderwezen; de predikanten, catecheten, schoolmeesters mogten geen ander gebruiken. Werd er hier of daar een ander onderwijsboekje ingevoerd, het was geënt op den Catechismus; in vorm, orde, geest, strekking, vaak in woorden en drukletters hem gelijk. Openlijk werden er de kinderen in tegenwoordigheid der schoolmeesters vóór of na den namiddag-dienst uit ondervraagd, moesten de vragen, die door den leeraar behandeld werden, door de catecheten of hunne meest gevorderde discipelen worden beantwoord. In de lidmaten-catechisatiën, conventiculen, gebruikte men geen andere handleiding dan deze; alleen in de bijbellezingen die de predikanten hielden, maakte men slechts gebruik van den Bijbel. Aan deze namen rijken en armen en vooral zij, die zich voor het H. Avondmaal bereidden, deel. Dan las de leeraar, na een kort gebed, eenige verzen

voor en vroeg den toehoorders in hoe verre zij de gereformeerde leer bevestigden, welke pligten zij voorschreven, tegen welke zonden zij waarschuwden, in hoe verre zij overeenkwamen met den Catechismus. Men noemde den Catechismus "den kleinen Bijbel, het pit en merg des Bijbels", "door goddelijke vergunning geschreven." Wat de leerredenen over den Catechismus betreft, zij waren meest allen polemisch en behelsden doorgaans eene verdediging der gereformeerde geloofspunten tegen Pelagianen, Socinianen, Lutheranen, Mennisten, Remonstranten en allerlei secten die van tijd tot tijd buiten en in de kerk verrezen. Gewoonlijk las men eerst een tekst voor, die in harmonie stond met de waarheid die de zondag bevatte. Dit deed men om te toonen dat men den Catechismus niet met den Bijbel gelijk stelde. Die beiden gelijk stelden, lazen, vooral in Zeeland, niet alleen geen tekst voor, maar verklaarden zelfs de woorden en zinsneden van den Catechismus niet, maar gebruikte hem alleen als een bolwerk tegen allerlei ketters. Doorgaans duurden de Catechismus-leerredenen zeer lang, en bleven de toehoorders niet zelden van twee tot half vijf ure in de kerk. Soms werden er te vier uren nog batterijen tegen de dissenters aangelegd.

Reeds in den aanvang der hervorming werd het den leeraars tot een eersten pligt gesteld de kinderen in de leer van den Catechismus te onderwijzen. "*Men sal*" (dus luidt het besluit der synode van Wesel) "*met alle sorgvuldigheyt de kinderen, na hare jaren, niet alleen laten opseggen, ende van buiten leeren de syllaben ende woorden des Catechismi, maar ook leeren verstaan de saak zelve, ende niet alleen in hare memorien, maar ook in 't binnenste van hare herten indrukken;*" en de nationale synode van Dordrecht (1578) beval "*dat de kinderen niet alleen in spraeck en consten, maar voornamelyck in den Christelycken Catechismus onderwesen ende tot de predicanten ghelerdt moesten worden.*" En toen de leeraars, in den aanvang der 17e eeuw, "in het werk der cathechisatie zeer verslapt waren," nam de synode nationaal (1618, 1619) heilzame besluiten, betreffende de godsdienstige opleiding der jeugd, die de staten der verschillende provinciën niet alleen bevestigden maar uitbreidden.

Die de school bezocht moest ook godsdienstig onderwijs genieten, en streng werden de ouders berispt die hunne kinderen niet naar de openlijke catechisatiën, die des zondags-namiddags in de kerken werden gehouden, zonden, "maar ze als woutezelen lieten loopen, zoodat ze bot en blind bleven voor hunne zielen," of ze, ouder geworden, niet opwekten om zich tot de gemeente Christi te begeven, onder voorwendsel dat zulks "uyt den geest komen moet, ende uyt eyghen beweging." Behalve uit den Catechismus, die in de 16e en den aanvang der 17e eeuw nog alleen gebruikt werd, leerden de kinderen ook in de 18e uit de werkjes van Borstius, Hellebroek, Hoeke, Kelderman, Lampe, en dat der vier Friesche predikanten, terwijl meer gevorderden behalve de grootere werken van deze leeraars, ook die van d'Outrein, Mel, Kuiper, Stegerus en anderen gebruikten. Begeerde men de catechisatiën bij te wonen van hen, "die lidmaten der kerke wilde worden," dan nam men de werken van Vechoven, Vitringa, le Roy, Ravensteyn tot leiddraad. Sommige leeraars muntten als catecheten uit; terwijl vooral dé catechisatiën van d'Outrein, Vechoven, en van Til te Dordrecht, van Georgius de Raet en Aegidius Gillessen te Vlissingen vermaard waren. Van de Raet wordt gemeld dat hij doorgaans voor 1400, 1500, 1600 toehoorders catechiseerde, en nopens Gillessen dat adel en burgers, geleerden en ongeleerden, naar zijne catechisatiën stroomden, en "dat hij zijn weerga in 't catechiseren niet had." Ten aanzien der aanneming van lidmaten waren de gebruiken zeer verschillend. In sommige gemeenten had de ondervraging voor den geheelen kerkeraad, in andere voor eenige gedeputeerden, elders voor de gemeente in de openbare godsdienstoefening, plaats. De bevestiging geschiedde doorgaans des zaturdags-avonds, na eene bevestigings-predikatie, en de beantwoording der zelfde vragen, die, na een tusschenverloop van vele jaren, den catechumenen nog heden bij hunne bevestiging worden voorgehouden.

DE DOOP.

Na het eindigen der catechismus-prediking werden de kinderen die gedoopt moesten worden, uit de consistorie binnen het doophek gebragt. Wij gewaagden vroeger van de pracht en den luister waarmede zulks soms geschiedde, van de kostbare feesten, die de doopplegtigheid voorafgingen en volgden, van de strenge bepalingen daar tegen door de kerk genomen en van de afkeuring der verstandigste en vroomste leeraars "van eene pronkvertooning, als of men 't kind aan de wereld en Satan wilde opofferen." Thans bepalen wij ons alleen bij hetgeen de leeraar verrigtte.

De vraag of men ook kinderen van onbekeerden mogt doopen, is verschillend beantwoord. De verstandigsten oordeelden dat de kinderen der ware geloovigen, of der bondgenooten, wel alleen regt tot de sacramenten hadden; doch "daar het de kerke niet gegeven was sekere kennisse of apparentie van wedergeboorte te hebben," zoo stond zij toe den doop aan alle kinderen van hen, die tot de ware kerk behoorden, te bedienen. Kinderen van Heidenen, Joden of van andere ongeloovigen doopte men niet, vóór zij tot jaren van onderscheid waren gekomen. Waren de beide ouders van een andere christelijke gezindheid, zoo mogt aan hunne kinderen alleen dan het sacrament toegedeeld worden, wanneer hunne voorvaders tot de gereformeerde kerk behoord hadden. De kinderen van hen die onder den ban of mindere censuur lagen, mogt men, voor dat de ban was opgeheven, tenzij ze door anderen werden ten doop gebragt, niet doopen. Kinderen buiten het huwelijk verwekt, mogten den doop niet ontvangen, tenzij de ouders, leden der kerk, opregt berouw hadden getoond. In dit geval werd de doop uitgesteld tot dat de moeder zelve haar kind kon heffen. De leeraar moest haar dan ernstig bestraffen en vermanen, en de gemeente met hem vurig bidden, dat de zonden der

ouders niet op het hoofd des kinds mogten nederdalen. Overigens moesten de kinderen zoo spoedig mogelijk gedoopt worden. "*Het verbondt Gods* (beval de synode van 1574) *sal in den kinderen* (*so haest als men den christelicken doop bekomen kan*) *met den doop verzegelt werden, tensy sake dattet eenige sware oorsake sij*". Het verlangen der moeder om zelve het kind te heffen, het toeven der gevaders, die van elders verwacht werden, mogt geen oorzaak tot uitstel geven. Dit bevel sproot niet voort uit vrees dat de kinderen, die niet gedoopt waren, verdoemd zouden zijn, maar men werd er toe gedwongen, "omdat de doop in de plaats der besnijdenis gekomen was, en de israëlitische kinderkens acht dagen na de geboorte moesten besneden worden." Waren er echter kinderen die gedoopt moesten worden op plaatsen, waar geen leeraar was, dan moest men wachten tot er een leeraar kwam, wanneer er een teeken met de klok gegeven, en met een korte vermaning de doop bediend werd.

In den aanvang der hervorming was er geen tijd bepaald, wanneer de plegtigheid moest geschieden, doch de synode van 1574 beval dat de doop des zondags namiddags "tusschen de predicatie en het ghemeyn gebed" moest bediend worden. De eerste synoden hielden het voor onverschillig of er al of geen gevaders of getuigen bij den doop tegenwoordig waren, daar hier omtrent geen gebod van den Heer ontvangen was. Het was echter "*een oud gebruick dat zulken werden verkooren om van 't geloove der ouders en den doop des kinds te getuigen, ende op hem te nemen den last het kind te onderwysen, ingheval de vader ofte moeder afstorve, ook om de onderlinge gemeenschap en de verbindinge der vrientschap onder de gelovigen te onderhouden*". Daarom keurde de synode van 1574 het vaderschap niet af, maar liet het aan de ouders over het al of niet te kiezen. Zulks deden ook latere synoden, terwijl de nationale van 1618 en 1619 den doop aan kranke kinderen en bejaarde zieken buiten de vergadering der kerken toestond, mits dat die niet geschiedde dan in 't bijzijn des kerkeraads en aan geen verwezene misdadigers dan "met advys der gedeputeerden der kerk." De synode van Dordrecht van 1578 wilde dat de vader des kinds

"ten ware dat hij gewigtige oorzaak voor zijn afwezen hadde, bij den doop zou zijn opdat hij voor zijn kind mogt bidden, 't zelve den Heere opdragen en beloven te doen, 't geen hem van den kerkendienaar werd voorgehouden, doch de getuigen zou men zoo naauw niet verbinden maer hares ampts teghen het kind vermanen". De synoden van 1581 en 1586 bevestigden dit besluit, doch drongen aan op het gebruik van gevaders of getuigen te nemen, het niet ligtvaardig te veranderen, doch te zorgen dat zij der zuivere leer toegedaan en vroom van wandel waren.

In den aanvang der hervorming had de doopplegtigheid in ons vaderland plaats zoo als die in de nederduitsche hervormde gemeente te Londen geschiedde, doch altijd in eene openbare godsdienstoefening en met dezelfde plegtigheden.

Vóór den predikstoel stond een tafel, en op deze een bekken met zuiver water. Tot deze tafel naderden de vader, de getuigen en de "medezorgers bij den doope, sonder eenige superstitie ofte pracht." De leeraar las nu het formulier, wendde daarna zijne rede tot den vader en de getuigen, deed den eersten twee vragen, daarop een gebed, naderde den doopeling, en doopte hem "in den naam des Vaders, ende des Zoons ende des heyligen Geestes," en liet daarop terstond volgen: *"God ende de Vader onses Heeren Jesu Christi bestendige ende bekraftige door sijnen heyligen Gheest, in dese kinde ende in ons allen de gaven syner gheschunken wedergeborten ende gherechtichheyt in Christo Jesu ten eewighe leven, Amen;"* waarna hij met dankzegging eindigde.

Later werd het formulier, dat door Dathenus woordelijk naar het paltzische overgezet, op bevel der synode van 1574 verkort werd, en nog heden ten dage wordt voorgelezen, ingevoerd. Ook nam men de dooptafel weg en hechtte het doopbekken aan den predikstoel of de doopbank, terwijl men in Friesland en Overijssel de doopvonten, die op verschillende plaatsen der kerken stonden, bleef gebruiken. De synoden hielden het voor onverschillig of men den doopeling een of meermalen met het doopwater besprengde, doch er is geen voorbeeld aan te wijzen dat er eene andere dan de gewone formule bij de plegtigheid

gebruikt werd: alleen plagten sommigen voor in den naam des "Vaders" het woord "Gods" te voegen, dat even zeer werd afgekeurd als het plaatsen van het woord God vóór Zoon en Heiligen Geest. Brakel in zijn Redel. Godsdienst van den doop sprekende, zegt dat hij, zoo de kerk de leer der Heilige Drieëenigheid bekent en belijdt, en de doopeling ook zoo doet, de doop der bejaarden niet voor nietig, nul of gener-waarde hield, wanneer die woorden niet uitdrukkelijk genoemd werden, "want hij achtte, dat de woorden niet ingaen in het wesen, — de eigentlyke nature des doops — en den doop den doop maken."

Herhaaldelijk klaagde men dat de doop zoo door de leeraren als de leeken werd misbruikt. Genen deden zulks "wanneer zij die H. pleggtigheid niet met het hart, maar met de lippen verrigtten, het formulier afroffelden, in hunne vermaningen de grooten spaarden en de armen te kwalijker bejegenden; dezen, wanneer zij onbedachtzaam antwoordden op de vragen die gedaan werden, de zaligheid hunner kinderen van den doop afhankelijk stelden, den doop tot bijgeloovige doeleinden bezigden, b. v. om de kracht der betoovering te breken, den *duivel* te verdrijven, bij het indompelen van hen, die door een dollen hond gebeten waren, onder het uitspreken der bekende formule; wanneer zij niet onmachtig waren in het versoecken van rijcke peters en meters over hare kinderen te soecken en te bestellen, op dat se te groote pillengaven mogten ontvangen, maar wel om haere kinderen ten doop te brengen en alzoo hare eergierigheid en geldgierigheid te gelijk openbaerden."

Ook ijverde men zeer tegen het misbruiken van den doop, door kinderen bij het spel, en vroeger door heksen, die met den doop spotten en op den sabbat in rood fluweel gekleede padden en in het zwart gekleede kinderen met de urine van Satan, onder het uitspreken der woorden in *nomine Patrica*, *Matrica*, *Araguaco Petrica Agora Valentia*, doopten. Onder de gewoonten, die bij de doopbediening op verschillende plaatsen in zwang waren, behoorde ook het geven van een vork of lepel van den jeugdigen leeraar aan zijn eersten doopeling.

DE INZEGENING DES HUWELIJKS.

Ofschoon de Hervormde Kerk het huwelijk voor geen sacrament erkende, zoo achtte zij het echter eene goddelijke, door Christus geheiligde instelling. Zij wilde niet dat men het alleen voor eene uitwendige verbindtenis, een burgerlijk geheiligd verbond hield, maar "voor de vervulling der christelijke bestemming omtrent zich zelve, den naaste en God." "Het houwelyck, van God geordonneert, behoorde niet alleen een lyffelyck maer als een gheestelyck contract te syn, waarby men sich niet alleenlic verbindt alle onreynigheid te versaken, maer elckander op te bouwen en te helpen opwassen in geloove ende lyefde tot Christus." Overtuigd dat "van de christelycke houwelyck alliantie het al of nyet welwesen van Staet en Kerck ganschelyck dependeert," werd het dan ook een der eerste voorwerpen harer zorg en bemoeijing, en reeds de synode van Wesel maakte bepalingen, die door latere kerkvergaderingen bevestigd of gewijzigd werden. Doch behalve die algemeene bepalingen, waren er vele "particuliere gebruycken en usitantiën", voor, bij en na de plegtigheid, die schier in elke gemeente verschilden. Ook was er geen plegtigheid, waarbij zoo vele heidensche gewoonten in zwang bleven als bij die des huwelijks, welke echter allen een symbolische beteekenis hadden. Reeds bij de plegtige verloving was een predikant of ouderling tegenwoordig, die bij deze gelegenheid een gebed deed, en de verloofden afvroeg of zij ook vroegere verbindtenissen hadden aangeknoopt? Op de verloving volgde de proclamatie, die drie zondagen te voren van den predikstoel moest plaats hebben. Vooraf gingen echter de verloofden, van ouders of voogden vergezeld naar den predikant, die in tegenwoordigheid van twee ouderlingen hen ondervroeg "over 't gene noodsakelijk te zijn geoordeeld werd." Soms ging deze "ondervraging" ook over de voornaamste leerstukken der religie, de twaalf artikelen, de tien

geboden, den catechismus, waarna hunne namen in een boek werden opgeteekend. Het was niet gebruikelijk dat de verloofden vóór de plegtige inzegening den openbaren godsdienst bijwoonden. Men wilde niet bij de afkondiging tegenwoordig zijn, "zijn naam niet van den preeckstoel hooren vallen," of "van den preeckstoel gaen." "Ick gae nyet ter kercke" (schreef Juffrouw van Beveren) "'t en is nyet passelyck dat ick en myn lyf (lief) van de preeckstoel en gae." Cats berispte deze valsche schaamte:

"Hoewel men uwen naem hoort klaer en open lesen,
"Dat kan U, lieve maegd, geen smaed en hinder wesen.
"De schrick in dat geval is enckel onverstand,
"Nadien het gantsche werck is buiten allen schand."

De inzegening had in den aanvang des zondags vóór of na de predikatie, ook wanneer het nachtmaal werd uitgedeeld, maar niet op vast- en bededagen, plaats. Wel achtten het de synoden van 1574 en 1578 beter "dat men des zondags na of voor de viering des H. Avondmaals het huwen naliet," maar zij wilden echter de gewoonte niet ligtvaardig veranderen. Bij voorkeur bleven echter velen den nachtmaals- voor hun trouwdag verkiezen, en om de heiligheid van dien dag, en omdat men er zeer veel prijs op stelde dat het trouwverbond aan de tafel des Heeren bevestigd werd. In 't begin der 17e eeuw werden doorgaans de huwelijken alleen op zondag en dingsdag, doch niet des dingsdags vóór den biddag ingezegend: later evenwel stond men het trouwen op elken dag der week toe, en verkoos den zondag niet, om geen stoornis door de bruiloftsvreugde te maken of ergernis te geven. Niet dan om "praegnante redenen" kon men van den kerkeraad verlof bekomen om buiten de steden te huwen, en het werd aan de woningen geweigerd, indien men merkte dat men het alleen daarom deed, "dewijl men vóór de bevestiging huns huwelijks in bijwooningen getreden was;" "doch aan zieken werd het geac-

cordeerd.” Er waren er die de bruiloft vóór de inzegening vierden, zoo dat er verscheidene dagen tusschen beide verliepen; anderen verkozen des avonds bij fakkellicht te worden ingezegend. Niet minder dan de overige natiën in Europa, was de nederlandsche nog in de 17e eeuw met bijgeloof besmet. Zij ook had hare gelukkige en ongelukkige of zwarte maanden en dagen, en niet ligt zouden zelfs de aanzienlijksten op een der laatste eene belangrijke onderneming hebben aangevangen. Inzonderheid hielden zij de maand Mei voor ongelukkig en huwden niet ligt er in; een bijgeloof van heidenschen oorsprong, wijl de Heidenen in die maand gewoon waren offerande te doen om de geesten, die bij nacht rond waren, tot rust te brengen, en de heiligdommen in die maand gesloten bleven. Reeds Ovidius zeide: “dat deze tijden niet dienstig zijn voor de huwelijken, en dat zij, die alsdan huwen, niet lang leven, en het een gewoon spreekwoord is, dat geen andere dan vrouwen van een kwaad leven in de maand Mei huwen.” In ons vaderland heerschte dit bijgeloof niet slechts bij de nederige standen, maar zoo bij rijken als armen, verlichten als onkundigen. In de 18e eeuw was echter dat bijgeloof verdwenen en werd zelfs bij voorkeur die maand voor het huwen gekozen, doch nimmer wilde men op maandag of vrijdag in den echt treden, vooral niet op vrijdag, die als de sterfdag van den Heer algemeen voor een dies nefastus werd gehouden. Zelfs Frederik de Groote had zijne gelukkige en ongelukkige dagen, en toen Willem V in Oktober 1767 met de zuster van den prins van Pruissen huwde, vroeg hij den erfstadhouder op welken dag de bruiloft zou plaats hebben, des zondags of dingsdags, er bij voegende: “nur nicht am Montag, dann diese Tag ist nicht gunstig, nur wenigstens habe ich an einem Montag eine Bataille verloren.” De Stadhouder verkoos daarop den zondag. Ook de roomsch-kerkelijke wetten bepaalden met zeer veel onderscheiding de tijden op welke gehuwd moest worden, doch men kon tegen betaling van zekere som die wetten overtreden, gelijk uit de Taxa cancellaria van Leo X blijkt.

Aanzienlijken huwden bij voorkeur in de engelsche of fransche,

deftige burgers in de nederduitsche kerken. In deze was alles te voren daartoe gereed gemaakt, en in den tuin of het koor, soms in den buik der kerk een turksch tapijt gespreid, waarop twee gegroende arm_ stoelen met tabouretten geplaatst waren. Achter die zetels stonden stoelen voor de familie en speelnooten. Soms was de ingang van het doophek of het koor gegroend, zelfs in een eerepoort herschapen. Van trouwen met gesloten deuren wist men toen niet, de plegtigheid werd "openbaerlijck" verrigt, en begon (indien zij op geen kerkdag — wanneer ook alleen gegroend mogt worden — plaats had) met het lezen van eenige gedeelten uit de Brieven van den Apostel Paulus, door psalmgezang afgewisseld, waaronder de staatsie de kerk naar rang intrad, en de plegtige overgifte van bruid en bruidegom aan de beide ouders plaats had. Nu beklom de leeraar het gestoelte en las het formulier, dat in de oudste liturgiën voorkomt. Het is eene woordelijke overzetting uit het paltzische, en dat wederom ten deele aan Calvijn en Micron ontleend, welke laatste wederom en gedeelte van het geneefsche formulier had overgenomen. Hierop volgden de vragen en symbolische handeling van het geven der hand, dat geknield geschiedde. In den Paltz en te Londen legde de dienaar de handen te zamen en wel na het beantwoorden der vragen, onmiddelijk voor de zegenspraak. Het geven der regterhand als symbool en wettelijk teeken der huwelijkssluiting, was reeds van ouds, gelijk het bij de meeste oude volken plaats had, in de christelijke kerk in gebruik, zoowel bij de verloving als bij de trouwplegtigheid. Hare ineenlegging door den liturg is bij de Roomschen niet in gebruik. De gewoonten dezer kerk zijn daaromtrent verschillend in onderscheidene landen. Soms legt de priester zijn stool over de zaamgevoegde handen. De ringen echter steekt de priester aan hunne handen, na ze vooraf gezegend te hebben.

Na den zegen volgde het gebed, dat door Datheen aan dat van Calvijn en Micron en den Paltz werd ontleend. Onder het Psalmgezang werd er gecollecteerd, en soms bedroeg de collecte 4, 6 tot *ƒ* 8000.

In sommige plaatsen gaf de leeraar aan de getrouwden de broeder- en zusterkus, en ontving hij een bepaalde som gelds, doch later werden beide afgeschaft. De stoet vertoefde vóór hij de kerk verliet nog eenige oogenblikken in de consistorie, waar ververschingen werden aangeboden. Bij het huiswaarts keeren had de bruidegom, ten teeken van mannelijke opperwaardigheid, de hooger hand. De pracht en praal van zulk een huwelijksstaatsie waren dikwerf vorstelijk, en meermalen werden de verloofden door den kerkeraad dringend verzocht zich van die "hoovaerdy en pronkery", strijdig met de christelijke nederigheid, het schoonste sieraad, te onthouden. Slechts enkele huwelijks-leerredenen zien het licht; talrijker zijn die welke sommige predikanten hielden bij gelegenheid dat een Stadhouder of ander voornaam personaadje in den echt trad. Zelfs wanneer op hoog bevel voor de gelukkige verlossing eener prinses moest gebeden worden, leidden enkele leeraars die gebeden met eene opzettelijk hiervoor vervaardigde leerrede in. Zoo sprak Joannes Wigersma, predikant te Nes en Wierum, bij gelegenheid dat 's Lands overigheid wegens het gelukkige zwanger gaan van de prinses van Oranje had bevolen te bidden, naar aanleiding van 1 Sam. 1, 2, over *het zekerste middel ter verkrijging van een oprechte ziels-begeerte, ofte het godvruchtig gedrag van Hanna de moeder Samuel's* (1740).

Geringere lieden trouwden op bepaalde dagen en uren, veeltijds echter na de predikatie. Niet altijd geschiedde de huwelijks inzegening door predikanten, ook door proponenten, en zelfs te Leiden (1634) door voorzangers, en herhaaldelijk moesten de kerkeraden zich in die stad bij de regering beklagen over de wanorde welke er bij plaats had. Geen wonder, bruid en bruidegom kwamen steeds voorafgegaan door speelnooten, die uit versierde manden bloemen en groen strooiden en gevolgd door een schaar van magen, vrienden en volk, onder gezang en gejubel, ter kerke of ter raadkamer, waar de magistraat dan den echtknoop legde. Deze "sloeg het huwelijck, een te heylig verbont, tot het welk men niet als met de beste bron en opregtheid en aenroepen van Gods naem behoort te komen, bysonder

gade, als sijnde een smesse van 't menschelijck geslaght, een grondsteen der steeden, een queeckery van den geheelen Staet," en handhaafde met de uiterste gestrengheid de echtreglementen, doch nog niet streng genoeg in het oog van sommige predikanten. Zoo was het tegen den zin van Jacobus Laurentius, predikant te Amsterdam, dat een huwelijk tusschen twee jonge dochters, van welke eene zich voor man uitgaf, gesloten, slechts met gevangenis gestraft werd. Cats toch deelde in zijn "Jacobs houwelijck met Lea en Rachel" een diergelijk geval mede, waarop de straffe des doods werd toegepast. Er was tusschen magistraat en kerkeraad een schier onophoudelijke correspondentie over huwelijkszaken. Beiden klaagden steeds "over het herhaalde schenden der reglementen, de misbruiken die er bij het sluiten van huwelijken inslopen, beschuldigden elkander, maar hielden vast aan hunne "wettige of geusurpeerde regten." Beide gaven evenwel elkander in moeijelijke gevallen hun advies. Zoo werd het advies van den kerkeraad te Dordrecht ingeroepen, over het verzoek van Blasius van Haerlem, "ten fine te mogen trouwen met Neeltke Janzdr., zijnde hij en zij zusters en broeders kinderen (1607)". Toen de regering het oordeel des kerkeraads verzocht over het verzoek van eenen Bartholomeus Lenaerssen, om van zijn huisvrouw, die hij van overspel beschuldigde, te mogen scheiden, adviseerde hij, op grond van Gods woord, tot scheiding: en toen de magistraat niet kon besluiten dat huwelijk te ontbinden (1594), ontbond het de kerkeraad. Bij andere gelegenheden gaf hij man en vrouw verlof, indien het overspel notoir was, elkander te verlaten. Hij wilde daarentegen het huwelijk niet inzegenen van twee ongedoopte jonge dochters, voor zij onderwezen en gedoopt waren, nog minder dat van twee ongedoopte papisten. Hij deed uitspraak over het al of niet geoorloofde van het trouwen van hen, die elkander in den derden graad bestonden; van met zijns broeders weduwe en nicht te huwen, en diergelijke gevallen meer. Het huwelijk van Theunis Lambertse met zijn vrouws zuster moest ontbonden worden (1642). Toen een burger van Leiden te Rijswijk, door een proponent, met de zuster van zijne overledene vrouw gehuwd was, werd hij gecensu-

reerd en vermaand om deze vrouw te verlaten en van zijne zonde af te staan (1653). Ook werd te Leiden, op verzoek des kerkeraads, "door Burgemeesteren genotificeert, geen huwelijken van personen, die haer in dubbel of enkel overspel verloopen hadden, toe te laten, en dat het placaat van de huwelijks ordonnantien daarover zou geampliceert worden (1666.)" Ook te Dordrecht werd geen huwelijk van iemand, die zich aan hoererij overgaf of schuldig had gemaakt, toegestaan. Claes Jacobse, die zich met twee zusters had afgegeven, mogt, volgens advies van den kerkeraad aldaar, geen van beide huwen (1647); noch eene vrouw met haar overleden stiefmoeders man (1647), noch een neef met zijn ooms weduwe in den echt treden. De kerkeraad aldaar durfde echter niet beslissen of zulks een gedoopte met een ongedoopte mogt doen, en bragt deze vraag in de synode; hij weigerde het huwelijk van ongedoopte papisten in de kerk te solemniseren.

Er is geen rubriek in de kerkelijke acta, dat uitgebreider is dan dat der huwelijkszaken; maar ook geen zonde, die de kerk strenger strafte dan hoererij en overspel; ja had het aan sommige leeraren gestaan, dan zou men het laatste naar de politycke wetten van Mozes Levit. XX : 10, Deut. XX : 23 gestraft hebben. Van daar ook de vermaningen, "dat jongmannen en jongedochters, zoodra zij tot de jaren gekomen waren, moesten trouwen, en het gewillig verleenen van dispensatie, om na aflijvigheid van een der partijen, wederom te mogen hyliken." Doch al de kerkeraden waren het over eenige gewigtige questiën gansch niet eens, en dezelfde zonde werd op verschillende wijze gestraft. Opmerkelijk dat, wanneer de geboden geschorst werden ten gevolge van aanklagten wegens diefstal, moordaanslag, of andere zware feiten, "dependerende van de politie," de kerkeraad niet altijd deze aanklagten den rechter bekend maakte, maar, hoewel het huwelijk geen voortgang had, de misdaden om gewigtige redenen verzweeg, en alleen de schuldigen censureerde. Ook deze handelwijze, dit ingrijpen in de politie, bewoog den magistraat zich in "synedrio te laten vertegenwoordigen." "Die echter ter kwader trouw en zonder

apparent fundament de geboden schutte, verbeurde *f* 50 voor de armen, behoudens de actie van injurie." Zij, die zich, nadat de geboden "zonder wettelijk tegenzeggen gegaen waren", niet voor den magistraat of den kerkeraad lieten trouwen, "verbeurden de eerste maand *f* 50, de tweede *f* 100, de derde *f* 200, werden er geregtelijk toe gedwongen, en, onwillig, voor tien jaren gebannen of aan 't lijf gestraft en bovendien gemulcteerd in hun goed."

Met eene schier ongeloofelijke strengheid werden zij, die na vroeger met elkander in gemeenschap geleefd te hebben, na ondergane censuur, in de kerk trouwden, van den predikstoel bestraft, en zoo zij kinderen verwekt hadden, moesten die bij de inzegening tegenwoordig zijn, en alzoo geëcht worden. In vroegere tijden was het ook gebruikelijk de speelkinderen mede ter kerke te brengen, en terwijl de priester het huwelijk inzegende, ze tusschen de verloofden te plaatsen, met de huik der bruid te bedekken en ze alzoo door den trouw te wettigen en tot echte kinderen te maken; van welke plegtigheid, die men onder de "huick trouwen" noemde, dan een getuigenis werd afgegeven.

In die dagen werd ook nu en dan het huwelijk op een graf gesloten, wijl zulks "eenige lafenis aan de zielen van hen, die er in lagen, gaf". Tot dit doel vermaakte men eenig geld of schonk een gift aan de kerk. Zóó bestemden de beroemde schilder, "de eersame en vorsichtige meester" Marthijn Jacobsz. of Maarten van Heemskerk en zijne vrouw Marrijtje Gerritsdr., den 16 April 1658, de inkomsten van eenig land voor "schamele doch eerlijcke jongelieden, die op zijn graf in de groote kapel te Haerlem zouden trouwen."

HOOFDSTUK VII.

HET KERKEKIJK BESTUUR.

DE SYNODE.

Nederland,

"Dat nog de Vrijheidskroon op 't fiere hoofd mogt dragen,
"Toen alle volk'ren schier in 't stof gebogen lagen,
"Dat nog met ijzren hand zijn regten hield omklemd,
"Toen reeds het snood geweld z' aan andren had ontvremd;

Nederland, de wieg en bakermat van zoovele Hervormers vóór de Hervorming, zag met blijdschap den morgen eener betere vrijheid dagen dan de aardsche, de vrijheid van geloofs- en gewetensdwang: en Antwerpen, toen "de beurs van Europa", "de groote stapelplaats van den handel", werd tevens de markt van Luthers schriften, die gretig gekocht, en van daar door alle gewesten verspreid werden. Terwijl die van Luther en zijne geestverwanten uit Duitschland werden aangevoerd, drongen ook die van Calvijn en der Calvinisten uit het noorden van Frankrijk tot de Nederlanden door, overstroomden welhaast de zuidelijke en noor-

delijke gewesten, en verdrongen de calvinistische leerstellingen, door waalsche predikanten gepredikt, die van Luther. Groot was dus de verpligting die Holland te dien opzichte aan België had. België toch schonk het niet slechts uitstekende leeraars, maar ook voortreffelijke werken, en onder deze "dat waere fundament unser kercke", "die krachtige pilaer onses geloofs, staende op den waerachtighen steenrots Jesu Christo", onze "Nederlandsche geloofsbelijdenis." Guido de Bres, predikant eerst te Rijssel, daarna te Valenciennes, ontwierp, doordacht, bearbeidde en stelde ze op, onderwierp ze aan het oordeel van binnen- en buitenlandsche godgeleerden, en wel in de eerste plaats aan Adriaan Saravia en Calvijn. In 1561 in het fransch uitgegeven, werd zij terstond in het nederduitsch overgezet, door de eerste synode, den 26 April 1563 te Armentières, als formulier van eenigheid vastgesteld, en bepaald dat ze door alle evangeliedienaars moest onderteekend worden. In eene synode, in Julij 1565 te Antwerpen gehouden, werd besloten ze bij den aanvang van elke synode voor te lezen: die in Mei 1566 herzag en wijzigde ze, en sedert verkreeg zij, door wettige kerkvergaderingen herhaaldelijk goedgekeurd, gebruik en gezag, en werd niet slechts door de leden des kerkeraads, maar ook door hoogleeraren in de godgeleerdheid en onderwijzers der jeugd, op straffe van afzetting, onderteekend. Door de synode nationaal van 1618 en 1619 op nieuw overzien en bekrachtigd, is zij tot heden door geen andere vervangen, hoeveel tegenstand ze ook vroeger en later heeft ondervonden en nog ondervindt. De besluiten der synoden in de eerste jaren der hervorming in de zuidelijke Nederlanden te Doornik, Armentières en elders, vooral te Antwerpen gehouden, werden door die te Wezel, Emden, waar de hervormden, door Alva en den Bloedraad verdreven en naar Duitschland geweken, een toevlugtsoord gevonden hadden, bevestigd of gewijzigd, en het was eerst in 1572, niet in het zuiden dat onder den scepter van Spanje zuchtte, maar in het noorden, te Edam, vervolgens (1573) te Amsterdam en eindelijk (1574) te Dordrecht, met toestemming en onder bescherming van

Willem van Oranje, dat de eerste provinciale synode op vaderlandschen bodem werd geopend, waarop in 1578 in de laatstgenoemde stad eene nationale volgde.

Reeds had de synode van Wezel bepaald, zoo dra er eenige verandering van zaken ten goede in de Nederlanden mogt plaats hebben, provinciale synoden te doen bijeenkomen en elk provinciaal kerksticht in classen te verdeelen, en die van Emden dat de leeraren en ouderlingen uit onderscheidene classen binnen zeker sticht jaarlijks zouden vergaderen, en dat om de twee jaren eene algemeene vergadering van leeraren en ouderlingen uit de gansche nederlandsche kerk zou worden bijeengeroepen, toen de nationale synode van Dordrecht (1578) besloot dat de algemeene vergadering, tenzij de nood eene vroegere bijeenkomst vorderde, om de drie jaren zou plaats hebben, en eenige huishoudelijke verordeningen, die voor en bij het houden van beide, provinciale en nationale, synoden moesten in acht worden genomen, voorschreef. Overeenkomstig dit besluit werd er in 1581 te Middelburg wederom eene nationale synode gehouden, en ofschoon deze het bevestigde, werd de volgende eerst in 1586 te s' Gravenhage zaamgeroepen, en sedert verliepen er geen drie, maar twee en dertig jaren, voor zulk eene kerkvergadering wederom bijeenkwam. Het was op de synode van Middelburg 1581, dat men de gemeenten van schier alle provincien in classen en synoden verdeelde. Sedert werden in alle provinciën de laatste gehouden, alleen in Zeeland niet. Dáár kon de geestelijkheid nimmer van de Staten de vrijheid verwerven, jaarlijks op vaste tijden een synode bij een te roepen. Alle hare aanzoeken te dien aanzien bleven vruchteloos; slechts nu en dan, in het laatst der 16e en in de eerste helft der 17e eeuw, werd haar zulks vergund, en voor het laatst in 1638 te Tholen. Alleen in buitengewone gevallen werd er eene kerkvergadering gehouden, onder den naam van Coetus bekend. Ook in Drenthe hield men om de drie jaren (om kosten te besparen) zulk een bijeenkomst, die echter synode genoemd werd, doch even min als de Zeeuwsche coetus met de overige synoden correspondeerde. De

provinciën Gelderland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen en Ommelanden konden jaarlijks met ééne synode volstaan, doch Holland behoefde om hare meerdere uitgebreidheid twee bijzondere synoden, die van Zuid- en Noord-Holland, die naauwer aan elkander dan aan die der vijf gewesten verbonden waren.

De Geldersche synode was de eerste in rang, en hare correspondenten, die zij naar de overige synoden afvaardigde, hadden dan ook de eerste plaats naast de commissarissen politiek, openden en sloten de vergadering, en hadden in sommige synoden het regt het eerst te mogen adviseren. Overigens bestond deze synode uit 65 leden, 36 gecommitteerden uit de 9 classen (elk zond twee predikanten en twee ouderlingen), uit welke een predikant tot praeses, anderen tot assessor en scriba gekozen werden, 9 deputaten synodi, uit elke classis één, 6 correspondenten der andere synoden, 2 commissarissen politiek, door de Staten der provincie benoemd, of, wanneer zij te Amsterdam bijeenkwam, 2 Raden van 't Provinciale Hof, en 2 afgevaardigden uit den Magistraat, meestal de regerende burgemeester.

Op die van Gelderland volgden de Zuid- en Noord-hollandsche synoden, die naar de overige één, maar naar elkander twee correspondenten, voor twee jaren, maar zoo dat er jaarlijks een aftrad, verkozen, afvaardigden.

De gedeligeerden dezer beide synoden hielden eens of meermalen 's jaars bijeenkomsten in de Kloosterkerk te s' Hage (Conventus Deputatorum), waarin zij delibereerden over zaken, die zij, op last hunner synoden zóó aan den Stadhouder als aan de Staten van Holland en West-Friesland of hunne gecommitteerden tot kerkelijke zaken moesten voordragen. Ook had de Zuid-Hollandsche synode een actuarius, die jaarlijks de synodale vergaderingen bijwoonde en wiens pligt was het Repertorium Synodale gedurig aan te vullen, eenige synodale acten te copieeren enz. De begeving van dit ambt stond aan de gecommitteerde raden van het zuider-kwartier. Jaarlijks zonden de 11 classen dezer provinciën elk drie predikanten en één ou-

derling naar hare synode. Zij bestond dus uit 44 "integreerende leden", 4 gedeputeerden der synode, van welke jaarlijks de twee oudsten aftraden en 7 correspondenten der andere synoden, één lid uit den Hoogen Raad van Holland, Zeeland en West-Friesland, door de Staten van Holland en West-Friesland benoemd, die, schoon zijne commissie jaarlijks vernieuwd werd, doorgaans voor zijn leven werd gekozen, en een der regerende burgemeesters der stad, waarin de synode gehouden werd. Indien zij in een der steden van de Domeinen van den Stadhouder (te Buren of te Breda) vergaderde, dan was er een raadsheer, de regerende burgemeester, een der domein-raden en rekenmeesters van zijne Hoogheid, of de drossaard der stad, tegenwoordig. Werd de vergadering te Leiden gehouden, dan moesten ook de professoren der Godgeleerdheid in de vergadering verschijnen om de kerk met hun advies te dienen.

In de Noord-Hollandsche synode zaten 24 integreerende leden, uit elke classis 2 predikanten en 2 ouderlingen, 7 correspondenten en 2 commissarissen politiek, van welke de een doorgaans een raadsheer van den hove van Holland was, welke, gelijk die van Zuid-Holland door de Staten van Holland en West-Friesland voor zijn leven, doch met jaarlijksche bevestiging zijner commissie werd benoemd, de andere, de president, burgemeester der synodale stad was.

In de synode van Utrecht hadden zitting 15 integreerende leden, 3 predikanten en 2 ouderlingen uit elke der drie classen, 4 deputaten synodi, van welke een om de twee jaren, drie jaarlijks aftraden, 6 correspondenten, en 3 commissarissen politiek, doorgaans de drie voorzittende leden der ordinaire gedeputeerden der geestelijkheid, ridderschap en steden. De synode van Friesland bestond uit 24 leden, uit elk der 6 classen 2 predikanten en 2 ouderlingen, 3 der twaalf deputaten, de Bursarius, Exbursarius en Deputatus ad causas, die verslag gaven van de uitvoering der zaken van de vorige synode, 6 correspondenten, 2 commissarissen politiek, uit het collegie der gedeputeerde Staten. Op de synode van Overijssel verschenen 24 gedepu-

teerden, uit elk der vier classen 3 predikanten en één ouderling, 4 deputaten, 6 correspondenten en 2 ordinaire gedeputeerden van de Staten der provincie, één uit de ridderschap, één uit de steden; op die van Stad en Lande 3 predikanten uit elk der 7 classen, van welke 7 (continuus) leden der vorige synode moesten geweest zijn. De stad alleen zond 1 ouderling en 2 predikanten, een van de stadsgemeente, en een van de dorpen van het goo-recht, voorts eerst 7, daarna 11 deputaten, 6 correspondenten, een hoogleeraar der godgeleerdheid van de Universiteit te Groningen, en 2 commissarissen politiek, 2 leden van de gedeputeerde Staten der provincie, een uit de hoofdstad, en een uit de Ommelanden. De steden, waar de synode beurtelings vergaderde, waren in Gelderland niet de generaliteits steden, maar Nijmegen, Zutphen en Arnhem of Harderwijk, in Zuid-Holland de stemhebbende steden, die geen leden van staat waren en de steden der twee classen buiten de provincie; in Noord-Holland alleen de stemhebbende steden; te Utrecht alleen de hoofdsteden; in Friesland niet naar den rang der steden, zoo als in Gelderland, Noord- en Zuid-Holland, maar "overeenkomstig het beloop van een cirkel, die uit Leeuwarden, als 't middelpunt, rechtsom getrokken werd," zoo dat op Leeuwarden, Heereveen, Sneek, Bolsward, Franeker, Harlingen en Dokkum volgden; in Overijssel, Deventer, Kampen, Zwolle en Vollenhoven of Steenwijk; in Stad en Lande, voor de reductie alleen de hoofdstad, vervolgens tot 1602 ook Appingadam, Loppersum, Middelstum en Eenrum, daarna alleen Groningen en Appingadam. De synode van Gelderland zat 7 dagen, die van Zuid-Holland bijna een week, de Noord-Hollandsche 10, de Utrechtsche en Overijselsche en die van Stad en Lande 4 dagen, en de Friesche een week.

In Nederland mogt geen synode zonder toestemming der hooge regering worden gehouden, doch wel mogt zij, het noodig achttende, kerkelijke personen bijeenroepen om hun raad en voorlichting in te winnen. Vóór dat dus de synode vergaderde, werd aan hare

provinciale Staten daartoe vrijheid verzocht, en tevens "om deze of gene uit haar midden af te zenden, om onder derzelver opzigt en bescherming synode te houden", 't welk, merkte Ravensteyn op, "te redelijker is, omdat de overigheit zorgen moet en gewoon is te dragen, dat er genoegzame penningen verschaft worden tot het houden dezer vergaderinge." Die vrijheid werd altijd gegeven en commissarissen politiek gedesigneerd. Deze waren voor hun leven benoemd, doch ontvingen jaarlijks nieuwe commissiën. Zij hadden een adviseerende stem in de vergadering, en grooten invloed op hare besluiten. Vaak matigden zij zich een dictatoriaal gezag aan en verboden niet alleen het behandelen van punten, die zij strijdig oordeelden met de belangen van staat en stad, maar bemoeiden zich met alle kerkelijke zaken, en zeldzaam kwam men tot een besluit zonder vooraf hunne meening verstaan te hebben.

Hadden de Staten verlof gegeven tot het bijeenroepen der synode, dan werd hiervan aan de classis synodale (die classis, in welker stad ten vorigen jare de synode was gehouden), en door deze aan de classes en correspondenten der synoden kennis gegeven, met verzoek, indien zij een quaeritur of gravamen mogten hebben, die ten minsten drie weken voor het houden der synode op te geven, die dan met den uitnoodigingsbrief aan commissarissen, correspondenten, gedeputeerden en de respective classen werden gezonden. Ondertusschen zorgden de predikanten der synodale stad voor huisvesting der gecommitteerden, hetzij bij vrienden of andere fatsoenlijke ingezetenen, en werden er een of meerdere praeparatoire classicale vergaderingen gehouden.

Eindelijk brak de dag aan, waarop de leden der synode zich met de gemeente in een der bedehuizen vereenigden, om den zegen des Allerhoogsten over hun werk af te bidden, en een toepasselijke leerrede aan te hooren, die een predikant der classis, of der stad waarin de synode gehouden werd, uitsprak. Enkele dezer synodale redevoeringen zijn in het licht gegeven, o. a. die waarmede

Franciscus Fabricius, hoogleeraar te Leiden, de synode van Gorichem den 3 Julij 1736 opende. Hij sprak bij die gelegenheid "over de inwijinge van Salomons tempel", naar aanleiding van 2 Kron. V : 11—14 Hij nam zijn inleiding uit Lucas IX : 28—37. "*Niet ten onrechte* (sprak hij) *merkt men in dit geval aan, dat hier was, om zo te spreken eene Algemeene Synode of vergadering der gantsche kerke, diergelijcke de wereldt nooit voorheen zag, en na deze nooit meer zien zal; want hier waren Godt en menschen, gezanten des Hemels en der Aarde, leden der zegepralende en strijdende kerk, het Hoofdt en de ledematen, Mozes en Christus, Profeten en Apostels, sprekers en hoorders, geloovigen des O. en N. Testaments. Deze alle vergaderden hier onder hun eenigste Hoofdt, den Here J. C., die het Hoofdt der Algemeene Kerke is, in wat staat en huishouding men dezelve aanmerkt, terwijl vast Godt den vader uit den hogen Hemel van hem uitroept: "Ziet deze is mijn zoon, hoort Hem. Hoort geen Mozes, hoort geen Elias, hoort geen wet, hoort geen Profeten, maar hoort den Zoon, die alleen staan blijft.*" "Deze rede beviel zóó, dat de redenaar niet behoefde naar buiten te gaan, en de leden in zijne tegenwoordigheid hun oordeel velden en hun algemeen genoegen betuigden, en ten blijke daarvan, genoegzaam tegen de algemeene synodale vaststelling, ten vriendelijkste verzochten, haar uit te geven, 't geen nog gedurende de zitting der synode geschiedde." Welke zonderlinge onderwerpen bij die gelegenheid behandeld werden, blijkt o. a. uit de gedrukte lijst der openings en slotredenen, tusschen 1602 en 1742 bij die gelegenheid in Noord-Holland gehouden.

Na het eindigen der godsdienstoefening, die alleen te Utrecht geen plaats had, begaven zich de leden der synode naar hunne vergaderplaats, doorgaans het consistorium of het kerkkoor en opende haar de praeses der vorige synode met een plegtig gebed, waarop een der predikanten, meestal de pastor loci, de credentialen ophaalde, voorlas en goedkeurde, waarna het moderamen (praeses, assessor en scriba) werden gekozen. Hierop volgde de plegtige introductie van de commissarissen politiek.

Deze werden door den praeses verwelkomd, verzocht "gunstiglijk opzigt over de vergadering te willen nemen, ze met hunne advyzen en consideratiën voor te lichten, en met hun hoog gezag bij te staan." Hij sloot zijne herangue met zegenwenschen, die niet zeldzaam zeer langdradig waren en van "laffe vlijerijen, pompeuse loftuitingen en hoofsche complimenten" overvloeiden.

Nadat de commissarissen bedankt en sessie genomen hadden, werden de correspondenten ingehaald, die bij monde van dien uit Gelderland soms "eene lang van buiten geleerde, vleijende en hoogdravende rede hielden," welke ook door den praeses werd beantwoord. Eindelijk volgde de ophaling en allocutie der deputaten synodi, die even als de vorige ook door den praeses begroet werden. Deze deputaten behoefden geen credentialen, gelijk de correspondenten en commissarissen, wijl zij reeds in de vorige synode tot leden aangenomen en toen belast waren met de uitvoering der synodale resolutiën, en nu verschenen om verslag van hunne verrigtingen te geven. Ook hadden zij in deze vergadering geen concluderende, maar alleen een adviserende stem. Men koos doorgaans in kerkelijke zaken ervarene mannen tot deze betrekking. Die van Zuid- en Noord-Holland moesten ook bij de examina peremptoria assisteren, hielden hunne bijeenkomsten, waarin zij remonstrantien of vertogen opstelden, met de gecommitteerden tot de kerkelijke zaken uit andere steden confereerden, inzonderheid met den raadpensionaris, en lieten viermaal 's jaars in de vergadering der Staten van Holland door den pensionaris eenige schriftelijke voorstellen presenteren. De deputaten van Overijssel kwamen gewoonlijk maar eenmaal 's jaars bijeen, en wel ter plaatse waar de ordinaire landdag of landschapsvergadering plaats had; stelden daar "volgens de bijzondere zaken hun in de synodale handelingen aanbevolen, de artikelen der remonstrantiën op en lieten door den landdrost van Zalland, bij de ridderschap en steden audientie verzoeken." In deze vergadering toegelaten, werd hun door den president verzocht zich neêr te zetten en het hoofd te dekken, waarop doorgaans

een predikant der hoofdstad, waarin de staatsvergadering gehouden werd, een korte redevoering b. v. naar aanleiding van Rigt. III : 20 en Ps. 122 : 6—9 hield en de zaken hun door de synode aanbevolen voordroeg. Hierop antwoordde de president terstond, ze der staatsvergadering ter overweging te zullen mededeelen, waarop de commissie met zegenbeden uit de vergadering scheidde. Zoodra over de remonstrantie door de Staten was gedelibereerd en geconcludeerd, werd ze met hun apostil den deputaten ter hand gesteld.

Wanneer de leden naar hunnen rang, die streng werd in acht genomen, hadden zitting genomen, liet men in sommige provinciën ook auditores toe, doch meest uit den aanzienlijken stand, en ving men met de werkzaamheden, die van verschillenden aard waren, aan. Boven alles was der synoden de handhaving der zuivere leer en der kerke-orde aanbevolen, en werden allen, die zich aan afwijkingen er van en nieuwe dwalingen schuldig maakten, voor deze regtbank gedagvaard. Soms beletten hun de kerkeraden, classis en zelfs de stedelijke regeringen, hetzij ze de beschuldigden in hunne bescherming namen, hetzij ze de synode niet compatibel achtten uitspraak te doen, te verschijnen, 't geen tot hevige geschillen aanleiding gaf, die vaak door de hooge overigheid beslist werden, door beide partijen het stilzwijgen op te leggen, en den voortgang der proceduren te stuiten.

Zij was de hoogste vierschaar die over geschillen tusschen kerkeraden, classes, of questien, die deze niet konden vereffenen, uitspraak deed. Ook voorzag zij, naar het voorbeeld der Apostelen (2 Cor. VIII : 1—6) in de behoeften der binnen- en buitenlandsche gemeenten. Soms delibereerde men met de grootste scherpzinnigheid over de onbeduidendste gravamina en quaeriturs, die soms voor die der Scotisten en Thomisten niet onderdeden: hare proceduren waren meestal langdradig en werden van de eene tot de andere synode verdaagd. In weerwil daarvan zijn de synodale acta onmisbare bronnen voor de geschiedenis der vaderlandsche kerk, en te schaars door onze geschiedschrijvers geraadpleegd. Nadat de vergadering met plegtige dankzegging gesloten

was, vereenigden de broeders zich vroeger nog eens met de gemeente aan het H. Avondmaal, den maaltijd der broederlijke liefde, later, uitgenomen weder te Utrecht, in een der kerkgebouwen, waar een der leden of de pastor loci eene kerkelijke rede hield. Zóó hield ter sluiting der synode van 1737 te Gouda, Bernardus de Moor, aldaar predikant, eene leerrede over het bestendig geluk van een geestelijk overwinnaar, naar aanleiding van Openb. III : 2, die gelijk die van Fabricius het licht zag. Gewoonlijk ontving hij die de synodale rede hield een gouden ducaton uit de classicale beurs.

Al de leden werden deels door het geestelijk kantoor, deels door de Staten gedefroyeerd en genoten een gastvrij onthaal in de huizen der burgers. Niet zelden betaalden de steden den synodalen maaltijd, of zorgden ten minste voor den wijn. Die maaltijden waren soms zeer luisterrijk en kostbaar en werden ook door burgemeesteren, leden der vroedschap en andere hooggeplaatste of geleerde mannen bijgewoond. Soms werd de synode in eeredichten begroet, en in Julij 1736 las de hoogleeraar en rector Westerhovius voor de hooge kerkvergadering te Gorkum, gedurende drie sessien, eene latijnsche verhandeling "over den oorsprong van den naam Holland en van 't Zuid-Hollands Synode" voor, en werd door den praeses in dezelfde taal ook uit naam zijner medeleden bedankt.

DE CLASSIS.

Reeds de eerste vergadering der nederlandsche kerken onder 't kruis achtte het noodig, dat, zoodra "Godt de Heer in Nederland de deur zou geopend hebben tot verkondiginge zijns Woords, alle gemeenten, en hare dienaren zich ten naerstigste bevorderden: *hoe ende op wat wyse in elcke provincie beguamelijck classis sullen worden gestelt, ende wanneer die ofte elk in 't bysonder ofte gezamenlijck in 't gemeyn sullen*

bijeenkomen, ende wat voorts betreft hare ordre, bewint, auctoriteiten, kerckelijcke censure". De volgende synode beval: "*dat alle drie ofte zes maenden classische verzamelingen zouden gehouden worden van sommighe kercken, die bij een gelegen syn, na hare gelegentheyt ende nootdruft*", en verdeelde reeds eenige provinciën in classen. De eerste classis, die voor zoo ver ons bekend is vergaderde, was die van Zuid-Holland, welke den 21 en 22 April 1573 te Bommel bijeenkwam, en besloot, "al hare handelingen provisioneel naar de emdische synode te verrigten." Bij die gelegenheid was Johannes Leo president en Christianus Sinapius Venlo scriba. Nadat de synode te Dordrecht in 1574 andere verdeelingen en bepalingen gemaakt had, vergaderde de Zuid-Hollandsche synode driemaal 's jaars te Dordrecht, eerst in een der ruime vertrekken van het Hof van den Grave van Leicester (den Helhaaksdoel), later in de "Nieuwe Kerkekamer ter Augustijnen." Deze classe was een der 11 classes van Zuid-Holland: Noord-Holland had er 6, Zeeland 4, Utrecht 3, Friesland 6, Overijssel 4, Stad en Lande 7, Drenthe 3, die wederom in ringen waren verdeeld, en alle hunne bijzondere reglementen hadden, die echter van tijd tot tijd veranderingen ondergingen. Het personeel der classen bestond uit alle predikanten en (doch niet in alle classen) een ouderling uit elken kerkeraad. De moderatores of bestuurders — praeses, assessor en scriba — der classes mogten geen ouderlingen zijn, maar predikanten, die door stemming verkozen werden. De praeses (in sommige classen kwamen alleen de predikanten uit de steden in aanmerking) opende elke vergadering met gebed, sloot ze met dankzegging, las de namen der leden af, en leidde de behandeling eerst der ordinaire, en vervolgens der extraordinaire zaken.

De assessor verving den praeses, was hem behulpzaam, gat hem doorgaans eerst zijn advys, en ontving de boeten, die hij vóór het sluiten der vergadering den Quaestor Generaal overhandigde. De scriba ontwierp de acten, die vóór 't scheiden der vergadering geconfronteerd en den volgenden dag geboekt werden, waarvoor hij *f* 5

genoot. In sommige classen werd aan eenige correspondenten uit de naburige classen zitting vergund. Men had ordinaire en extraordinaire classen. De eersten werden op bepaalde tijden, in eene hoofdstad of elders gehouden, en liepen doorgaans in twee, doch soms wel in zes of zeven sessien af. Die van Zuid-Holland zat drie dagen van 's morgens 8—12, en 's namiddags van 5—7 uren. Ook werd na het sluiten der vergadering in sommige classen door een der broederen, bij tourbeurt, eene leerrede over een vrijen tekst of eene catechetische stoffe, hem te voren opgegeven, ter beproeving zijner regtzinnigheid, gedaan. Zulks geschiedde vooral ten tijde der remonstrantsche twisten; het werd later in de meeste classen afgeschaft, doch bleef in die van Dordrecht tot aan het eind der 18e eeuw in zwang.

Even als de synoden waakten de classen voor de zuiverheid der leere en wandel der leeraren, de rust en goede orde in de gemeenten, hielpen die, welke hare hulp en bemiddeling inriepen, zorgden voor de liefdegaven. Tot haar vervoegden zich studenten die praeparatoir wenschten geëxamineerd te worden, proponenten, om op vacante plaatsen te mogen prediken, die dan voor commendati classis gehouden werden. Zij namen soms, in de tegenwoordigheid der deputaten synodi, het peremptoir examen af, approbeerden of desapprobeerden de beroepen, dienden tot losmaking of demissie der predikanten naar elders. Zij stelden orde op classicale commissiën, tot het visiteren der kerken, tot het bijwonen der synodale vergaderingen, stelden deputaten classis aan ter behandeling en uitvoering van classicale zaken enz. Ook moesten in elke classis jaarlijks de "synodale middelen tegen 't pausdom en roepende zonden worden voorgelezen", en vóór het scheiden der vergadering censura morum worden gehouden.

De extraordinaire classen werden beschreven en gehouden op kosten der kerken en personen die ze verzochten; ook moesten deze voor een behoorlijken maaltijd zorgen. Tot deze classen werden de directores der laatstgehoudene classis, de gedeputeerden der classis, en alle

de leden van den ring, waarin of waaruit de predikant, die hare zamenkomst verlangde, beroepen was. In de classis antesynodalis hield men zich alleen bezig met hetgeen voor de aanstaande synode moest dienen.

Behalve de bijzondere quaestores van elken ring had elke classis een quaestor-generaal, die hare geldelijke aangelegenheden administreerde, en een quaestor der weduwenbeurs. Ook had elke classis een correspondent der Boekzaal. De reiskosten der leden werden of door de stedelijke regering, of door de kerk vergoed, doch de moderatores en deputaten verkregen presentiegeld en viatica uit de classicale kas. Die der classis van Zuid-Holland ontving nog in 1783 van elken predikant tot introitus van *f* 50 tot *f* 108.6, tot exitus *f* 75, van een inkomend predikant *f* 18, voor een praeparatoir en peremptoir examen *f* 25, de approbatie van een beroep *f* 25, van een predikant die naar een groote stad vertrok *f* 300, waaronder de bijdrage voor de weduwenbeurs, doch niet de fooi voor den koster. De losmaking in een classes contracta kostte *f* 400. De classicale maaltijd werd door de leden betaald, doch de regering gaf soms den wijn. In de classicale vergadering te Appingadam (1665) betaalde elk predikant voor de "cost" 8 st. en 5 voor bier, "doch tempore visitationis, dewijle men dan lautius behoirt getracteert te worden, voor de cost 12 st." Elke broeder ontving dan drie kroes bier. Somtijds namen de classicale vergaderingen deel aan letterkundige feesten, b. v. aan publieke promotien der latijnsche schooljeugd. Ook vierde die van s'Bosch, den 2 Aug. 1741, haar honderdjarig bestaan. Met toestemming van den magistraat werd er op dien dag in de Groote kerk godsdienstoefening gehouden. Des morgens van half acht tot acht uren "werd er met beide orgelen en andere helklinkende instrumenten gemusiceerd." Daarna begaven zich de leden der classis in plegtigen optogt naar de kerk, plaatsten zich op de voor haar bestemde zetels en hoorden naar het voorlezen van Psalm 48, 81, 84, 111 en 135. Hierop werd Psalm 134 gezongen, waarna professor Cornelis de Witt eene predikatie hield over Psalm 138 : 8. Na deze werd Psalm 122 gezongen en de zegen gegeven. Onder muziek ver-

lieten de leden het heiligdom en begaven zich naar hunne gewone vergaderplaats, waar professor Clemens de vergadering met "hartgrondige dankzegging" sloot. Deze feestviering eindigde, gelijk alle kerkelijke bijeenkomsten, met een plegtigen maaltijd, waaraan ook de regering deel nam, en het uitreiken van een gedenkpenning.

DE KERKERAAD.

Het oude Testament was, volgens de Coccejanen, de schaduw van het Nieuwe, en al wat het bevatte sloeg op Christus en zijne Kerk. Zoo was de arke Noachs, Christus; 't geen er in was, zijne gemeente; de duif, de Heilige Geest, dien de Vader zenden zou; de ark drijvende op de wateren, Christus liggende op het kruis; het open venster, Christus' geopende zijde, of (hierover werd getwist) Noach, Christus; de ark, de kerk; dat er in was, de gemeente. Henoch's en Elia's hemelvaart waren voorbeduidsels van die van Christus, Babel van den Antichrist, Abrahams offer van Christus' offer aan het kruis, de ladder Jacobs de weg langs welken men tot den Vader komt, doch volgens sommigen was Christus de ladder. "Christus stond dus boven aan den ladder. Hij zond zijne Engelen langs den ladder (Christus) neder, om Christus, die op de aarde op Christus (den steen) te rusten lag, te troosten." "De verslagene man (Deut. XXI) verbeeldde den mensch in zijn natuurstaat en als dood in zonde en misdaden, de oudsten der naastgelegen stad verbeeldden God, de koe in het ruwedal geslacht, Gods Zoon: de handen, met welke gemeten werd, waren Gods liefde handen, waarmee hij zijn uitverkorenen trekt door den H. G. De betuiging der oudsten van hunne onschuld omtrent den verslagene, was een zinnebeeld van Gods onschuld aan den dood van den zondaar, de onkennis aan hem, die hem verslagen hadden, een schaduw dat men al de listen des Satans niet weet." Zoo wist men alles op Christus en zijn werk en zijn kerk terug te brengen.

"De jongelingen in den vurigen oven waren het beeld van Chris-

tus' bitter lijden en blijde uitkomst." Salomo's tempel verbeeldde de christelijke kerk; de Hoogepriester Christus; de schellen aan zijn rok waren zijne roepstem om tot die kerk te komen, (volgens anderen zijne prediking en bitter kermen in Gethsemané); de priesters, de apostelen en leeraren, de leviten, de ouderlingen en diakenen, de dienaars van den tempel de collectanten, kosters en mindere bedienden tot den dorpelwachter toe: de kleine tempelraad beteekende den kerkeraad, de groote raad de synode. In Kain, Lamech, Cham, Ezau en dergelijke personen zag men de schaduwen van broedermoorden, nijdigers, lichtgeraakten en onheilgen in de kerk.

"Zoo werd de kerk afgeschaduwd, en niet alleen de kerk, maar al wat in de kerk is vond zijn welgelijkend beeld; doch de kerk, de bruid, verviel tot hoererij en overspel, hare leeraren werden dienaars van den Antichrist, hare geestelijke sieraden, wereldsche pronk tot hovaardij. Eindelijk werd de bruid aan haren bruidegom teruggegeven, hare leeraren werden opregte dienaren, hare sieraden in den oven geworpen, hare vergaderingen, als die der apostelen, en hare kerkeraden, Sanhedrins, waarin Mozes en de Profeten voorzaten. Dit was het werk Christi, door den Geest en den arbeid van Calvijn, Zwingli en andere Matthatiassen, die de altaars omwierpen."

Ofschoon wij het met de typica der "coccejaansche Hillels" (gelijk zij zich noemden) niet eens zijn, erkennen wij echter met sommigen hunner dat ons kerkbestuur geheel calvinistisch, en de kerkeraad of het Sanhedrin, zooals onze Hillels hem noemden, ganschelijk naar die te Genève en Frankrijk ingerigt was.

Zulke kerkeraden bestonden er van den aanvang der hervorming af in de zuidelijke, en sedert 1573 in de noordelijke gewesten. Zij moesten, volgens het besluit der synode van Emden (1571), uit dienaren des woords bestaan en tweemaal 's weeks vergaderen, volgens dat der Dortsche synode van 1574, "predikanten en ouderlingen op hen selven, en de diakenen op hen selven t' samen comen, om yeghelijck sijn saken te verhandelen"; doch in plaatsen,

daar weinig ouderlingen waren, mogten ook diakenen in den kerkeraad zitting hebben. Zij mogten niets verhandelen dan hetgeen kerkelijk en ten deele politiek was, en zoo er zwarigheden ontstonden, het oordeel der overigheid inroepen. Er moest in elke consistorie een boek zijn, waarin getrouwelijk 't geen tot de regering der kerke diende, en een ander, "waarin de namen der kinderen, die gedoopt waren, der ouderen en gevaders" werden opgeteekend. Ook moest ieder leeraar de namen der lidmaten opteekenen en de overheden verzoeken, dat de grafmakers boek hielden van allen, die begraven werden, "op dat men, altijd als 't nood deed, vereijschen mogt, wie gestorven was." Tevens beval de synode "dat de dienaren des woords ordentlijcken ende bij ghebeurten in de consistorien moesten presideren." De synode van 1578 voegde hier bij: "geen zaken tot groote verzamelingen te brengen, dan die in mindere niet konden afgedaan worden, en zoo iemand zich door 't oordeel der mindere verzameling bezwaard mogt achten zijn zaak voor een meerdere te betrekken."

Voorts: "dat de dienaren, die gebeurten presideerden, de handelingen met aanroeping van den naam des Heeren moesten aanvangen, en met dankzegging, bekwaam tot de saak, besluiten; eindelijk dat de getuigbrieven der lidmaten der gemeenten, die vertrokken, met gemeen advys in den kerkeraad alzoo geschreven moesten worden, dat de armen en godzaligen met deze woorden werden gerecommandeerd: "*dat se in de kercke Gods Christelyck* (*sonder opspraecke ende ergernis*) *gewandelt hebben.*"

Een der oudste, welligt de oudste van de kerkeraden der noordelijke Nederlanden, was die van Dordrecht. Hij bestond uit twee dienaars (Johannes Lippius en Bartholdus Wilhelmi) en zes wettelijk verkozen en bevestigde ouderlingen, kwam zondag den 28^en^ Junij 1573 voor het eerst te zamen en stelde vast, "dat de dienaren des Woords en de ouderlingen elken zondag, na de namiddag predikatie en donderdag 's namiddags ten twee uren, in de consistorie zouden bijeenkomen, *om van alle saeken tot bouwe der kerke Christi dienende met mal-*

kander en in de vreeze des Heeren te spreken, ende behandelen, ende oock extraordinaris door noodt daartoe versocht." Den volgenden dag vergaderde de kerkeraad op nieuw en ontwierp een Consistorie-regel, die door alle leden onderteekend werd. In deze Consistorie-regel kwam ook voor: "*Sullen de Dienaren en Broeders der consistorie in 't verhandelen en debateren der saecke, die voorgestelt worden, lieffelyek en stichtelick met elkanderen handelen en spreken. En bij soo verre yemand eenich onbehoorlick schimpich of onstichtelick woordt tegen den anderen spreekt, of met kijfwoorden uitvalt, sal denselve telcken reyse verbeuren* 3 *stuver. Ende soo yemant bevonden wort, die door sijn koppicheit sodanen poenen, als voorsz., niet en ontsiet, die selve sal de consist. ontzecht, ofte een swaerder straffe opgelecht werde, gelijck het de consist. sal achten allerstichtelijckste te sijn,*" en "*sullen Dieners en ouderlinghen te gelijcke eene beloft doen, als dat nyemant yetwats, dat in der consist. verhandelt is, eu sal met spreken, scrijven ofte andersints uitbrengen, of yemanden te kennen geven, maer secreet bij hem behouden, op poene van swaerlick gestraft te worden, nae discretie der consist.*"

In deze vergadering werd ook besloten:

"*In genere, om van alle saeken tot bouwe der kercke Christi dienende met malkander en in de vreesen des Heeren te spreken ende te handelen. In specie, om alle ergernissen, zoo veel doenlijk te weren, om ongeregelde ledemaeten te vermaenen en te censureren, attestatien te geven, ofte weggeven aen die van hier vertrekken, of van inkomende te examineren, aenkomende ledemaeten te examineren en toe te laten, opzicht te hebben op het werck der Diakenen, siekentroosters te examineeren, oock voorsangers ende voorlesers, ordre te stellen tot de bedieninge des H. Doops ende H. Nachtmaals, ende predikdienst, ordre te stellen op het broot en wijn.*"

Dit besluit, schoon later gewijzigd, veranderd en uitgebreid, bleef ten minste gedurende de gansche 17e eeuw van kracht. Behalve den "ordinarissen" had men ook te Dordrecht den grooten kerkeraad, bestaande uit predikanten, ouderlingen en diakenen. Deze werd op on-

paalde tijden door den praeses zaamgeroepen (de eerste maal den 22 Augustus 1574), uitgenomen bij de volgende gelegenheden, als: "*viermaal 's jaars, 's vrijdags voor het eerste avondtmaal om te houden censura morum, alle jaeren eens in December om nieuwe ouderlingen en diakenen te verkiezen, den laatsten dagh van 't jaer om de afgaende broeders te demitteeren ende de nieuw aenkomende te recipieren ende te verwellekomen.*" De extraordinaire — groote — vergadering, of breede kerkeraad, werd alleen belegd om predikanten te beroepen of te demitteren. Hij vergaderde het eerst te Dordrecht den 4 Februarij 1593, bij gelegenheid der demissie van Jeremias Bastingius naar Leiden. Vroeger of later werden er ook in de overige steden en dorpen kerkeraden benoemd, wier werkzaamheden geheel met die van den Dordschen overeenkwamen, doch in Gelderland, Utrecht, de Meijerij van 's Hertogenbosch en elders waren er altijd vele, ook vrij volkrijke, gemeenten, waar geen kerkeraden, maar slechts twee of drie diakenen waren, "met welke de predikanten weinig te doen hadden." Even als de provinciale synoden waren vaak de kerkeraden tooneelen van twist en tweedracht. Vooral dáár "waar wolven (Arminianen of Gomaristen, Voetianen of Cocceanen) de schaapskooi waren ingeslopen", steeg de verbittering niet zelden tot zulk eene hoogte, dat de regering, bevreesd "dat de hardnekkige dissentien ende onbehoorlijcke proceduren tot ongerijf der gemeente en tot vilependentie der kercke mogten uitloopen," zich er in mengde en sommige leden afzette," 't geen wederom een twistappel tusschen haar en de hoogere vierscharen (welker interventie werd ingeroepen) wierp. De twisten in den kerkeraad ontstaan kwamen niet zelden in de gemeenten. Men koos partij, noemde zich naar de hoofden en leefde in openbare vijandschap met elkander.

Het is niet mogelijk zelfs maar een beknopt overzigt te geven der zaken, die, behalve de in 1574 bepaalde, in de kerkvergaderingen behandeld werden; doch boven alles hielden zij zich bezig met de verbetering der zeden, het voorkomen van ergernissen, het weren van alle leervragen die slechts naar het pausdom en het remonstrantisme zweemden.

Er gebeurde niets in de stad, of de kerkeraad te Dordrecht was er van onderrigt, geen herberg bleef op verboden tijd geopend, geen publiek huis werd gesticht, geen straat- of huiskrakeel had plaats, geen dronkaart vertoonde zich op straat, geen vrouw die zich aan tooverij of waarzeggerij overgaf, geen burger of burgeres die zich aan hoererij, overspel of andere "krijtende zonde" schuldig maakte, geen dansschool werd gesticht, noch rederijkers-vergadering gehouden, op geen bruiloft werd gedanst, geen overdadige maaltijd aangerigt, of hij wist het, overal had hij zijn spionnen, zijn sbirren. Allen die zich in dronkenschap, hoererij, waarzeggerij, tooverij of in welke zonden ook verliepen, verboden vergaderingen belegden of bijwoonden, werden eerst broederlijk vermaand tot schuldbelijdenis en verbetering; vermaningen, waartoe niet alleen de opzieners der kerk regt hadden, maar welke men begeerde, dat elk lidmaat met bescheidenheid zou geven, ja die men oordeelde dat hij verpligt was te geven. In deze broederlijke vermaningen bestond de heimelijke kerktucht. De openbare werd met regt calvinistische gestrengheid, gelijk die in de nederduitsch hervormde gemeente te Londen plaats had, ten minste in de 16^{e} en een groot gedeelte der 17^{e} eeuw, gehandhaafd. Zij had vier bijzondere trappen, en werd op plegtige wijze uitgeoefend. Bleef de broeder, dien men vermaand had, halstarrig, en wilde hij noch schuld belijden, noch zich verbeteren, dan volgde de aangifte bij den kerkeraad, die hem onder behandeling nam. Toonde hij berouw, zoo werd de zaak geheim gehouden; zoo niet, dan volgde schorsing in het gebruik des Avondmaals, dan drie weken tijd van beraad, vervolgens kennisgeving aan de gemeente, zonder den naam des schuldigen te noemen. Zoo hij belijdenis deed, werd daarvan aan de gemeente kennis gegeven, ook met verzwijging van den naam; zoo niet, dan werd zijn naam bekend gemaakt, en men bad zoo wel openlijk als in het bijzonder voor hem. Bij voortdurende onboetvaardigheid ging men drie zondagen daarna tot de afsnijding over. Zoo hij inmiddels berouw toonde, moest hij vóór den dag, die tot de afsnijding bepaald was, openlijk boete doen.

Daartoe verklaarde de leeraar, na de predikatie, aan de gemeente den aard der plegtigheid, en vermaande ze, hoe zij zich tegen den boetvaardige te gedragen had. Daarop volgde een gebed tot God, waarbij de gemeente eerst zelve hare eigene zonden erkende en daarna bad om waarachtig berouw en vergiffenis voor den boetvaardige. Nu wendde zich de leeraar op nieuw tot dezen en gaf hem een vermaning. Deze beleed nu openlijk zijne schuld, of een der leeraars deed zulks voor hem, waarop de boeteling de vraag, of dit alles alzoo ware, met ja beantwoordde. Hierop volgde een aanspraak aan hem en aan de gemeente, eindelijk eene dankzegging. Dan vroeg de dienaar hem nogmaals: of hij zich voortaan der christelijke straffe onderwierp? waarop hem volle vergiffenis zijner zonden, van God en van de gemeente, op aarde en in den hemel werd aangezegd. Ten slotte omhelsden en kusten hem alle dienaars en ouderlingen en reikten hem de hand. Had hij echter geen berouw getoond, dan ging men op den bepaalden tijd ter afsnijding over, terwijl gedurende dien tijd aan elk lid der gemeente nog de gelegenheid werd gegeven, om, zoo hij er iets tegen had, zulks in 't midden te brengen. Was er niemand verschenen, dan kwam de kerkeraad, daags voor de afsnijding, nog eenmaal bijeen om te beraadslagen of er ook nog redenen van uitstel waren, — zoo niet, dan ging men voort. Het besluit moest met algemeene stemmen genomen worden, en het stilzwijgen der gemeente werd, zoo als Micron uitdrukkelijk zegt, voor hare bewilliging gehouden.

Dus werd er van den aanvang der hervorming tot in de eerste helft der 17e eeuw te Dordrecht "geprocedeerd." Hoogst zeldzaam, en dan alleen wanneer er groote, snoode zonden bedreven waren, had echter ook aldaar de excommunicatie of "swaerder censure" — tusschen 1578 en 1627 slechts viermaal — plaats; maar des te meer de eerste censure, bestaande in "afhoudinge van des Heeren avondtmael", die toegepast werd op "bankroetiers totdat zij hunne schulden betaald hadden, dansers, houders van dansscholen, lombardiers, kuipers voor de regering, "ontijdige bijslaepers en slaepsters", op onverzoenlijken, hen die zich langen

tijd van het avondmael hadden onthouden, die in hoerhuizen gingen, in concubinatie leefden, vechters, kijvers, straatschenders, overspeelders, remonstrants, lasteraars van predikanten, den dienst enz.," dronkaarts, lidmaten die met papisten trouwden, ontheiligers van des Heeren dag, die tot de Mennonieten overgingen, belezers, waarzeggers, vrijmetselaren enz. Vertrokken zij, die onder censuur lagen, naar elders, dan werd hun een attestatie geweigerd. Men mogt echter van den eersten tot den tweeden trap niet overgaan en geen naam noemen, zonder advys der classis. Zeer gestreng, — getuige de procedure met den beroemden Daniel Joncktijs, die de leeraars, in zijn "Hedendaegse Venus en Minerva" belasterd zou hebben — werd de censure zonder aanzien van persoon of kunne toegepast, en zoowel de burgemeester als de geringste burger voor de kerkelijke vierschaar gedagvaard. In sommige gemeenten werd er minder streng gecensuseerd, en beklaagde "men zich bitter, dat sommige kerkeraden de lidmaten, die zich schuldig maakten aan dronkenschap of aan andere ergerlijke zonden, ten hoogsten suspendeerden van het H. Avondmaal, maar geenszins wilden voortgaan met excommunicatie, tegen het schrijven van Paulus 1 Cor. V: 2;" "geen behoorlijke censuur oefenden tegen moedwillige bankroetiers, die veel waren op crediet namen, en veel geld op renten ligtten, wel wetende dat ze niet konden betalen en dan bankroet speelden, zoodat ze door zoodanige gruwelijke dieverijen veel rijker werden als te voren," — "tegen zoodanige lidmaten die tot zielverderfelijke ketterije afweken, schoon Paulus tot Titus III: 20 schrijft: eenen helleschen mensch verwerpt, na de eerste en tweede vermaninge; "tegen die lidmaten, welke daarna met iemand van een andere secte huwden en bij dezelve secte ter predikatie gingen."

Niet minder werd er geklaagd over hen, die meenen "dat het niet van nooden was de openbare en ergerlijke zonden der medelidmaten den kerkeraad te kennen te geven, maar het voldoende achtten ze particulierlijk daar over aan te spreken," over hen, "die zulken, welke den kerkeraad het ergerlijk leven hunner medelidmaten bekend maakten,

voor verklikkers uitmaakten," maar ook over hen, "die de ergerlijke zonden, die hun alleen bekend waren, terstond den kerkeraad aanbragten, en dan buiten nood den goeden naam hunner medebroeders of zusters kwetsten," over hen "die lebbig en oproerig spraken over de kerkelijke tucht, als of die van klein belang ware, daar zij nochthans door Christus, den Heer en Meester der gemeente, was voorgeschreven, en zóó hoogst noodig, tot welstand van alle christelijke gemeenten hier op aarde, dat ze zonder haar niet kunnen bestaan."

Was de smart en rouw der gemeente groot over den diepen zondenval van den broeder of zuster, haar vreugde overtrof beide in grootheid, als ze van hare zonden opstonden en zich bekeerden.

"De tranen die zij weende en weende zij met smart,
"Maar nu sijn 't vreugdetranen in vrolijckheit van 't hart."

Had de afgesnedene, na korter of langer tijdverloop, teekenen van berouw gegeven, schaamde hij zich over zijne zonde, dan gingen de opzieners tot hem en noodigden hem tot het doen van openlijke boete. Betoonde hij zich daartoe gewillig, dan werd zulks acht dagen te voren der gemeente aangezegd en op den bepaalden zondag na de predikatie kortelijk gesproken over de instelling der wederopneming, en hare bijbelmatigheid en noodzakelijkheid bewezen. Vervolgens begon de formuliermatige handeling met eene opgave van den tijd wanneer, en de reden waarom men den persoon, die thans weder opgenomen zou worden, had afgesneden. Daarop volgde eene aanzegging, dat ieder zijn eigen zonden voor God zou belijden, en met den boetvaardige voor zich en voor hem God om barmhartigheid en waarachtige boetvaardigheid bidden. Na dit gebed deed de dienaar aan den weder-aannemeling dezelfde vermaning, die bij de vrijwillige boete gebruikt werd, zonder hem echter *broeder* te noemen. Hierop beleed deze zelf zijn schuld, of deed de leeraar zulks voor hem, 't geen hij met ja beantwoordde. Nu werd hem gevraagd, of hij zijne schuld voor God en de gemeente bekende, of hij zich

voortaan aan de kerkelijke straffen onderwerpen wilde? of hij geloofde dat hem alle zijne zonden door den naam van Jezus Christus en de verdiensten van zijnen dood vergeven waren? en hem zijne wederopneming aangekondigd in den vorm van een gebed tot Jezus, dat, evenals bij de afsnijding, knielend werd uitgesproken. Voorts eindigde de handeling op dezelfde wijze, als bij de kleine boete voorgeschreven was, met dezelfde vermaningen, en ten slotte met den kus des vredes. Zóó geschiedde de wederopneming in de eerste tijden der hervorming, later met eenige verandering, vooral in het gebed. De excommunicatie zoo als die nog in de 17e eeuw plaats had, is echter sedert lang niet meer in gebruik, doch de censure wordt nog toegepast. Blijkens de kerkacten te Leiden werd den bekenden Pieter de la Court als "schrijver van onstichtelijke werken" (Hollands Interest, Politieke discoursen enz.), evenals Joncktijs en Frans Baltensz te Dordrecht, het avondmaal ontzegd.

Het behoorde ook tot de werkzaamheden van den kerkeraad de kerkelijke attestatien te ontvangen en te geven. In sommige plaatsen was het niet voldoende, dat iemand die van buiten kwam zijn attestatie van lidmaatschap zelf inleverde, hij moest daarenboven nog twee getuigen hebben dat hij waarlijk lidmaat was en het Avondmaal had gebruikt. Niemand werd een attestatie gegeven, tenzij zijn naam des zondags te voren in alle kerken was geproclameerd, en nadat hij aan den kerkeraad voldoende redenen van zijn vertrek naar elders gegeven had. Zij moest door een der predikanten onderteekend zijn, en even als synodale en classicale stukken door het synodaal en classicaal zegel, "door het zegel der kercken", bekrachtigd worden. Ontbrak dit, dan werd de onderteekening van twee kerkeraadsleden, een predikant en een ouderling, gevorderd. Even als de hervormde gemeenten in Frankrijk, Duitschland en Zwitserland, hadden de Waalsche en Nederduitsche gemeenten in de zuidelijke gewesten sedert 1563 (oudere komen er niet voor) hare zegels, wier zinnebeelden doorgaans worden teruggevonden in de verbloemde namen, die zij onder het kruis

voerden. Zoo heette, om een enkel voorbeeld uit de breede lijst aan te halen, de gemeente te Oudenaerde *Fleur de Lis*, die te Antwerpen *de la Vigne*, te Armentiers *du Bourbon*. Deze verbloemde namen waren deels aan de gemeente-zegels, deels aan de zinnebeelden der rederijkers ontleend, of naar willekeur gekozen. In de noordelijke Nederlanden volgde men het voorbeeld der zuidelijke, en minder vindingrijk dan deze, namen ze hare zinnebeelden, en vooral de godsdienstige en bijbelsche, van die der gemeenten in Duitschland en Engeland over.

Zoo voerden Amsterdam, Deventer en Middelburg *het Anker*, gelijk Frankfort en Colchester; Goes en Leeuwarden de *Leeuw van Juda*, zoo als Norwich; werd de *Lelie onder de doornen* van Antwerpen door tallooze gemeenten overgenomen; de *Arke Noachs* van Keulen door Utrecht.

Deze en andere zinnebeelden, zoo als het *Lam Gods*, *de Duif* en de *Slang*, de *ladder Jacobs*, de *Palmboom*, spraken te duidelijk en krachtig tot het godsdienstig gevoel, dan dat men zonder smart de gewoonte zou zien veldwinnen, om eenvoudig het stadswapen, gelijk op de prozaïsche zegels van Breda, Gorkum, Hasselt, Rheenen en andere plaatsen, te gebruiken. Nog smartelijker was de indruk der toespelingen op den naam der plaats (de *Boom* van Bommel, de *Ladder Jacobs* van Leerdam, de *Moordenaren* van Moordrecht), of op die harer ligging, hoofdbedrijf, en nering (de *Melkkoe* van de Beemster, de *Grazende koe* van Mastenbroek). Men dreef zulks vaak tot het bespottelijke, 't geen aanleiding gaf tot het besluit der provinciale synode van Zeeland in 1591: "*de segelen der classen, consistorien ende kercken dye eenighe ghemeynschap hebben met Landen- ofte Steden seghelen, ofte bespottet sijn, sullen verandert worden.*"

Aan sommige zegels, zoo als die te Briele, Katwijk, Wezel en anderen, waren historische herinneringen verbonden. Als uitdrukking van het protestantsche en reformatorisch karakter treft inzonderheid het zegel der kerk van Odenkerke bij Aken, de gesnoten wordende kaars met het devies *clarius*

inde mico. Dat de kerkelijke besturen zich de zaak der kerkzegels ernstig aantrokken, blijkt uit vele synodale en classicale besluiten, ten haren aanzien genomen.

Zoo zorgden zij dat er classicale zegels werden vervaardigd, gaven zegels aan gemeenten, die er om verzochten, deelden hunne gedachten mede over de zegels, die aan hun oordeel werden onderworpen, maakten bepalingen omtrent de wijze, waarop de bezegeling van kerkelijke stukken het veiligst kon plaats hebben. Sommige gemeenten verwisselden, in den loop der 17ᵉ en 18ᵉ eeuw, van zegel, andere veranderden tot vier, vijfmalen toe het oude. Ook waren er die nimmer een zegel bezaten, ook die vroeger hare attestatien zegelden, later ongezegelde afleverden. Een vaste formule voor de attestatien werd nimmer voorgeschreven. Zij kwamen alleen in de hoofdzaken overeen, doch verschilden in stijl en woorden. Sommigen verrieden den Voetiaanschen of Cocceaanschen steller. De oudsten zijn geschreven, doch sedert het midden der 17ᵉ eeuw schijnt men ze te hebben laten drukken, schoon er nog velen in schrift voorkwamen. Weleer bekommerde zich geen oudheidkundige met dit gedeelte der zegelkunde, doch voor eenige jaren begon men het te beoefenen. Velen legden verzamelingen van zegels aan; aan den hoogleeraar Kist danken wij eene uitmuntende monografie er van.

Eindelijk moeten wij nog met een enkel woord van de zorg der kerkeraden voor het schoolwezen gewagen. Groot is de verpligting die dit aan de Nederlandsch hervormde kerk heeft. Zij was het alleen die de geestelijke en verstandelijke opvoeding der jeugd van den aanvang der hervorming af ter harte nam, scholen stichtte of anderen er toe in staat stelde, voor bekwame en godvreezende onderwijzers en onderwijzeressen zorgde, de ouders verpligtte hunne kinderen niet alleen te huis eene godsdienstige opvoeding te geven, maar ze ter schole te zenden. Hare leeraars bezochten de scholen, bepleitten hare belangen bij de regering, waakten over het gedrag van onderwijzers en kweekelingen beide, schaften misbruiken af, voerden goede boeken in,

weerden de kwade. Lage en middelbare scholen stonden hier onder hún opzigt alleen, dáár deelden zij de zorg met curatoren. Ook waren zij de grondleggers, later de hervormers der latijnsche scholen, en bevorderden als leden van het collegie van curatoren hare belangen. Er moge al veel aan de inrigting der scholen en het onderwijs der 17e en 18e eeuw ontbroken hebben, zonder den krachtigen steun der kerkeraden zou het allerjammerlijkst met beide zijn gesteld geweest. En in der door hen gestichte en bestuurde scholen hebben toch die mannen hunne opleiding ontvangen, welke later aan het hoofd van den staat en der kerk schitterden, zoo vele uitstekende geleerden in alle vakken van kennis en wetenschap, beroemde krijgslieden en kunstenaars, in één woord zoo velen, wier namen in de geschiedenis van hunnen tijd met eere genoemd worden, die grooten invloed op de gebeurtenissen der wereld uitoefenden, door hunne schriften en kunstgewrochten wereldberoemd zijn geworden. Op scholen, waar zulke geesten ontwikkeld werden, mag de nakomeling niet uit de hoogte neder zien, maar hij zegge liever met den ouden zanger:

"Wat ooit de Christi kerck gedaen heeft voor den lande,
"Is wel vermeldinghs waerd tot aen de verste stranden,
"Maer wat zij voor de school en kercke heeft gewrocht,
"Is waerd eeuw in eeuw uit ten zeerst te zijn bedocht."

HOOFDSTUK VIII.

PREDIKANTS TRAKTEMENT.

Langzamerhand was de geestelijkheid in ons vaderland in het bezit van uitgestrekte goederen gekomen. De vruchtbaarste landerijen, die steden en dorpen omringden en heinde en verre verspreid lagen, behoorden haar toe. In Brabant waren van de 35.000.00 bunders, ieder groot drie gemeten 28.0000, in Henegouwen van de 18.000.00, 15.000.00, en in de overige gemeenten naar evenredigheid, haar eigendom. De edelgesteenten, het goud, zilver en de kleinodiën harer abdijen, kloosters en kerken werden op miljoenen geschat; wat zij bezat was vrij van alle lasten: cijns noch tijns, schot noch lot betaalde zij; daarenboven hief zij niet zelden met onverbiddelijke gestrengheid tienden van landerijen en andere bezittingen, en werden sommige gemeenten "onredelicke door haar gemoeit ende geschat."

De armoede der landzaten klom met den rijkdom der kerk. Hoe meer deze bezat, hoe zwaarder de last werd, die poorter en landman moesten torschen. Geen wonder dat er van alle zijden klagten over dien zwaren druk werden geslaakt, en dat de Graven plakkaten uitvaardigden ter beperking, of wel geheel verbod van het begiftigen der geestelijkheid. Te vergeefs! "de geestelijkheid bleef in het inhalen en af-

persen van penningen onvermoedelijk en onversadelijk.” Zij rustte niet of alles moest in Nederland onder hare heerschappij gebragt worden. Dagelijks ontving zij veel meer dan de vorsten van hunne onderdanen, en dezen werden steeds door haar veel zwaardere lasten dan door de vorsten opgelegd. Wel nam Filips van Bourgondië, bevreesd dat het land, als er zoo vele schatten in handen der geestelijkheid bleven vloeijen, arm zou worden, strengere maatregelen dan zijne voorzaten, en werden deze door zijne opvolgers geconfirmeerd en geamplieerd, doch het baatte luttel. De kerk bleef de magneet die de kapitalen met onzigtbare hand naar zich trok. Eindelijk brak de Hervorming door, en de beeldstormers waren de eersten die de handen aan die schatten sloegen, met moker en hamer de heiligdommen vernielden en verbrijzelden, met woeste handen de onwaardeerbaarste kleinodiën verscheurden. Bosch- en watergeuzen, krijgsvolk en gepeupel voltooiden wat gene begonnen hadden. Als een alles verwoestende stroom verspreidden zich woeste horden van Zeloten over het gansche land. Kloosters en kerken werden geplunderd, gouden en zilveren vaten en plechtgewaden geroofd, baldadig vertrapt, verscheurd, verkocht, na aan spot en hoon te zijn overgegeven. De altaren werden verbrijzeld, de priesters vloden, en onbeheerd lagen dáár de vruchtbare beemden en kostbare hoeven en andere eigendommen. Rent- en kerkmeesters, van 't opzigt hunner heeren ontslagen, verkochten, verpanden, bezwaarden, veralieneerden, verduisterden. Het was meer dan tijd dat het staatsgezag tusschenbeide trad. Met het regt van den sterkste verklaarde het de goederen aan den lande vervallen, en gebood rent- en kerkmeesters op zware straffen binnen een bepaalden tijd registers der geestelijke en kerkelijke bezittingen, aan hunne zorg toevertrouwd, over te leveren. Schoorvoetende werd er aan voldaan, en nu begonnen ook de Staten te verkoopen, de gelden tot delging van schulden en oorlogslasten of tot philanthropische en wetenschappelijke inrigtingen te gebruiken, en bestemden de inkomsten der overige ad pios usus, tot tractementen van predikanten en schoolmeesters, stichting en opbouwing van kerken en pastorijen

ten dienste der armen, justitie en tot andere doeleinden. Evenmin als de overgang dier goederen uit geestelijke in wereldlijke handen in onderscheidene gewesten gelijktijdig plaats greep, evenmin was hunne bestemming en besturing dezelfde.

Hier echter verbiedt ons wederom de beperkte ruimte ons toegestaan, den lezer te geleiden door de verschillende gewesten van ons vaderland, en hem op de bestemmingen en administratiën dier goederen, onder welke namen ook, te wijzen. Doch indien al de grenzen van dit overzigt zulks veroorloofden, wij zouden slechts vingerwijzingen kunnen doen en hem verder tot de reeks van doorwrochte geschriften over dit onderwerp, in den jongsten tijd in het licht verschenen, moeten verwijzen.

Hoe veel licht zij echter er over mogen werpen, toch blijven er nog vele raadselen op te lossen en moeijelijkheden uit den weg te ruimen. Welk een doolhof van verschillende gevoelens! Welke verwarring en grove misbruiken, schaamtelooze bedriegerijen! En zoo als het in de provinciën ging, zoo ging het ook in vele steden en ten platten lande ten aanzien dier kerkelijke, en vooral der vicarie-, costerie-, pastorie- en andere goederen. Wat zijn er al bezittingen veralieneerd, gelden verduisterd, oorkonden vernietigd! Wat al ijdele nasporingen naar oude herkomsten! Doch hoe vele liggen welligt nog in het duister der archiven, of zijn in bijzondere verzamelingen of bij de nakomelingschap der vroegere rent- en kerkmeesters in vergetelheid geraakt!

Terwijl deze laatsten, vooral in den aanvang der hervorming, zich in weelde baadden, leden vele leeraars gebrek, en moesten woningen betrekken, wier toestand met hunne armoede overeenstemde, en die, in weerwil van herhaalde smeekingen, niet, voor zij schier in een bouwval verkeerd waren, bewoonbaar werden gemaakt. Ja, arm waren de eerste verkondigers van het Evangelie, en even als menige hoogleeraar, moesten sommigen, door broodsgebrek gedrongen, naar hun vaderland (want vele waren vreemdelingen) wederkeeren.

Ook in dit opzigt waren zij velen hunner voorgangers in de eerste eeuwen van 't Christendom gelijk, en de teekening die Lucianus van

een Christen gaf, was ook op hen toepasselijk: "hij draagt een ouden mantel". Velen konden met Basilius zeggen: "wij hebben, behalve eenige afgesletene kleederen en eenige weinige boeken, geen goed"; ook van hen gold wat Eusebius nopens Arnobius getuigde: "hem ontbraken dikwerf de noodzakelijkheden, ik zwijg van de vermakelijkheden dezes levens." Er waren er, die, gelijk Calvijn aan Farel, hun vrienden hunnen "soberen staat" beleden, of, gelijk de groote hervormer aan Myconius, schreven: "van wege mijn armoede moet ik mijne boeken verkoopen" — "omnino eram exhaustus", ik was geheel uitgeput; — die, gelijk Augustinus, geen testament maakten, wijl zij niets hadden om te vermaken, doch gelijk Luther baden: "*Heere God, ik dank U dat gij mij op aarde arm hebt laten zijn, en een bedelaar. Ik heb noch huis, noch akker, noch bezittingen, noch geld om na te laten. Gij hebt mij vrouw en kinderen gegeven, ik geef ze aan U weder. Voed, onderwijs en bewaar hen, gelijk gij mij gedaan hebt. O Vader der weezen en Regter der weduwen!*" Jammerlijk moet vooral in sommige plaatsen in Gelderland en in het Sticht de toestand van vele leeraren geweest zijn. Sommigen moesten vaak met een talrijk gezin van *f* 250, *f* 300 leven, anderen aten, ten gevolge van overstroomingen en misgewassen, soms jaren lang het brood der armen. Geen wonder dat weinigen lust hadden hunne kinderen voor eene betrekking op te leiden, die veel zorgen, maar luttel voordeels gaf, en de menigte, die alleen op het uitwendige ziet, den leeraarsstand laag achtte. Gelukkig dat velen, gelijk Octavius bij Minutius Felix, konden roemen: "quod plerique pauperes dicimur, non est infamia nostra sed gloria," of den zang van Musculus bij 't weefgetouw aanheffen: "Er is een God in den Hemel, die alle dingen wel bestuurt, en die de geloovigen nimmer meer zal verlaten."

Ofschoon later de Staten der gewesten en de stedelijke regeringen zich het lot der predikanten aantrokken, de laatste zelfs door aanmerkelijke subsidiën hun een beter levenslot beschikten, zoo bleven toch in de meeste provinciën de tractementen niet geëvenredigd aan

de behoeften, en hoewel de levenswijs kostbaarder werd toch dezelfde.

"Waarlijk er is geen angstiger lot dan dat van den leeraar (zoo klaagde er een uit de vorige eeuw), zoo God hem een talrijk gezin en een geringe standplaats heeft geschonken. Helaas! verpligt voor de wereld zijn zoogenaamd fatsoen te houden, knaagt het gebrek in zijne woning des te meer. Dagelijks vernieuwen zijne zorgen, en zoo God zijne lampe uitbluscht vóór zijne kinderen tot een eerlijk bestaan zijn gekomen en zijne-vrouw de eeuwige ruste is ingegaan, dan is, zoo hij geen vast vertrouwen op God, zijn liefderijken Vader, heeft, zijn toestand aan den oever van 't graf pijnlijk, want hij weet het dat armoede of schamel genadebrood hun wacht." Is dat lot in de 19e eeuw verbeterd? Moet niet menig leeraar nog zeggen:

"Mijn dienst is wel geëerd, mijn stand is wel verheven,
"'k Heb invloed in de kerk, en veel gezags daar neeven.
"Men buigt zich voor mij neer, als voor een afgodsbeeld,
"Waarheen ik mij begeef, ik word er als gestreeld;
"Maar toch mij pijnt de zorg, gansch karig zijn mijn beten,
"En ga 'k ter eeuwger rust, men zal mij dra vergeten,
"En wee, zoo vrouw en kind niet zijn in 't graf gedaald,
"Zij worden beide wis door d'armoe achterhaald."

"Nog bouwt men (gelijk ten tijde van Borstius en Ridderus) prachtige kerken (wij mogen er bijvoegen scholen), en huizen als paleizen en leeft weelderigh en overdadigh, en banquetteert en gastreert en leeft voor den buyck en versiert het broose lijf: doch laet de sielesorgers maer al te veel gebreck lijden, soo dat se met allerlei vreemt werck den asem in haer keel moeten houden."

AANTEEKENINGEN.

Bladz. 1. De voornaamste bronnen over den bouw der eerste christenkerken vermelden Siegel in zijn *Handbuch der christlich-kirchlichen Alterthümer*, B. II, S. 367. Verg. Augusti *Denkw. aus der christl. Archäologie.* Th. XI, S. 320—324, *Handb. d. christl. Archäol.* Th. I, S. 369 ff. Schöne, *Geschichtforsch.* Moll. *Kerk-leven*, D. II, bl. 4, volgg. Dez. *Kerkg. voor Nederl.* D. II, 3, bl. 125.

Bladz. 2. *Nazireer*, Schöne, *Geschichtforsch.* Th. I, S. 294. Siegel, S. 367. *Hand.* V : 12. Starke, *Geschichte d. erst. Jahrh.*

Bladz. 2. *Ephese. Hand.* XIX. Siegel S. 360.

„ „ *vereenigd. Hand.* XX : 9. *Kol.* IV : 15. *Phil.* II.

„ „ *af. Rom.* XVI : 3, 4. 1 Cor. XVI : 19.

„ „ *eenvoudig.* "Priscae ecclesiae modicae et simplices." Bingham, *Orig.* L. VIII, S. 1.

„ „ *verweten*, Minucii Felix, *Octavius*, ed. Ouzelii, en de aanteekk. van dezen, Elmenhorst en Wouwerus.

„ „ *Diocletiaan.* Eusebius, *H. E. L.* p. Tertullianus, *de Idol.* C. VII, *Adv. Valent.* C. 3, *De Coron. milit.* C. 3, *De pudicitia*, C. IV. Cypriani *Ep.* 55, 58. Lactantius, *Inst. div.* L. V. C. II. Moll, bl. 17.

„ „ *Edessa. Chron. Edess.*, in Assemanni *Biblioth. Or.* T. I, p. 38, seqq. Clemens Alexand. *Paed.* L. III C. II. p. 206. (ed. Sylburgi). Greg. Nyss. *Vita Greg. Thaum.* T. II, p. 999 (ed. Par. 1615). Moll, bl. 10, 13.

Bladz. 3. Reeds ten tijde van Constantinus Chlorus, den vader van Constantijn den Gr., bestonden er 40 groote kerken. Eusebius, *Hist. Eccl.* D. VIII. C. 13, Siegel, Th. II, S. 402.

Bladz. 3. *Asch en puin.* Eusebius, *H. E.* L. X. C. I p. 302. Lactantius, *de mort. persecut.* C. I, p. 1369.

Bladz. 3. *Op bevel.* Eusebius, *H. E.* X. 2—3. Campani, *de Sacr. aedificiis Rom.* 1663. Eusebius, *Vita Constant.* I, III. C 25—40—41—44—48.

Bladz. 3. *Mamre* enz. E. F. Wernsdorf, *Historia templi Constant. propter resurr. Christi locum exstructi.* Viteb. 1770. Augusti *Handb.* B. S. 353.

Bladz. 4. Alberdingk Thym, *Heilige linie*, bl. 32.

J. M. Sailer, *Brieven uit alle eeuwen*, D. I, bl. 92, 93.

Bladz. 6. Verg. o. a. H. J. Royaards, *Geschiedenis van het Christendom en van de Christ. Kerk.* Moll, *Geschiedenis van Nederland voor de Hervorming.* P. A Gerard, *over de invoering des Christendoms in Belgiën.* Brussel en Utrecht 1863.

Bladz. 8 en verv. Verg. J. G. Krünitz, *Oekon-technol. Encyclop.* i. v. *Kirche.* Le Roi, *Hist. de la disposition et des formes differentes que les chrétiens ont donné à leurs temples.*

Moll, *Kerkgesch. v. Nederl.* D. III, bl. 125 volgg.

Van Eyck van Zuilichem, *Beschouwing van den bouwtrant van eenige kerken in Friesland*, in *Vrije Fries.* D. I, bl. 163. Dez. *Kort overzigt der middeleeuwsche Kerken-bouwkunst in Nederland, en inzonderheid in het Sticht van Utrecht.* in v. d. Monde, *Tijds.* 2 S. d. II, bl. 81, 101, 121. Dez. *Kort overzigt van den bouwtrant der middeleeuwsche kerken in Nederland*, in *Berigt v. h. Hist. Gen.* D. II St. 1, bl. 67. *B. Romaansche kerken in Nederland*, in *Bouwk. Bijdr.* D. XI, bl. 195. J. W. van Marle, *krochten en Byzant. bouwtrant*, in *Overijss. Alm.* 1841, bl. 288. Dez. *Oude kerken en gebouwen in Gelderland*, in *Overijss. Alm.* 1845, bl. 99. Ald. 1845, bl. 99. C. R. Hermans. *Gesch. der kerkgeb. in N. Brab.* in *Meng.* D. I, bl. 329. H. G. Haasloop Werner, *Wandel. door de kerk d. Veluwe*, in Kist en Royaards, *N. Arch.* D. I, bl. 85.

Bladz. 8. *Offerbronnen.* Moll, *Kal.* 1857, bl. 95.

„ „ *terpen.* Op zulk een terp stond o. a. de Hyppolitus kerk te Kamerik boven Woerden, in 1831 afgebroken. (Moll, *Kal.* 1864, bl. 97) de kerk te Oestgeest, enz.

Bladz. 8. *Steenen.* Van Eyck van Zuilichem, *de voorm. St. Maria kerk te Utrecht*, in D. II v. h. *Tijds. v. Oudh. Stat. enz. v. h. Bisd. en Prov. v. Utrecht*, *door* Dr. P. J. Vermeulen.

Bladz. 9. *Egmond.* Moll. t. a. p. D. I, bl. 381. De steenen kerken aldaar en te Tiel werden in de X eeuw gebouwd.

Over de St. Maria kerk te Utrecht: *Bouwk. Bijdr.* D. I, bl. 146, Eyck van Zuilichem, *de voormalige St. Maria Kerk te Utrecht*, in Vermeulen, *Tijds.* D. II. bl. 19, *over de Plechelmi kerk te Oldenzaal*, J. Weeling, in *Over. Alm.* 1839, bl. 186, 1841 bl. 159. — v. d. Monde, *Tijds.* D. II. bl. 19.

Bladz. 10. Volgg. verg. Kölner, *Dombriefe oder Beiträge zur altchrist. Kirchenbaukunst von* J. Kreuser. *De Broederhand*, *Tijdschrift voor Nederl. en Hoogd. Letterk. door* Dr. J. W. Wolf. Afl. 16—20, *Bouwk. Bijdr.* Moll. De heer v. Eyck van Zuilichem maakte mij o. a. opmerkzaam, dat ik had kunnen spreken van den cirkel- of achthoekigen bouwtrant onder Karel den Groote, waarvan nog een voorbeeld is in de kapel op het Valkhof te Nijmegen, (zie over deze A. Oltmans, *Beschrijving en archaeologisch onderzoek der achthoekige en Romaansche kapellen op het valkhof te Nijmegen* in *Bouwkunst Bijdr.* D. III, bl. 297 en afzonderlijk in het Fr. Amst. 1827, 4°, en van Eyck van Zuilichem zelven "*de zoogenaamde heidensche kapellen in ons land*", in *Utr. volksalm.* 1861, bl. 205) en waartoe ook de in 1827 afgebroken Walburgskerk te Groningen behoorde. — Voorts had op de 11e eeuw kunnen vermeld worden, dat denkelijk het meerendeel onzer (tuf) steenen kerken gebouwd is door of onder opzigt van den Utrechtschen bisschop Bernulf (1027—1054), en dat wij bijna geene kerken uit de 12e eeuw (den overgangs tijd) hebben, die zoo sierlijk gebouwd zijn als die in andere landen worden gevonden.

Bladz. 10. al. 12 *Versperd* l. versierd, en bl. 11 al. 25 "en is (meestal) bepaald."

Bladz. 12. al. 20 1148, moet zijn 1248. Het op dit blad gestelde nopens de St. Jans-Kerk te s' Bosch (zie over deze kerk Hermans, in *Mengel.* D. I bl. 41) oordeelt de heer van Eyck v. Z. niet juist te zijn. Latere onderzoekingen hebben getoond dat de kerk van 1280 (denkelijk na den brand van 1419) bijna geheel is afgebroken en door de tegenwoordige vervangen. De toren aan den westkant is nog uit de 12e eeuw, misschien van de eerste door hertog Godfried gestichte kerk.

Bladz. 13. De St. Jans-Kerk te Amersfoort moet zijn de St. Joris-kerk. Ook had de A-kerk te Groningen hier kunnen vermeld worden (v. Eyck.) Over de A-kerk en toren, zie G. Acker Stratingh in *Gron. volksalm.* 1846 bl. 107. In die van 1843 bl. 37, komt van dezen geleerde over de St. Walburgs-kerk te Groningen een opstel voor. Hoe in Duitschland soms de kerken werden ontwijd, blijkt uit de aangehaalde voorbeelden bij Tholuck, *Das Kirchl. Leben.* Th. I, S. 124.

Bladz. 15. Nopens de Hervormde kerk, over welke ik ook den architect en kunstschilder Kramm had geraadpleegd, schreef mij de heer van Eyck v. Z.:

"Daar gij voornamelijk den hervormden eeredienst behandelt, zou het misschien goed geweest zijn die kerken, welke in de 17e eeuw uitsluitend voor dien dienst in ons land gebouwd zijn, wat uitvoeriger te behandelen. Zij zijn door, of onder toezigt van onze architecten uit die eeuw, de Keijser, van Kampen, Bosboom enz. in een eigenaardigen krachtigen stijl gebouwd, dien ik niet beter weet te noemen dan die der 17e eeuw of de *Hollandsche Renaisance*, dewijl ook een groot aantal burgerlijke gebouwen

in dien stijl zijn uitgevoerd. Mij dunkt die stijl drukt den krachtigen en strengen geest onzer vaderen in die eeuw volkomen uit. Van de fraaiste voorbeelden heb ik op de laatste plaat mijner *Eglises ogivales* platte gronden gegeven. De *Westerkerk* te Amsterdam, de *Oude-kerk* te Middelburg, en de *Mare-kerk* te Leiden, waren, dunkt mij, wel waard dat er door U goede uit- en inwendige afbeeldingen van gegeven werden, als de kosten niet te hoog loopen. Ik geloof niet dat de Nieuwe-kerk te s' Hage geheel in den spitsboogstijl is (Bl. 15), want ik meen dat de vensters rondboogig zijn gedekt, en de toren heeft de kolommen der 17e eeuw (Renaisance) enz.

Bladz. 15. Over het leggen van den eersten steen, zie: Wagenaar, Amst. D. VII, bl. 411.

Bladz. 16. *Mare-kerk*, ms. *Alph. Chronol. Repertor. der kerk. Acta te Leiden*, o. h. w.

Bladz. 16. Voeg bij de aanget. voorbeelden: *Inaug. der combinatie-kerk te Zeist, na hare herstelling door H. de Jongh. Gedachtenis viering der eerste predikatie in de kerk te Wormerveer*, 26 *Junij* 1739, *voorm. Jes. II :* 26 *en III, nam. I Kor. IX :* 3, Zie *Boekz.* 1730 6 bl. 213. Metelerkamps leerrede (*Solomons tempelbouw verklaart en toegepast op de nieuw gebouwde kerk te Almelo*) werd in 1738 in 4o gedrukt. Vrolijkhert, *Vliss. Kerkh.* bl. 107.

Bladz. 16. Voor sommige kerken had men opschriften. B. v. voor die te Nederhorst den Berg:

† *Qui petit hanc aulam, petat Elburgam fore salvam et per eam ullus intrat. Nav.* D. I, bl. 260.

Voor den ingang der St. Jans-Kerk te Haarlem.

Anno 1628.

"*De Kerck, die hier staet opgericht,*
"*Is tot den dienst van God gesticht*
"*Nu wort des Heeren suyver woord,*
"*Daerin vercondight en gehoord.*

C. de Koning, *Tafer. der Stad Haarl.* D. I, bl. 158.

Bladz. 17. *Brahé.* Vrolijkhert, *Vliss. Kerk-hemel*, bl. 306.

" " *In de eerste.* Augusti, *Christ. Arehäol.* Th. III. S. 354 seq. IX, S. 203, XI, 351, D. Lundii, *Dissert. de Encaeniis templor.* Upsal 1706, 8. M. Hageri, *Diss. de dedic. templor.* Hann. 17 Unvergreiff, *Gedenken von den Kirckweihen.* Ulm. 1759, 8. *Neue Beitr. z. Gesch. deuts. Alterth. Herausgegeb. v. d. Henneb. Alterth. verein.* III L. Meining 1867. Over de inwijdings rede van Paulinus: Eusebius, *de Vita Constant. M.* L. IV. C. 43—45.

Bladz. 17. *Rationale.* Zie ook *Pontif. Rom.* P. II. *rubr. de dedic. s. consecrat. eccles.* 497. segg. Durandi *Ration. div. off.* LX. I. C. 6; Martene, *de antiq. eccl. rit.* P. III. Hospinianus, *de templis.* Lib. IV.

Bladz. 18. Over de kerkhoven: Siegel en de door hem aangeh. bronnen, Augusti, Aschbach, *Algem. Kirchenlexik*, *Art. Kirchhof*, *Begrabnisz*, Moll,

Kerk, *Lev.* D. II. bl. 483, Dez. *Kerkgesch. der Nederl.* D. 3. bl. 153. L'abbé Jacquin et Duesberg, *Dict. d'antiquités Chrétien* o. h. w. *cimetière.*

Bladz. 19. Bleiswijck, *Beschrijv. v. Delft*, bl. 368, 369. Wagenaar, *Beschrijving v. Amsterd.* D. VII, bl. 315. *Ms. Klepb. v. Dordrecht* uit de XVe eeuw.

Bladz. 19. *Noordzijde.* Alberdingk Thijm, t. a. p. bl. 93. Alt. *d. christ. Cultus* S. 63. *Algm. Deutsche Real Encyclop.* Alb. Lenoir. *Archit*, *monastique*, p. 38, 39. *Spooksels*, Heldring, *Wandel. op de Veluwe*, bl. 75, 90, Collin de Plancy, *Dict. infernal.* o. h. w. *cimetière.*

Bladz. 20. *Doodkisten. Chr. v. Medemblik.* bl. 70. *Bat. Sacra.* D. II, bl. 19. Le Francq v. Berkhey, *Nat. Hist. v. Holl.* D. III, bl. 1819 vv. *Maats. Leven* bl. 443.

Bladz. 21. Dezelfde bronnen, die over de kerken zijn geraadpleegd, werden ook bij het hoofdstuk der torens gebruikt, Polyd. Vergilius, *de ver. invent.* Lib. III, C. 9, p. 182, 183, ed. Bard. 1548. Alberdingk Thym, *de heilige linie*, bl. 35, 72, 110, 111, 115, 118, 119. Voet, *Polit. Eccl.* T. I, p. 899. Augusti *Handb.* T. I, S. 394 f. *Denkw.* Th. XI. S. 407—413. Aschbach, Hertzog, en voor de vaderl. Moll. de aangeh. werken van Van Eyck van Zuil. Bachiene, *Bes. d. Nederl. Staat van alle volkeren*, Stedebeschrijvingen, v. d. Aa, *Aardrijksk. Woordenb. der Nederl. Nederl. en Kleefsche oudh.* Smids, *Schatkamer*, enz.

Bladz. 24. *Zinnebeelden.* Hertzog, *Real Encycl.* Th. XIV, S. 435. Augusti *Christ. Archäol.* Th. XII, S. 394.

„ „ *Haan.* Op den toren te Woltersum staat een zwaan. *Gron. volksalm.* 1843, bl. 201.

Bladz. 25. *Zij staan aan de westzijde* enz. Haasloop Werner, bl. 90.

„ 26. *Rijssen. Overijss. Alm.* 1850, bl. 187.

„ 27. *Amersfoort. Utr. volksalm.* 1838, bl. 167. *Kath. volksalm.* 1860 bl. 98. Ook de kerk en toren der St. Nikolaas-kerk te Harderwijk waren uit de 13^e eeuw. Beide zijn in 1415 afgebroken, en er is een gothische kerk voor in plaats gesteld, in den vorm van een kruis, met een zwaren hoogen toren zonder spits. De toren stortte in 1797 in. G. Knoop gaf eene volledige beschrijving van dezen torenval in rijm. Schrassert, *Beschrijv. v. Harderwijk*, bl. 37. Haasloop Werner, bl. 94.

Bladz. 27. *houten toren.* Doeveren had nog in 1759 een bouwvallige kerk met een houten toren. *Staat v. alle volker.* D. VII, bl. 280. Ook St. Simonshaven en Biert, *Kerk. placaatb.* D. IV. bl. 294.

Bladz. 28. *Breda. Bouwk. Bijdr.* D. I, bl. 201, D. II, bl. 213.

„ „ *Oosterwolde.* Over deze kerk: G. van Hasselt, in *Gelders Maandw.* St. II, bl. 540.

Bladz. 28. De oude zware toren te Woltersum stond aan de *oostzijde* van het koor, op eenigen afstand van de kerk. *Overijss. volksalm.* 1848, bl. 119.

Blad. 29. Tot de hooge torens in de provincie Utrecht behoort ook de toren van Loenen, tot den kop van den haan 202 voeten. Zie verder: *Nav.* D. I, bl. 161.

Bladz. 29. *Bommel. Beschrijv. v. Bommel*, bl. 76.

„ 30. *St. Maartens toren. Gron. volksalm.* 1841 bl. 55, 1844 bl. 164, 1845 bl. 50.

„ „ *Alphen. Beschrijv. van Alphen*, bl. 70.

„ „ *Deinum.* Potter, *Reize door Holl.* enz. D. I, bl. 42.

„ „ *Farnsum. Nav.* D. IV, bl. 223, D. V, bl. 62. Spon, *Voyagie.* bl. 3.

„ 32. *Delft.* Bleiswijck, bl. 137, A. Oltmans, *de toren van de oude kerk te Delft*, in *Bouwk. Bijdr.* D. I, bl. 151. Zie ook D. III, bl. 131. K. J. R. v. Harderwijk, in *Vad. Lett.* 1843, D. II, bl. 449. *Kabinet v. Ned. en Kl. Oudh.*

Bladz. 33. *Westerkerk.* Wagenaar, D. VII, bl. 451.

„ 34. *De klokken* bezitten een rijke literatuur. zie: Siegel, (die zelf uitvoerig over dit onderwerp handelt) T. II, S. 238. Voeg hierbij: Nic. Serrarius *de sacr. process.* p. 68, volgens welke de klokken zijn gekomen in plaats den *Tubae Sacerdotales* in het O. T. Hertzog, *Real Encycl.* B. X, S. 107. Aschbach. J. G. Krünitz, *Oekon. Techn. Encycl.* i. v. *Glöcke.* Voet *Polit. Eccl.* T. I, p. 893, seqq., Alt, *Der christ. Cultus*, S. 64, ff. *Messager d. Scienc. histor.* 1850, p. 29, *Bertram de Guesclin*, T. I, p. 424, T. II, p. 91, 1286, Björnstahl, *Reiz.* D. I, bl. 401. Schubert, *Reiz. naar het Oost.* D. I, bl. 59. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 599—404.

Kunst- en Letterb. 1792, 167*a*, Moll, D. II[3], t. a. p.

Janssen en van Dale, *Bijdr.* D. IV, bl. 274. *Gron. Volksalm.* 1839, bl. 184; v. d. Monde, *Tijds.* D. II, bl. 263.

Bladz. 35. *Hamer.* Hieron. Ep. 27, *Acta Nicen.* II, *act.* II, (707) Pacomii *Regula*, C. III.

Bladz. 35. *Chlotarius.* Baronii *Annal. eccles. ad. A.* 615, *Nav.* D. I, bl. 280. Vincentii *Spec. hist.* C. XXIII, C. 9, 10.

Bladz. 36, 37. Collin de Plancy, *Dict. infernal*, o. h. w. *cloches.* Fischer. *verh. v. d. klokken.* Utr. 1738.

Bladz. 37. *Karel de Gr. Capitul. Car. M.* 789, C. 18. *De rebus gestis Car. M.* L. I, C. 51. Reinwald, *die kirch. Archaeol.* S. 149.

Blad. 41. Over den klokkendoop: Steph. Durandus, *de ritib. eccl.* L. I, C. 22, p. 214. Martene, *de antiq. eccl. rit.* T. II, p. 368, 370, Du Saussay, *Panopl.* P. II, L. II*a*, 22. Bower, *Hist. d. Paus.* D. V. bl. 179. Siegel, S. 293, Augusti, *Denkw.* B. X, S. 208, 209. *Handb.* Th. 347, 348, 404. Grandmeijers *Lexikon d. romis — kathol. Kirchengebrauch.* Art. *Glocke*, Hertzog. Mauritius, *H. Jubelj.* bl. 181. Marnix v. Aldegonde, *Bijencorf.* bl. 13, 199. Nijhoff. *Bijdr.* D. I, bl. 74.

Bladz. 43. *Staadenmaier*, *Geist des Christenthums*,

Bladz. 44. Volgg. Deze opschriften vindt men in *Publications de Limbourg*, *livr.* 3 et 4. N. XI, p. 313, suiv. in onze stedebeschrijving, den *Staat van alle volkeren*, in de geografische werken over Nederland van Bachiene, van der Aa, en andd. in den *Navorscher*, (Reg.) Le Francq van Berkhey, N. H. *van Holl.* D. III, bl. 1901 en in de verschillende volksalmanakken verspreid. Janssen en van Dale. *Bijdr.* D. II, bl. 369, D. III, bl. 388.

Bladz. 52. *Klokken tot geschut verkocht. Kab. v. Ned. en Kleefsche Oudh.* D. II, bl. 24, *Chr. v. Medemblik.* bl. 177.

Bladz. 53. Over de uurwerken en klokkenspelen: Rousse, *Dicton.* art. *Carillon.* Beckmann, *Beytr. z. Gesch. d. Enfind.* B 1, S. 150, ff. Fisscher's aangeh. werk. Janssen en van Dale. t. a. p. D. I, bl. 162, *Jaarb. v. h. Willemsfonds* 1870, bl. 91. *Nav.* Reg. Moll. t. a. p.

Bladz. 56. Dit hoofdstuk is grootendeels ontleend aan mijn *Keizerlijk, Stadhouderlijk en Koninglijk bezoek in de Groote kerk te Dordrecht.* Over het daarin voorkomend ameublement, zie: Moll, *Gesch. d. Ned. Kerk*, t. a. p. bl. 155, vv. A. Schaepkens, *Anciens meubles d'église* in *Ann. de l'Acad. d'Aoch.* T. VIII, p. 509. Alberdingk Thym, *de heilige linie.*

Bladz. 61. Over het orgel: F. Blanchini Veron. *de tribus generalibus instrument. music. veter. organor.* Romae 1762, 4. C. Schöne, *Geschichtff.* B. III, S. 213. Ersch und Grübel, *Algem. Encyklop.* art. *orgel.* Hertzog. Aschbach. *Le piano aux Etats-Unies, son hist. et sa fabrication*, p. 139, t. a. p. J. Hess, *Korte Schets van de allereerste uitvinding en verdere voortgang in het vervaardigen der orgelen.* Gouda, 1810. *Het orgel. Naar het Hgd. van F. L. Schubert. Met eene voorrede van Joh. Bastiaans, organist van het groote orgel te Haarlem.* Haarl. 1868. *Het kerkelijk orgel-gebruik, bijzonder in Nederland* enz. door N. C. Kist, in *Archief voor Kerk. Gesch.*, D. XX. Aschbach. Hertzog. Siegel. *Handb.* B. IV, S. 160—165. Schöne, *Kirchl. Gebrauche*, Th. III, S. 212. Augusti, *Handb.* Th. I, 393. Reinwald, *Kirchl. Archaol.*, S. 263 ff. Ambros. *Gesch. d. Musik*, Th. II, S. 205 ff.

Bladz. 61. *Chrys. in Ps.* 150. Bingham, *Orig. Eccl.* T. III, pp. 275 seqq. Kist, bl. 200. Over de oude kerkelijke muziek: Gerbert, *de canta et musica;* Moll, *de musica sacra* en andd. opgenoemd door Siegel. Th. IV, S. 105—109.

Bladz. 61. *Theod. in Ps.* 144. Kist, t. a. p.

„ „ *lostten.* "Organum is een ghemeyn naem alre vaten van musieken. Nochtans int speciael soe is organum een instrument van veel pijpen, ghemaect mit slotelen end mit blaesbalghen". Bartholomaeus, de Engelsman, *van den proprieteyten der dinghen* (Haarl. 1485) B. XX.

Bladz. 63. Het was Praelinus, die het orgel bij het menschelijk ligchaam vergeleek. Hess, bl. 14.

Bladz. 64 volgg. Over het orgel in Nederland: Moll, t. a. p. blz. 181; Dez. *Kalender* 1859. Orgel-opschriften vindt men zoo bij Bachiene, *Staat*

van alle volkeren, van der Aa, als in de stedebeschrijvingen. *Het gedoopte orgel in de Oude kerk te Delft* enz., in *Caecilia* D. XII, bl. 114. *Aanteek. over het orgelspel te Nijmegen in de XVI*e *en XVII*e *eeuw*, in *Kron. v. h. Hist. Gen.*, 5 Jg., bl. 587. Havingha, *Oorsp.* en *Voortg..d. Orgel.* Alkm. 1727. Veldcamp *Onderr.* Alkm. 1727. Wognam *verded.*

Bladz. 65. *Arnhem. Chr. v. Arnhem*, D. III, bl. 245.

„ 67. *Dordrecht. Kerk. Dordr.*, D. I, bl. 362. ms. *Repert. Cons. Dordr.*

„ 68. *Bloccius* l. Hondius, S. R. bl. 253. Bloccius, rector te Leiden, telde het orgel onder de *Tweehondert ketterijen*, *blasphemien enz. welck wt de misse ghecomen syn.*

Bladz. 68. *Dordrecht. Kerk. Dordr.*, t. a. p. *Repert. Cons. ms.*

„ 68. *Voetius*, *Polit. Eccl.* T. I, p. 592.

„ „ *naamloos geschrift: Examen primae disput. musicam organicam cet.* door Voet beantwoord met *Thersites Theautontimoroemenos* etc.

Bladz. 69. *Dordrecht. ms. Repert.*

„ 70. Huygens' boekje verscheen het eerst te Leiden in 1640, vervolgens aldaar 1641. 's Gravenh. 1641. Amst. 1660. 12.

Bladz. 71. *Calckman.* Zijn werkje vindt men achter den Haagschen druk van dat van Huygens.

Bladz. 71. *Korte aenwijsinghe.* Aan Kist onbekend gebleven, doch te vinden achter een exemplaar van Huygens werk, op de Kon. bibl. te 's Hage. *Hooft.* in *Klioos Kraam*, en met de overige verzen vóór de 2e uitg. van Huygens' boekje.

Bladz. 77. *Bijen.* Zie Clutius, *van de Bijen*, Schubert.

„ 79. *Sibilla. G. Klioos Kraam*, D. I, bl. 161, 162.

„ „ *Bloemlezing. Klioos Kraam*, D I, bl. 164, 165.

„ 83 volgg. De aldaar genoemde organisten worden vermeld door Koning in zijn *Slot te Muiden*, bl. 120 v. en Schotel in zijn *Avondstonden*, bl. 115. Lofdichten op hen en anderen vindt men in vele dichtbundels dier dagen, o. a. in *Klioos Kraam*, *Bloemhof van versch. gedichten*, *Apollo's harp*, *Verscheyden Nederl. gedichten* en andere bloemlezingen.

Bladz. 85. Over preekstoelen: Krünitz, *Encycl.* art. *Kansel; Encycl.*, o. h. w. *chaire.* Alt. S. 63, 74. Augusti, *Handb.* T. I, S. 387. Moll, *Gesch. d. Ned. Kerk*, t. a. p., bl. 179 volgg.

Bladz. 85. *Ambo.* Nicephorus, *H. E.* XIII, 4. Alt. S. 63. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 387. III, 351. *Christl. Archäeol.*, Th. VI, S. 331, 332. Reinwald, *Die Kirchl. Archäol.*, S. 153. Moll, *K. L.* d. II, bl. 38.

Bladz. 86. Aschbach, art. *Kanzel.*

„ 88. *Kerkhoven.* Vrolijkhert, *Vliss. Kerkh.* bl. 9.

„ „ *Veendam.* Columba en Dreas, *Naaml. d. Pred. v. Dokkum*, bl. 162.

Bladz. 99. Ook werd de baar met het lijk van den predikant, die niet

onder den predikstoel werd begraven, toch, na de kerk te zijn rondgedragen, eenige oogenblikken vóór den predikstoel neêrgezet. Een zonderling gebruik had te Utrecht plaats in den aanvang der 17e eeuw. Den 14 Febr. 1626 schreef Uijtenbogaert aan H. de Groot: "T' Utrecht is Jsaac Fredericxs (te voren openbaer predicant aldaer, nu heymelick onder d'onse) gestorven, ende openbaerlick met aenteeckening zijns naems op de kerckdeur (so daer de manier is) ende groote beganckenis begraven."

Bladz. 92. Deze preekstoelen vindt men bij van der Aa, Schotel, (*Keiz. Stadh. en Kon. bezoek*, bl. 88.) Wagenaar (*Amst.* D. VII, bl. 377) beschreven. Verg. over die van Dordrecht, *Ned. Jaarb.* Nov. 1756, bl. 1071—76 met de afb. *Eur. merc.* 1756, *m. afb.* 17. Op de titelplaat van *Protocol*, *d. i. de gantsche Handelinge des ghesprecx tusschen Ruardum Acronium en Pieter van Ceulen*, *gehouden te Leeuwarden van* 16 *Aug.* 1596—17 *Nov.* 1596, 1598, 4°, vindt men een predikstoel van dien tijd. De vergadering zit met gedekte hoofden, uitgenomen de beide sprekers. Ook zijn er preêkstoelen afgebeeld in Baardt, *Deughdenspoor*, en op de titelplaat van De Witte, *Over den Heidelb. Catech.* en elders.

Bladz. 94. *Cancelli. Oorsprong en regelmatige afleiding van het woord Kansel*, in *Boekz.* 1734, bl. 415.

Bladz. 95. *Doopgoed.* Zie Schöne, Th. I, S. 155 ff. III, S. 217. Siegel, Th. IV, S. 454—542. Augusti, *Handb.*, Th. II, S. 309, 343 ff. III, S. 525, 541. Alt, S. 582. Moll, *Christ. lev.* D. II. Hertzog. Aschbach. Reinwald, *Chr. Archaol.*, S. 336 ff. Alberdingk Thijm, *de heilige linie*, bl. 67.

Bladz. 97. Over de doopvonten: Moll, *Gesch. der Ned. Kerk*, D. II, bl. 175. De vroeger aangeh. werken van van Eyck van Zuilichem. *Cron. v. h. Hist. Gen.* Jg. XIV, bl. 143. Jg. XV, bl. 112. *Afteekeningen van doopvonten in Groningen*, *Utrecht en Noord-Holland*, Jg. VII, bl. 123. E. Montin, *De doopvont te Kampen*, in *Overijss. Alm.* 1842, bl. 93. A. C. W. Staring, *de steenen doopvont te Almelo*, in *Geld. Volksalm.* 1835, bl. 27. *Overijss. volksalm.* 1842, bl. 96; 1850, bl. 189. Le Francq van Berkhey, *Nat. Hist.* 1257. *Messager des Sciences hist.* 1848, p. 378.

Bladz. 99. *Bayum. Drenth. volksalm.* 1839, bl. 37. *Hist. Kron.* D. VII, bl. 41.

„ „ van Gils en Coppens, *Beschr. van het Bisdom van 's Hertogenb.* D. I, bl. 1179.

Bladz. 101. Voet, *Pol.* T. I, p. 919. *An baptisteria retineri possint in templis nostris.*

Bladz. 101. *Dordrecht. Keiz.*, *Stadh. en Kon. bezoek.*

„ „ *Diergelijke bekkens.* Haasloop Werner, *Wandel.* bl. 93.

„ 102. Over het avondmaalsgoed bij de eerste Christenen: Doughthaei, *de calicibus euch. vet. Christ.* Ed. Faesii. Brem. 1694. 8. Augusti, *Christ. Arch.* Th. VIII, S. 72, 73 en 71 ff. Siegel, Th. I, S. 60. (Bij beide wordt de literatuur over de bekers en schotels opgegeven.) Moll, *Kerk. Leven*, D. II, bl. 234.

Bladz. 103. *Rengers.* Greydanus, *Naaml. d. Predikanten onder de classis van Franeker*, bl. 95.

Bladz. 103. *Moordrecht.* Rogge, *Alb. d. merkw. voorwerpen*, *ingez. voor de Tentoonst. te Delft*, bl. 7.

Bladz. 103. *Dordrecht. Keiz.*, *Stadh. en Kon. bezoek.*

„ 104. *brood.* Zie J. Champini, *de perpet. azymor. usu* en andd. bronnen vermeld bij Siegel, Augusti, Moll, t. a. p. bl. 234. Schöne.

Bladz. 105. *Chrysostomus Hom.* IX *ad populum Antiochenum.*

„ „ *Valentia.* Augusti, *Christl. Archäol.*, Th. VIII, S. 478; Th. XII, S. 26, 34. Siegel, Th. I, S. 62.

Bladz. 106. Voetius, *Polit. Eccl.*, T. I, p. 791.

„ „ *Alting.* Mr. T. P. Tresling, *de avondmaalsbeker*, in *Gron. Volksalm.* 1844, bl. 148, en anderen.

Bladz. 107. *Obbonis.* Greydanus, t. a. p. bl. 67. Onder den baron Heemstra berust het oudste lidmatenboek der gemeente te Kimswert.

Bladz. 107. *Vlissingen.* Vrolijkhert, *Vliss. Kerkhemel*, bl. 9. A. L. Lesturgeon, *Avondmaalsbeker te Oosterhesselen* in *Dr. Volksalm.* 1844, bl. 108.

Bladz. 107. *Petersburg.* Kist en Moll, *N. Archief*, D. I, bl. 52. Diergelijke loodjes zijn afgebeeld bij van Orden, Pl. XI zijner *Bijdr. tot de penningk.* Zaand. 1838. Zij werden of worden nog uitgereikt bij de Lutherschen. Schultz Jacobi, in *Bijdr.* laatste nummer.

Bladz. 108. *Dordrecht. Keiz. Stadh. en Kon. bezoek.*

„ „ *Dordrecht. Repert. Consist.* ms.

„ „ Leiden. *Repert. Alph. Chron.* ms.

„ 111. Moll, *Kerk. Leven*, D. II, bl. 40 vv. *Gesch. d. Ned. Kerk*, t. a. p.

„ 112. *Dordrecht.* ms. *Klepboek* 15e eeuw.

„ „ *Die goede luden*, aangeh. ms. *Klepboek.*

„ 113. *Nijmegen. Kerken en godsd. Gestichten te N.*

„ „ van Berkum, *Beschrijv. van Schoonhoven*, bl. 399.

„ „ *Leiden.* ms. *Repert.*

„ „ *Dordrecht.* ms. *Repert. Consist.* ms.

„ 115. *Haarlem.* C. de Koning. *Tafer. der stad Haarlem.* D. III, bl. 316.

Bladz. 115. Stoven. *Repert. Consist. ms. Oudholl. huish.* bl. 150.

„ 116. Benthem. *Holl. Kirch- u. Schul.-Staat.* Th. I, S. 226.

„ 118. *Dordrecht. Kerk. Dordr.* D. I, bl. 269 vv.

„ „ *Hoorn.* Velius, *Chron. van Hoorn*, bl. 374. Abbing, *Bekn. geschied. der stad Hoorn en van de Groote Kerk.* bl. 93.

Bladz. 118. *Haarlem.* Alberdingk Thym, *Heilige linie.*

„ „ *Dordrecht. Keiz. Stadh. Kon. bezoek.*

„ 119. *Beschrijv. v. Amst.* D. VII, bl. 378.

„ 121. *Men stelde.* Beekman, *Beschrijv. van Asperen.* bl. 76.

Bladz. 121. *Bossu.* Velius, bl. 402. Abbing, bl. 94.

„ 122. De wimpel van het admiraalschip van Diego de Piemontel, berust nog te Leiden; zij is afgebeeld in Scheltema's *Onoverw. vloot.*

Bladz. 123. Over de luchters en lampen, Aschbach art. *Lampen.* Siegel, *Handb.* Th. II, S. 448. Moll, *Kerk. leven*, bl. 81, 82. Dez. *Kerkg. der Nederl. kerk.* t. a. p. bl. 446.

Bladz. 124. *Zoo vond men.* Vermeld bij De Riemer, *B. v. 's Hage.*

„ 125. *Dordrecht. Repert. Consist. ms.*

„ 126. *Zaandam.* Loosjes, *Beschrijv. der Zaanl. dorpen.* v. d. Aa.

„ 127. *Zilveren kroon.* Scheltema, *Rusland en de Nederl.* D. I, b. 407.

„ 128. Over het glasschilderen: *Le Comte de Caylus et Mr. Majault, Mém. sur la peinture à l'encaustique etc. Genève* 1755. *Iets over het schilderen met brandverwen op glas*, in Athen. 1837, bl. 373, F. de Reiffenberg, *La peinture sur verre aux Paysbas*, *Nouv. Mem. Ac. R. Br.* T. VIII, p. 1. G. Beukels, *Peinture sur verre du* XVII *siècle en Mess. d. science.* T. VII, p. 411. Collot d'Escury. *Holl. roem.* (Reg.)

Bladz. 128. *Saint Nizier.* E. H. Langlois, *Essai. Historiq. et déscriptif sur la peinture sur verre.* Rouen, 1832, p. 13.

Bladz. 129. *St. Jacobs-kerk.* De Riemer. D. I, bl. 125 volgg.

„ „ *Amsterdam.* Wagenaar. *B. v. Amst.* D. VII, bl. 319, 320.

„ 131. *Delft.* Bleiswijck, *B. v. Delft.* D. I, bl. 171, 256.

„ „ Hoorn. Abbing, *Besch. d. Gr. kerk.*

„ 133. *Gouda.* Kramm, *Goudsche Glazen.* bl. 65, 81.

„ 134. *Rijnsburg.* Dit glas is afgebeeld bij Schotel, *de Abdij van Rijnsburg.*

Bladz. 135. *St. Margarethe. Nav.* D. I, bl. 65, 113, 228, een glas te *Oxford. Nav.* D. VII, bl. 168, 175. Over verschillende glazen: Moll. t. a. p. D. I[3], bl. 188, door W. Thibaut, Westendorp en Reuvens, *Antiq.* D. I, bl. 113, den Dom te Keulen. Alb. Thym. *D. War.* D. II, bl. 80, te Antwerpen, ald. bl. 493, door A. Gaelman, bl. 149, te Schoondijke, *Cads.* 1858, bl. 100, op de Havezate de Leemcuile, *Over. Alm.* 1842, bl. 288, andere ald. 1842, bl. 148, Nijhoff, *Bijdr.* D. II, bl. 201, te Epe, Hattem, Vaassen, Vorgten. *N. Archief*, D. I, bl. 92, 103, 119. Glazen geschonken aan Utrecht, *Utr. Votksalm.* 1851, bl. 109, door Dordrecht, *Letterb.* 1839; 1 bl. 141, door Gouda. *Nav.* D. VI, bl. 170.

Bladz. 137. Van Effen, *Spectator*, D. III, bl. 123, 124, 125.

„ 139. *Keizer.*, *Stadh. Kon. bezoek.*

„ 140, 141. Balen, *Beschrijv. v. Dordr.* bl. 74, 84 enz. Wagenaar, *Beschrijv. v. Amsterd.* D. VII. Eikelenberg en Boomkamp, *Beschrijv. v. Alkmaar*, bl. 374. Nuyssenburg, *Beschrijv. v. Geertruidenb.* bl. 131. Harkenroth, *O. Friesche oorspronk.* D. I, bl. 140.

Bladz. 144. *Keiz. Stadh. Kon. Bezoek. Balen.*

Bladz. 145, 146. v d. Aa, *Aardrk. Woordenb.*

„ 147. *Reichveldt.* Harkenroth. T. a. p.

„ „ *Utrecht. Op- en afschriften te Utrecht* ms.

„ „ *'s Hage.* de Riemer, t. a. p.

„ 150. *Alkmaar.* Eikelenberg, *B. v. Alkm.* bl. 387.

„ 151, 152. Kist. *Het humoristisch karakter der Christ. kunst in de Middeleeuwen*, in Ned. Archief, D. IV, bl. 393, volgg. en aangeh. schrijvers.

Bladz. 153. *Scheveningen.* De Riemer, t. a. p.

„ „ *Oost Zaandam.* De heer P. Nierop maakte mij opmerkzaam, dat de stierschilderij en de glasschildering zich niet bevinden in de kerk te O. Zaandam, doch wel in die te W. Zaandam, en daarentegen dat wat in de kerk te W. Zaandam is, bevindt zich in de kerk te O. Zaandam. Zie verder over de stierschilderij *Nav.* 1869 en B. Geuns, *Description de Zaandam.* p. 146.

Bladz. 154. Moll, t. a. p.

„ 155. Over de graven en begraafplaatsen der ouden. Moll. *Christ. lev.* D. II, bl. 481. Aschbach. Hertzog, Augusti, *Handb.* Th. III, S. 291, *Gedenkw.* Th. IX, S. 547. Schöne, Th. III, S. 219, Reinwald, S. 384. *Frisia nobilis*, Leeuw. 1755, Alkemade, *over de begrafenissen*, Delft, 1713. J. Mauritius, *over het recht en gebruik der begrafenissen en graven.* Amst. 1714. Ph. Blommaert, *Nederl. begrafeniswijze en grafsteden*, Gent 1858. *Ordonnantie op het trouwen en begraven.* s' Hage 1695. Le Francq van Berkhey. *Nat. Hist. v. Holl.* D. III; F. Sweertii *Epitaph.*, *Joca-Sevia*, Colm. 1644 P. Timarete, *Collect. monument*, *rerumque maxime insignium Belgii Foederati.* Amst. 1684 (het 2e deel is nimmer verschenen).

P. Timareten, *verzameling van Gedenkstukken Nederlande van vroeger en later tijd vermeerderd*, *en met nederd. vertalingen door een liefhebber* (A. F. Freve) *der vaderlandsche merkwaardigheden*, 3 d: Amst. 1777, 1778, 1783, *Vaderl. Gedenkt. opgerigt in de beide groote kerken te Delft.* Delft 1830. *Tombeaux des hommes illustres au Pais-Bays depuis l'an* 1607, Amst. 1674. Ook vindt men afbeeldingen van praalgraven achter Bizot, *Medal. Hist. v. Holl.* Amst. 1690; 4°. Die in de St. Pieterskerk te Leiden, worden uitgegeven door de zorg van Mr. Kneppelhout van Sterkenburg. Raoul de la Rochette, *Tabl. des Catac. de Rome.*

Bladz. 156. *Braga. Conc. Brag.* c. 13. Bruno, *Can. Apost.* T. II. p. 33.

„ 157. Hooge, doch niet vorstelijke personen werden begraven in den voorhof, de hoofdingangen, de kruisgangen, het paradijs, zoo als zulks bepaald werd door een besluit van Bisschop Theodulf van Orleans en het *Concil. Nannet.* 895. Baluzii *Miscel.* T. III, p. 24.

Bladz. 158. *Geleerd R. C. schrijver*, bij Le Francq van Berkhey, D. III, bl 1981.

Bladz. 163. Over de krypten of krochten, Moll, t. a. p. *Overijss. Alm.* 1839, pl. 280, 1842, bl. 173, 1844, 189, Moll, *kal.* 1857, bl. 92. *Ann. de l'Acad. d' Arch.* T, XVI, p. 201.

Bladz. 166, 167. *Timarete.* D. II, bl. 136, 222, 1, bl. 8.

„ 171. *Een vreemdeling.* van Effen, t. a. p.

„ 172, 173. *Keiz. Stadh. Kon. bezoek.*

„ 174. *Sir Leicester.* Dickens, *Het verlaten huis.* (uitg. Roelants te Schiedam). aflev. 3, bl. 6.

Bladz. 176. *Analect. pour servir à l' hist. de Roulers* in *Annales de la société, d' émulation,* Serie III, T. IV, p. 340.

Bladz. 186. *Smids aanb.* Le Francq van Berkhey, D. III, bl. 1962.

Over de begrafenissen: *Maats. leven*, bl. 347. *Repertorium der Verhandd. en Bijdr.*, bl. 98 (bronnen). Over de treurmalen: Augusti, *Chr. Archäol.*, Th. IX, S. 566. Von Ersch u. Gruber o. h. w. *Grab.*

Bladz. 187, 188. A. Kluit (Middelb. 1778). J. Knap (Dord. 1792). W. A. Ockerse (Utr. 1792), *Over het begraven in de Kerken en Steden.* Le Francq van Berkhey, D. III, bl. 1981. Voet, *Polit. Eccl.*, S. I, p. 224.

„ 190. Moll, *Christ. leven*, D. II, bl. 126. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 515. Schöne, Th. I, S. 246. Siegel, Th. IV, S. 359. Hertzog, Hüffelm. *Het Protest. Leeraarsambt*, D. II, bl. 356.

Bladz. 191. *Barnabas*, *Epist.* 15. Ignatius, *ad Magnes.* c. q. Plinii *Ep.* 96. Just. Mart. *ad Tryphon*, p. 34. Tertul., *adv. Jud.* c. 1, 4, 5. *de fuga persea* c. 14. *Apol.* c. 16. *de Cor.-milit.* c. 3.

Bladz. 193. Ambrosius, *Ep.* 83. Moll, bl. 130.

„ 194. *In het Oosten.* Moll, bl. 234.

„ 195. Origines, *Homil.* 13. Hieronymus, *Ep.* 28. Andere getuigenissen vindt men bij J. Coccejus, *Ondersoeck des Sabbaths.* Leid. 1659.

Bladz. 197, 198. *Luther. Onderzoek*, bl. 272. Ph. Melancht., *Loci communes.* C. Pezelius, *Arg. et Resp. Theol.*, p. 3, p. 169. Tholuck, *Das Christ. Leben*, Th. I, S. 120. Schoppe, *Regentenspiegel*, S. 60.

Bladz. 199. *Repert. Consist.* ms. Wiltens, *Kerkel. Placaatb.* I, bl. 703, 748, 855.

Bladz. 200. *Repert. consist. Dordr. Repert.* v. Leiden.

„ 203. *Vierbaecken van Godts oordeel in de Rijp opger.*

„ 206. *Hondius.* bl. 323. *Over de Sabbatschennis. Tract.*

„ 208. Bredero. *Kl. v. d. Koe*, bl. 3.

„ 210. J. Laurentius. *Ingebr. Alblasserwaard.*

„ „ Teelinck, Wij hebben bij de behandeling van dit onderwerp de reeks van pamfletten, brochures en vooral de hier achter gemelde geschriften. Verg. ook IJpey en Dermout, *Gesch. der. Herv. Kerk.* D. II, bl. 472—475. D. III, bl. 15, volgg. en *aant.*, die zeer uitvoerig over de sabbattwisten handelt. Belangrijk zijn over dit onderwerp *Onpartijdich Ree-*

vel ofte versamelinge van de wederzijts Argumenten, Redenen en Replicen van de strijdende partijen worden bijgebracht over de materie ofte quaestie van den Sabbath met het oordeel der Antichr. in dezen door Dan van Henghel. Bed. des woorts te Utrecht. Utr. 1668, *en Parallelia sententiarum de Sabbatho, vergelijkinge of Nevenstellinge der gevoelens van den Sabbath. Gedurende in 't jaar* 1668.

Bladz. 210. *Onderzoek*, bl. 285, Walaei *Opera* p. 276.

„ 211. *Tweede of laatste toegift op B. Heyd. Consider.*, bl. 26.

„ 212. Heydanus, *Consideration over den dagh des Heeren*, bl. 7.

„ „ *Ondersoeck*, bl. 284, volgg.

„ 213. Gomarus, *Investigatio Sent. et Orig. Sabbatthi* in *Opp.* p. 256, Walaeus in *Dissert. de quarto praecepto.* Voet, ofschoon, ziende op Simson en Christus, de bruiloften niet afkeurende, achtte echter (tegen Wallaeus) het vieren er van en ook het begraven op sabbatten niet geoorloofd. Het vieren van dezen op zondag werd ook verboden. Zie N. Wiltens en Scheltus *Kerk. placaatb. Reg.*

Bladz. 216. P. de Witte, *Catechisatie over den Heidelb. catechism.*, bl. 648, 649, C. Pouderroijen, *Catechisatie*, bl. 560. volgg.

Bladz. 217. *Stellingen*, enz. *Uyt het Latijn vert.* 3e dr. Amst. 1658.

„ 218. *Twee kampioenen.* "*Noodige Apologie ofte verantwoordinge voor Abraham Heydanus aengaende den Sabbath, en den Sondach, tegens Claudius sonder naem, alias Jan Pietersen. Door Casp. Petri Lug. Batav. M. V. D. M. Recht liefhebber van de Evangelische vrijheyt.* Amst. 1658. *Excusatio Facti van de Apologie tegen J. Petri. Door M. R.* Amst. 1659.

Bladz. 220. *Gravamina.* Reeds vroeger in de *Syn. van IJsselstein* 1620. *Art.* 32. Art. 48. *Synode Rotterd.* 1621. *Syn. Dordr.* 1656. Art. 65

Bladz. 220. Verg. o. a. *Berigt van den Sabbath.* bl. 220, 21, en *Kort en zedig onderzoek, van 't berigt nopende den Sabbat, ende de korte aenmerkingen over hetgene dien aengaende zedert enigen tijdt tot Utregt geleert zoude zijn.* Utrecht 1668.

Bladz. 223. *Wederlegginge der dwalingen van Paulus Colonius in sijn tegenbericht over den Sabbath.* Amst. 1668.

Bladz. 226. *De verklaring.* Bareuth, *Verkl. v. d. Heidelb. Catech.* bl. 219. Lodesteyn *Ectyphon*, (Amst. 1769), bl. 354.

Bladz. 228. Moll, *Lev. d. Christ.* D. II, Augusti, *Denkw.* S. 212, Handb. Th. I, S. 586 ff., Siegel, Th. II, S. 187, Schöne, Th. III, S. 287, Reinwald, S. 215, Aschbach. Hertzog. *The year of Christ's birth bij Rev. Theod. D. Woolsey, edit. bij Edwards, A. Park and Samuel Taylor*, Andov. 1870. Bingham, *Orig. s. antiq. Eccles.*, T. IX, p. 73, Hüffell, *Het Protest. Leeraarsambt*, D. II, bl. 345. Nieuwenhuis, *Christ. feest.* bl. 26.

Bladz. 228. *Geschiedschrijvers.* Moll, bl. 144.

„ „ *Chrysost.* Augusti, *Christ. Archäol.* Th. I, S. 230. F. Piper, *Evangel. Kalender* f. 1856, S. 53.

Bladz. 231. *Caesarius*. Nieuwenhuis, *de hooge feesten*, bl. 24, 25.

„ 232. *Marseille*. L'Abbé Jacquin Duesberg, *Dict. d' Antiq. Chrét.* o. h. w. *Noël*.

Bladz. 233. Aldegonde, *Bijencorf*, 131. [6]

„ 264. Mauricius, *Heilig Jubelj.* bl. 413. Piper, S. 59. Hertzog.

„ „ Moll, *Gesch. d. Ned. Kerk*, D. II^3, bl. 213.

„ 265. *Ezelsfeest*. L'Abbé Jacquin Duesberg, o. h. w. *âne*. Carpentier, *Dict. des orig.* T. I, art. *Fête de Noël*. Schayes, *Essai hist. sur les Usages les Croyances* etc. p. 134, 135. Over het narrenfeest: (*Fête des Fous*) Cousin, *Hist. de Tournai*, p. 260. *Nouv. arch. hist. des Pays-Bas*, T. V, p. 196. Dulaure, *Déscript. historiq. de la France*, T. I, p. 190; III, p. 25.

Bladz. 266. Geen wonder dat men het Kersfeest, den dag van Jezus' geboorte, op den dag plaatste, dat de zon hare stralen weder langer voor de menschen doet schijnen, voor de bewoners van het Noorden als het ware nieuw geboren wordt uit den langen slaap, dien zij voor het sterven van den zonnegod Hulda hielden. Reeds Zacharia vergelijkt Jezus in zijn lofzang bij de zon. Op dien 1sten dag na den langsten nacht waren de oude noordsche volkeren gewoon het feest van Baldss terugkomst te vieren, en om dat feest langzamerhand te doen verdwijnen, stelde koning Olaf, de invoerder van het Christendom in Noorwegen in, dat het feest van Jezus' geboorte, wiens heilzamen invloed op den mensch met de werking van het zonlicht op de aarde vergeleken werd, op dien dag zoude gehouden worden. Over de viering van het kersfeest in Duitschland: Strausz, *Das Evang. Kirchenjahre*, Berlin 1850; *Der Weinachts- oder Christ. Baum* in Pipers *Evang. Kalender*, S. 56 ff. *Conv. Lexik.* art. *Weinachten*.

Bladz. 234. Weinhold, *Weinachtsspiele und Lieder aus Süddeutschland und Schlesien*, Grasz 1853. F. Gedeke, *Ueber den Ursprung der Weihnachtsgeschenke*, in *Berlin. Monatschrift* 1784 en *Vermischte Schriften* S. 200—214. Sandys, *Christmas carols*, Lond. 1853. Dez., *Christmas-tide*, Lond. 1852. *Ancient mysteries describ. especially the English miracleplays*, Lond. 1823. Thomas Chattentuns *Works*, 3 vol. 1803. *hymn. for Christma's day. Edinb. Review*, Th. IV, p. 216, 217. "*Yule*, the name given to Chrisma's." Dr. Jamiesons *Etymol. dict. Edinb. Review*, T. XIX, p. 144. Over het Joëlfeest in Nederl. zie van den Berg, *Nederl. Volksoverl.* bl. 74, 193. *Un mystère de Noël*, in *Revue Britt.* Dec. 1852, p. 793. *Le grande Bible de Noëls anciens et nouveaux*. Jacquin et Duesberg, art. *Noels*. J. A. en J. L. Alberdingk Thym, *Oude en Nieuwe Kersliederen*, *benevens gezangen en liederen van andere hoogtijden en heilige dagen*. Amst. 1852.

Bladz. 237. *Les Saints et les fètes du Calendrier Anglican*. XII. *Decembre* in *Revue Brittannique*, *Dec.* 1852, p. 703.

Bladz. 237. *Haarlem*, C. de Koning, *Tafer.* D. I, bl. 59, 60.

„ 238. Deze en een menigte andere voorbeelden vindt men in de

bronnen over klokken en kerken door mij aangehaald. Zie ook *Publ. de la société hist. etc. de Limbourg.* T. V. L. III, p. 341, 342, 345, Hermans *Mengelw.* D. I, bl. 311, Moll. 213. *Nav.* D. II, bl 288, III, bl. 296, IV, bl. 296, de volksalmanakken passim, o. a. de *Geld.* 1842, bl. 196, Grimms *Mythol.*

Bladz. 239. *Pieter Cornelisz.* Rogge, *C. J. Coolhaes.* D. I, bl. 53.

„ 240. *Het bleek. enz. Kort en sedig ondersoeck*, bl. 450, 451, *Wederbericht v. d. Sab.* voorr.

Bladz. 243. Alb. Thijm. *O. en N. kerkliederen*, N. 4 en LXXXI.

„ „ Barlaei. *Homilia de Praesepi Christi. Orat.* p. 202. D. Heinsii *Homilia sacra in Natalem Domini. Orat.* XVI, J. Perizonii. *Dissert. de augustea orbis terrar. descript. et loco Lucae Dissert.* p. 313. seqq.

Bladz. 244. *Bloemlezingen.* b. v. *Klioos Kraam*, *Apollos harp. Bloemkrans van versch. gedicht.* Alberd. Thijm en andd. De kerszang van Burgvliet in zijn *Sticht. gedicht.*, Rott. 1747, wordt in *Boekz.* 1741, bl. 661, "konstigh en opwekkend" genoemd — Reinwald, S. 223, 229. Augusti *Handb.* Th. I, S. 317, 544.

Bladz. 244. *Denkw.* Th. I, S, 311, Schöne, Th. III, S. 302. Siegel Th. I, S. 207, Moll, *Lev. d. Christ.* D. II, bl. 150. Domela Nieuwenhuis, bl. 49. Hüffell, D. I, bl. 347, Hertzog. Aschbach.

Bladz. 245. J. Nicolai. *Comment. de ritu antiquo et hodierno Bachan.* Helmstadii 1689. Sagittarius, *Calend. Jan.* Witeb. 1670. J. Strauski, *Kal. Jan.* Brunsvic. 1666. Moll. bl. 150, 151.

Bladz. 246. Schöne, Th. III, S. 300. Augusti, *Denkw.* Th. I, S. 503, Moll. bl. 152, 153.

Bladz. 246. *Geschieds.* Moll.

„ 247. *St. Bernard.* Men heeft van hem 3 leerredenen, *in circumcisionem Domini* (*Opera.* T. II, p. 73—80.) *Beza.* zijne homilie vindt men bij Augusti, *Denkw.* Th. I, S. 317.

Bladz. 248. Dat het besnijdenisfeest in 1598 door de meeste kerken gevierd werd, blijkt uit het *Kerk. Plakcaatb.* D. I, bl. 123. Volgens Benthem (*Holl. Kirch- und Schulstaat.* Th. II, S. 228) vierde men het in het laatst der 17e eeuw, met het Hemelvaart feest slechts op eenige plaatsen.

Bladz. 249, 250. *Les Saints et les fêtes du Calend. Anglican* in *Revue Brittan. Jan.* 1852, p. 120, 121. *Esprit des Journ.* 1776, T. III, p. 223. *L' origine der étrennes par Ja. Spon.* Paris 1780. Raepsaet, *Oeuvres* T. I, p. 249. *K. en L. blad.* D. III, bl. 1. van Hasselt. *Geld. Maandw.* D. I, bl. 1, van Wijn *Hist. Avonds* D. II, bl. 98, Moll. *Gesch. enz.* D. II^{2}, bl. 214, 215. *O. Holl. huish.*

Bladz. 254. Pouderoyen, bl. 798.

„ 255. *Het Haegje.* Coster.

„ „ *Zong men. Spel van Tiisken v. d. Schilden.* Amst. 1611, Delft 1615.

Bladz. 255. Over den vastenavond. Balen. *B. v. D.* bl. 79. Van Hasselt, *Amst. Oudhed.* D. II, bl. 206. D. III, bl. 40, 41. v. d. Monde. *Tijds.* D. VI, bl. 180. Raepsaet, *Oeuvres*, p. 155. *O. Holl. Huish.*

Bladz. 257. Moll, *Christ. lev.* D. II, bl. 171.

„ „ *Schortelwoensdag.* A. de Rooy, *Mengelst.* bl. 15. Van Hasselt op *Kiliaan Thes. Theut. ling.* i. v. *Les Saints et les fêtes* in *Revue Brit. Fevr.* 1852, p. 258.

Bladz. 262. *Repert. Consist.*

„ 264. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 273. Th. III, S. 454. Schöne, Th. I, S. 343. Siegel, Th. I, S. 158. Reinwald, S. 199, Hertzog. Aschbach. Moll, *Lev. d. Christ.* D. II, bl. 162, *Gesch. d. Paaschf.* t. a. p. *Revue Britt.* Amst. 1852, p. 535, Hüffell, bl. 349. Domela Nieuwenhuis, bl. 61. *R. B. Volksalm.* 1858, *Ev. Jahrb.* IV. S. 3, 4, 14.

Bladz. 267. Legis, *Handb. der alt. deutsch und nord. Götterlehre*, S. 113. Nork. *Etym.* — *Symb.* — *Myth.* — *Realwörterb.* i. v. *Astarte*, *Ostera.* Ersch u. Grübel.

Bladz. 168. Moll. *Gesch. d. N. K.* D. II³.

„ 269. *Barletti.* Muller, *Gedenkw. uit de Geschied. d. Kerkherv.* D. II, bl. 255. Hottingeri, *Hist. Eccl.* Sect. XV, p. 62. Fuszlin, *Beitr.* T. V, S. 447, uit Oecolampadius, *de risu paschali.* Hottinger, *Anal.* p. 52.

Bladz. 271. *Dordrecht. Repert. Consist. Kerk. Dordr.* D. I, bl. 79.

„ „ *'t was* enz. Bredero *Spaanschen. Brab.*

„ 272. *Ick.* Breugel.

„ „ Over den tweeden *Paaschdag:* D. Nieuwenhuis, bl. 68. *Geld. Volksalm.* 1839. bl. 23, 1842. bl. 90. Op Paaschmaandag moet ieder Enschedesche naar het Tichelwerk, een heidestreek onder Lonneker, aan den Oldenzaalschen weg, waar tichelsteenen vervaardigd worden. De gehechtheid aan die streek is daarbij zóó groot, dat in 1856 of 57 de Raad der stad te vergeefs beproefd heeft, een meer geschikte plaats daarvoor aan te wijzen.

Bladz. 272. *Eijerbrood.* "Te paschen gae ick tot mijn meutje eijerbrood eten." *Snappende Sijtgen.*

Bladz. 272. *Vuren. Geld. Volksalm.* 1835 bl. 19. *Dr. Volksalm.* 1843 bl. 189. *Over. Volksalm.* 1841 bl. 296.

Bladz. 274. *paaschei.* Nork, o. h. w. *Ey. Paascheijeren in China*, in *Bat. Hand.* Jan. 1870. C. R. Hermans, *Mengel.* D. I, bl. 264. *Geld. Volks-Alm.* 1839 bl. 20, *Overijss. Alm.* 1840. bl. 154.

Bladz. 277. Lodensteyn, *Uitsp.* bl. 70.

„ 278. Over het hemelvaartsfeest. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 556. *Denkw.* Th. II, S. 359. Schöne, Th. I, S. 350. Siegel, Th. II, S. 307. Reinwald, S. 204, en de door deze schrijvers aangeh. bronnen. Aschbach, Hertzog, Moll, *Leven d. Christ.* D. II, bl. 295. D. Nieuwenhuis, bl. 183.

Nork, o. h. w. *Himmelfahrten*, Schayes, p. 126. L'Abbé Jacquin et Duesberg e. v. *ascension.*

Bladz. 274. *Chrys.* Moll, 195, 196. D. Nieuwenhuis, bl. 278.

„ 280. Moll, *G. d. N. K.*

„ „ Mysterie. Mauritius, *'t Heylig Jaer* 1700, bl. 467.

„ „ 282 *Liederen*, medegedeeld door Alberdingk Thym, t. a. p.

„ 284. *Fredrik Wilhelm II.* D. Nieuwenhuis, bl. 1871.

„ 286. Over het Pinksterfeest: Siegel, Th. IV, S. 211. Augusti, *Denkw.* Th. I, S. 166 ff. Th. II, S. 343 ff. 384—393. *Handb.* Th. I, S. 554—559. Schöne, T. I, p. 35—53. Th. III, S. 282—288. Reinwald, S. 202. Aschbach. Hertzog. Moll, D. II, bl. 292. D. Nieuwenhuis, bl 194. Hüffell, D. II, bl. 353.

Bladz. 288. Moll, *G. d. N. K.* bl. 288. *Convers. Lexikon* o. h. w. *Pfingster.* Ducange, *Glossar.* i. v. *Pentecoste.*

Bladz. 288. Over de symbolische duif: T. Bogaerts, *Histoire civile et rêligieuse de la Colombe*, Anvers 1847. Hertzog, B. XIV, S. 443 f. B. XV, S. 427. Aschbach, art. *iconographie.* De Plancy, *Dict. infernal.* art. *Colombe.* Mork, art. *Taube. Maats. leven.*

Bladz. 289. De mysteriën zijn in Engeland ouder dan in Duitschland, waar zij in de XVe eeuw eerst voorkomen.

Bladz. 289. *Whitsunday. Les Saints* etc. in *Revue Brit.* Juin 1852. 795.

„ 291. Ravensteyn, *de Naziretr Gods*, D. II, bl. 8.

„ 293. Kist, *Neerlands Bededagen en Biddagsbrieven.* Leiden, 1884. 2 d.

„ 294. Bilderdijk. *Gesch. d. Vaderl.* D. IX, bl. 77, 128, 133. D. XI, bl. 115. *Public Gebedt ofte consideratiën over het nominatim bidden in de publycque Kerken* enz. 3 D. 's Gravenh. 1707. Benthem, Cap. XI.

Bladz. 295. *Is er* enz. Vechovius.

„ 297. Ravesteyn, *Nazir. Gods*, D. II, bl. 328.

„ 298. Zoo heeft men boetpredikatiën van Aemilius, Brakonier, Bierman, Beels, Lodesteyn, d'Outrein, Oostram, van Til en andd.

Bladz. 303. Over het Staten-collegie: Schotel, *Studenten oproer* in 1591. Leid. 1868, en over de opvoeding: *Illustre School* te Dordrecht, het Studentenleven en *De oude tijd* 1869.

Bladz. 304. *Hebreeuwsch.* Vele studenten lazen den hebr. tekst zonder punten. J. P. Baratier vertaalde uit het Hebr. de reizen van Rabbi Benjamin, zoon van Jona van Tudele. *Boekz.* 1734, bl. 56.

Bladz. 304. *De knaap.* Ravesteyn, t. a. p. D. I, H. I.

„ 305. Men hield zich o. a. bezig met te disputeren over deze vraag: "Adamus, an si nuno viveret, mortuâ Evâ, ullam mulierem ducere posset?" Voet, *Polit. eccl.*, S. I, p. 72.

Bladz. 306. De bekende Johan Picart, predikant te Coevorden, was ook practiserend arts. Zie Pan, *Kleine opstellen*, bl. 28. Volgens Hellenbroek stu-

deerde de beroemde Wilhelmus à Brakel te Franeker ook in de medicijnen. *Lijkr. op W. à B.* (Amst. 1731) bl. 21. Sommige predikanten verwisselden het leeraarsambt met eene betrekking aan een gymnasium. Er waren ook ongestudeerde, b. v. Everhardus Arnoldi te Hornhuisen (1604). Z. Adami, *Naaml.* bl. 99. Adrianus Joh. Nynaber, pred. te Hoevelaken (1746) was J. U. Dr.

Bladz. 308. *Repert. Leid. Repert. Consist. Dordr.*

„ 309. Over de verschillende examina: Ypey en Dermout, D. I, bl. 386.

„ „ 1623. *Repert.*

„ 310. *Miederhuys.* Engelsman, *Volgl. d. predik. onder de cl. v. Zevenwouden*, bl. 94, 134.

Bladz. 310. Ravensteyn, t. a. p. D. I, H. III. Te Leiden werd in 1589 in consistorio voorgesteld en besloten de proponenten gelegenheid te geven zich te oefenen. *Repert.*

Bladz. 311. *Korte Systematische Handl. over de ware Godgeleertheit van Joh. Bellingwout, pred. te Serooskerke*, "een caput om alles kort en zakelijk in hunne geheugenis te prenten, en om te dienen tot een vasten steun zoo in praeparatoire als peremptoire examens". *Boekz.* 1738, bl. 876.

Bladz. 311. Over de twisten over het lange haar: mijn *Geest. en wereldl. Kleederdr.*, 1ste stuk.

Bladz. 319. *In het zwint. Repertorium. L. B.*

„ 321. *Polit. approbatie.* Soms werd het beroep als niet gedaan beschouwd, schoon het politicè was geapprobeerd, gelijk dat van Isaäk van Nuyssenburg te Edam (1765), "uit hoofde dat hij weinige dagen te jong was, ingevolge de zoo stipte bepalingen der Staten van Holl. en W. Vriesl. die eischten dat de leeraar 27 jaren moest geweest zijn eer de plaats vacant was. Nuyssenb. *Beschrijv. v. Geertruidenb.* bl. 197.

Bladz. 327. *Kerkel. geschied.* Behalve de *Boekzalen*, de wetten der verschillende classes, Bachiene, *Kerk. Geogr.* Amst. 1768, 4 D. en de verschillende Naamlijsten van Adami, Moonen, Vrolijkhert, Greydanus, Engelsma andd. Hondius. Zonderling werd soms het beroep aangekondigd in de Boekzaal. Zoo leest men o. a.

"Doch Hij, die de Starren houdt in zijne regterhandt, dezelve naar zijn welbehagen regeerende, heeft niet gewild dat deze gemeente alleen de vruchten van zijn getrouwen arbeid genieten zou, nadien de gemeente van Serooskerke bij Walcheren zijn Eerw. (Joh. Koente) beroepen heeft" *Boekz.* 1747, f. bl. 208.

Bladz. 329. *Eerste mis.* Kist en Royaards. *Kerk. Archief*, D. VI, bl. 327.

„ „ *Friesland.* Nauta. *Kerk. wetten van F.* bl. 29, 30.

„ 332. *Levensschets.* Als een bijzonderheid vermeldt Hellenbroek van Brakel's intrede te Rotterdam, "dat hij geen woord van zijn eigen levensloop sprak, tot een bewijs van 's mans zedigheid en ter beschaming

van zulken, die dikwijls met zo veel winderig gezwets omtrent zigzelve de gemeente inkomen." *Lijkr.* bl. 18.

Bladz. 332. *Bevestiging als Intreê reden.* Zie o. a. die van F. Fabricius, J. v. d. Honert, Bagelaer, A. Voget, W. Wilhelmius, Jansonius, Sibersma, Sylvius, Bodaan, Nyloë, van Wingen, van Staveren en andd.

Bladz. 336. Columba en Dreas, *Naaml. der Predik. onder de cl. van Dokkum* bl. 3, 63.

Bladz. 337. Vehse. *Gesch. d. preusz. Hofs und Adels.* Th. I S. 11.

„ „ Hoe groot de haat was tusschen Coccejanen en Voetianen, blijkt o. a. uit het gezegde van Stigtenius: "dat de Satan zich zou verheugen, indien hij alle Coccejanen op eens in 't IJ zag verdrinken."

Bladz. 337 volgg. Deze voorbeelden zijn ontleend aan de Boekzalen, *Kerkelijk Dordrecht* en de stedebeschrijvingen.

Bladz. 338. Voeg hierbij het oordeel over Wilh. Buurman, pred. te Uitdam, († 1744.) "Hij had goede talenten, preekte geleerd en eenvoudig. Hij was een predikant op den stoel en van den stoel af, een sprekend voorbeeld van onopgesmukte godzaligheid.

Hij bezorgde zijn doodskleed en zou zondag houden aan de bruiloftstafel des lams."

Bladz. 341. Sluiter, in zijn *Eenzaem Huys en Winterleven*, Hondius, in zijn *Moufeschans.*

Bladz. 341. *Coolhaes. Oude tijd* 1870. Coolhaes gaf in het licht: *Coolhaes destilateur.* "*Van seeckere seer costelijcke wateren, die men met recht soude mogen noemen Aquae vitae, ende sommige uitgelesene oliën, den edelen ende welruyckende Balsemolie, niet sonder redenen te vergelijcken: der welcker cracht ende menichfoudige deuchden in dit Boecxken cortelijc wt den schriften sommigher hoochgeleerden doctoren ende professoren der loffelijcker medicijnen, welker Naemen op dandere zijde deses blats verhaelt zijn) beschreven worden.*

Met eenen voorreden des Distilateurs van den stercken ende beroemden smaeck deser wateren.

De welcke met Godes hulp onmittelijck digereert, circuleert oft subtilizeert ende distileert worden tot Leyden op Rapenburch; Al waer men die te coop vint, om eenen redelijcken prijs, ten huyse van Caspar Coolhaes.

Ecclesiast. 38, 4.

De Heere laet de medecijne wt der aerde wassen enz.

Tot Amstelredam. Bij Barent Adriaensz. In de Warmoestraet. In gulde schrijfboeck. 1588. pp. 111, en Register.

Bladz. 341. *Bortius. Kerk. Dordr.* D. I, bl. 250.

„ 343. *Hoog.* Zie vooral de *Kerkel. Zedem.* Amst. 1766. 2 d.

„ 344. *Van Effen. Spectator*, (Reg.) *Nederl. Spectator* passim.

Bladz. 347. Over de lijkpredikatiën: Voet, *Polit. Eccl.* T. I, p. 239, 279, 280, 281. Zij zijn allen te vinden (voor zoo ver zij bestaan) in de *Boekzalen*, bij Vrolijkhert, *Vliss. Kerkh.*, en in de meeste oude Naamregisters van predikanten. Zoo heeft men ze van J. Boskoop op S. Molenaer (1738), van M. Cock op J. Hofstede (1738), van H. Sohnius op H. Verbeek (1737), van A. Comrie op C. van Schellingerhout (1749), J. Wilhelmus op J. Fruitier (1731), van N. van Wingen op D. van Henghel (1711), van Aemilius op Hollebeek, van J. Bierman op Fred. van Houten (1727).

Bladz. 348. *Utenhoven.* London 1566. 's Gravezande, *Tweede eeuwfeest v. h. Synode van Wezel*, bl. 203. Pars, *Naamrol*, bl. 234. *Cat. J. Koning*, D. II, bl. 272. Jöcher, i. v.)

Bladz. 349. *Gelukkig.*

„ „ van Giffen's lijkrede op Sappius (met een plaat) komt voor in zijn *Werken* door Voget uitgegeven. Gron. 1743, bl. 253.

Bladz. 350. *Jonkers.* Tholuck, *Das Kirch. Leben*, Th. I, S. 90.

„ „ In 1660. Tholuck, S. 111.

„ 351. *Ouderlingen.* Grotius, *De imperio summ. potest. circa sacra*, C. XI, p. 14, 15, 16. P. Nieuwland, *Letter- en Oudheidk. Verl.* D. IV, bl. 703. J. Koelman, *Ampt en Plichten van Ouderlingen en Diakenen.* Rott. 1694. Bentheim, Th. I, S. CXV. Ypey en Dermout, *Gesch. d. Ned. Herv. Kerk*, D. I, bl. 488. Kist en Royaards, *Archief voor Kerkgesch.* D. II, bl. 16, 36. IX, bl. 262, 294, 352, 478. X, bl. 99, 144. G. v. Lechler, *Geschichte der Presbyteriën- und Synodalverfassung Sect. der Reform.* Leiden 1854. W. Broes, *De Kerk en de Staat*, D. III, bl. 83, 84.

Bladz. 351. *De vereischten. Kerk. Handb.*, bl. 31.

„ „ *Leiden. Alph. Chron. Repert.* o. h. w. *Ouderling.*

„ 353. *Dordrecht. Kerk. Dordr.*, D. I, bl. 79, 80. *Repert. Consist.*

„ „ Bachiene. *Kerk. geogr.* Vrolijkhert, *Vliss. Kerkhemel*, bl. 290. Greydanus, *Naaml. d. Pred. onder de cl. v. Franeker*, bl. 5, 56, 154.

Bladz. 354. *Formulier.* Mensinga, *over de liturg. Schriften*, bl. 378.

„ „ *Scherpe hekeldichten.* o. a. van Jufvr. Bekker. Hondius, *Swart Register*, bl. 215 volgg.

Bladz. 355. *In de dagen.* Moll, *K. L.* (Reg.) Augusti, *Handb.* Th. I, S. 174. *Denkw.* Th. IX, S. 363, 429—447. Schöne, Th. III, S. 99. Ypey en Dermout, D. I, bl. 372 en aant. Kist en Royaards, t. a. p. D. I, bl. 292, 294. Bachiene, *Kerk. geog.* Bentheim, t. a. p. Lechler. Hertzog.

Bladz. 357. *Dordrecht. Repert. Consist.*

„ „ *Leiden. Alph. Chron. Repert.* o. h. w. *diaken.*

„ „ Friesland. Nauta, *Comp. v. Kerk. Wetten*, bl. 80.

„ 358. *formulier.* Mensinga, bl. 378.

„ „ *Repert. Consist. Alph. Chron. Repert.* Hondius, bl. 76 volgg.

Bladz. 360. *Diaconessen.* Moll, D. I, bl. 245. II, bl. 51. P. Nieuwland, *Letterk. Verl.* D. II, bl. 333. Bentheim, Th. I, S. 476. De diakenen gingen reeds in de XVIe eeuw met houten berdekens om. In de 17e eeuw stonden zij met zakjes aan de deuren bij het uitgaan der kerken. Ook had men armposten, waarin de gemeente hare gaven wierp.

Bladz. 360. Voorlezers. Augusti, *Handb.* Th. 1, S. 267. *Denkw.* Moll, D. II, bl. 245. P. Nieuwland, D. I, bl. 726.

Bladz. 360 volgg. *Repert. Consist. Alph. Chron. Repert.* o. h. w. *Voorlezers*, *Voorzangers*, *Catechiseermeesters.* Hondius, bl. 253.

Bladz. 365. *Koster.* Aschbach, i. v. Augusti, *Handb.* Th. I, S. 273.

„ 366. *Das Amt.* Berlin, 1854.

„ „ *Costerien.* Zie o. a. van de Wall, *Privil. v. Dordr.* D. I, bl. 61, 197.

„ „ *Zeist. Bat-Sacra.* D. I, bl. 236. *Ervgraf. bedien.* bl. 132.

„ „ *Valcoogh. Regel der Schoolm.*

„ „ *Regel.* Alckmaar, 1607, bl. 31. In 1619 was het vooral ten platten lande allerjammerlijkst met het kostersambt gesteld. Zoo klaagde de predikant te Zegvelt, dat schoolmeester en koster van de huislieden met afzetting van zijn dienst werd bedreigd, zoo hij het Ave Maria niet wilde kleppen en hun dienen in hun superstitie. De bevolking van dit dorp en der meeste platte lands gemeenten in 't Sticht waren nog catholyk, van hier dat in deze provintie zoo lang over "paepsche superstitiën" werd geklaagd. Zoo bragt men o. a. ook te Zegvelt, de dooden onder de preek voor den predikstoel en beluidde de dooden onder de preek. Te Jutphaas was de koster ook secretaris. Te Leusden kon de koster niet zingen en had de predikant een valsche stem, zoo dat er niet gezongen werd enz. Zie *Acta der Sijnode te Utrecht*, 106, f. bij Vermeulen, *Tijds. voor oudhed.* enz. te Utrecht, D. I.

Bladz. 366. *Hondius.* t. a. p. 132, 163, volgg. Het ambt van hondenslager was zeer in minachting. Zijn plicht was de honden uit de kerken, die meest altijd open waren, te jagen. Volgens Bleiswijck, *B. v. Delft*, bl. 369, verbeurde hij "die sijn hondt in de kerck liet loopen 12 St. Meermaien komt de hondenslager op het tooneel der 17e eeuw voor. Hij werd door de stad aangesteld.

Bladz. 371. Over het geestelijk gezang, voor en ten tijde der hervorming. Verg. men Moll, t. a. p. bl. 228, 436. Dr. R. Benninck Janssonius, *Geschiedenis van het kerkgezang bij de Herv. in Nederl.* Proeven van geestelijke poëzij, vóór de hervorming gaven H. Hoffmann von Fallersleben in *Horae Belgicae*, P. X. (*Niederl. Geistl. Lieder des XV Jahrh.*) Alberd. Thijm, *Gedicht*, *uit verschill. Tijdp.* W. Moll. in *N. Christ. Maands.* 1855 en andd.

Bladz. 372. Over de Souterliekens: *Iets over W. v. Zuilen van Nijevelt* in Nijhoff's *Bijdr.* D. III, bl. 273, en bij v. d. Aa, o. h. w. Nijevelt, (W. Zuilen van)

Bladz. 372. Wij gebruikten de Psalmberijming van Utenhoven, Londen 1566.

„ „ Over de Psalmen van Marot en in het algemeen over de Psalmberijmingen is o. a. zeer belangrijk M. Vitringa, *Leerrede over Ps.* CXLIX *vers* I *en Reden over den oorsprong en voortgang van het Heilig zingen enz.* Arnhem. 1775.

Bladz. 372. Over Petrus Dathenus zie: Goedhals *Lectures* etc. T. III, H. ter Haar, *Specimen Historico-Theologicum P. Datheni vitam exhibens*, Janssen en van Dale. *Bijdr. tot de oudheidk. en Geschied. enz.* D. III, V, VI en de bronnen opgegeven in het *Repert. v. verh.* en bij van der Aa, Schotel, *de Psalmen*, van Iperen, *K. H. v. h. Psalmgez.* In de *Boekzaal der geleerde wereld*, Sept. 1739, vindt men een lijst *dergenen*, *die alle Psalmen van David in de Nederl. Dichtmaat gebragt hebben.* Vervolgd door G. H. W. in *Boekz.* April 1760, bl. 40. Ook geeft ze Muller in zijn *Catal. van Godg. Boek.* op. De Maats. van Ned. Letterk. te Leiden bezit meest alle de berijmingen.

Bladz. 374. Zie over dezen strijd: Ypey en Dermout. D. IV, bl. 77. en de zoogenoemde *Datheniana.* Vooral hebben zich in dezen strijd bekend gemaakt Jean Guepin en Andreas Andriessen, predikant te Veere, († 1768.)

Bladz. 375. Groot is het aantal leerredenen, die bij de invoering der Psalmen zijn in het licht gegeven, b. v. door Petrus Brouwer (*Aanprijzing van heilig zingen*, Dordr. 1773) A. van den Berg, (*Leerrede over Ps.* XCII : 2, Dordr. 1774.) W. de Koning, (*De gemeenten des Heeren opgewekt* enz. s' Gravenh. 1774.) Theod. Avinck, (*Het Geest. en verstandig Psalm-zingen*, Utrecht 1774.) J. W. te Water, *Aanspraak aan de Herv. kerk in Nederland*, (1774) enz. Zij zijn meest alle belangrijk, vooral door de aanteekk. Tot de geschriften die bij deze gelegenheid verschenen behooren o. a. *Eenige noodige en kortelijk beredeneërde Bedenkingen betreffende de Rijmpsalmen.* Rott. 1774. Petrus Hofstede, *Brief aan d. Hoogel. Heer J. J. le Sage ten Broek*, Rotterd. 1775. *Bericht aan de Nederd. Gem. te Middelb. nopens de verbetering van het openb. kerkgezang*, Middelb. 1776.

Bladz. 377. Over de gezangen, zie de voorrede van *Het oudste Gezangboek voor de openbare Godsdienstoefeningen in de Nederl. Geref. Kerk*, *uitgegeven door Dr. A. van der Linde.* s' Gravenh. 1869. Mr. H. J. Koenen, *Het Psalmgezang*, *vooral Het geestelijk lied en de geestelijke Liederen-Poëzy* in *Olijftak*, IV D., N. 1—6. *Godgel. Bijdr.* 1869, bl. 307.

Bladz. 377. Over het ambtsgewaad, zie mijne *Geestelijke en wereldlijke kleeding.*

Bladz. 383. Toen in Duitschland aan de catholyke geestelijkheid het dragen van pruiken verboden was, werden zij de gewone hoofddragt der protestantsche. De echt orthodoxe pruiken der luthersche leeraars, waren van zwart bokkenhaar. Toen koning Frederik Wilhelm, in plaats van een pruik, een Zopf droeg, volgden zijne onderdanen zijn voorbeeld na. Ook

de geestelijken namen de Zopf aan. 't Baarde veel opzien toen de Zopfprediger Schultz te Gilsdorf, bij Berlijn, 't eerst met de Zopf op den kansel verscheen. Zie Vehse, *Geschichte des preusischen Hofs und Adels*. Th. III, S. 53.

Bladz. 386. *Het gebed.* Moll, *K. L.*, D. II, bl. 281.

„ 387. *Joden.* Bingham, *Orig. Eccl.* V. I, L. XIII. c. 3, p. 111 seqq. Prideaux, *Joodse Gesch.* D. I, bl. 580, 581.

Bladz. 387. Over de formuliergebeden: Mensinga, *over de Lit. Schrift.* Ravensteyn, *de Nazir. Gods*, D. II, bl. 19. Ens., *Kort berigt aang. de publ. Schrift.*

Bladz. 388. *Utenhoven.* Achter zijn Psalm-overz. Lond. 1566. *Een ander forme des ghebedes des sondaghes voor de predicatie.*

Bladz. 389. *Na het voorl.* z. *Het ghebedt voor des Sondaechs voor de pred. fol.* 26, achter den *Catechismus. Leyd. bij J. Paedts Jacobsz.* 1579.

Bladz. 389. *Amen.* Ook bij de Ned. Herv. Gem. te Londen. "Na dem de Ghemeynte op dit voorgaende ghebedt hun Amen ghesecht heeft, werdt een Psalm gezongen."

Bladz. 389. *Onze Vader.* Zie hierover Suringar, *de publicis veter. Christianorum precibus* L. p. 1833. J. G. Steinert, *De peculiari indole precum Domini nostro* cet. Ossit. 1817. 4. Augusti, *Handb. d. Christ. Archaeol.*, Th. II, S. 58 ff.

Bladz. 389. *Justinus. Apol.* I, p. 222. ed. Oberth.

„ „ *Irenaeus Haeres. lib.* V, c. 17.

„ „ *Tertullianus* haalt niet alleen meermalen de Oratio Dominica aan, maar schreef ook eene verhand., *de Oratione*, een verklaring van het O. V. bevattende. Verg. Augusti, S. 62, 63. Ook Cyprianus schreef *De Orat. domin.* (*Opp.* edit. Oberth. T. I, p. 366, 388) en zijn tijdgenoot Origines schreef een werk over het gebed (τερὶ εὐχῆς). *Opp.* edit. Oberth. T. III, p. 408—593, waarvan het 2e deel eene verklaring bevat van het O. V.

Bladz. 389. *Chrys. Homil.* XI en 2 Cor. p. 740. *Hom.* LVII, p. 954.

„ „ *August. Herm.* XLII, *Enchir.* c. 7, c. 71. Verg. Walch, *Misc. Sac.* p. 69 seqq. Bingham, *Orig.* Vol. I, p. 39. IV, p. 132 seqq. V, p. 246—247.

Bladz. 389. *H. Avondm.* Augusti, t. a. p. bl. 17.

„ „ *Berijming.* Men vindt ze bij Valcoogh t. a. p. bl. 55.

„ 391. *Parodien.* Nieuwland, *L. V.* D. II, bl. 505. Hondius, *Swart Reg.* bl. 111. Pouderoyen, *over den Catech.*, bl. 716. *Nav.* D. III, bl. 351, D. VI, bl. 275. D. VII, bl. 325.

Bladz. 392. *Publ. geb.* 's Hage 1707, 3 d. Bilderdijk, t. a. p.

„ 394. Hoornbeek in *Summa Contravers*, L. X, en in *Theol. Pract.* L. IX, c. I, p. 279. Prideaux, t. a. p. D. I, bl. 380. Bingham, *Orig. Eccl.* Vol. V, L. 13, c. 5, p. 111 seqq. Ravensteyn, t. a. p. bl. 23, 24.

Bladz. 394. Themminck. Engelsma bl. 122, 287.

Bladz. 396. *Hasterland.* Engelsma, bl. 122. Vermeulen, t. a. p.

„ „ *Benthem*, S. 322.

„ „ Lydius' *Christelycke Ghebeden, zoo gheestelijcke als lichaemelijcke, in alle nooden ende swaricheden te ghebruycken*, is het eerst in 1629 bij Francoys Boens te Dordrecht verschenen. De tweede uitg. drukte Dirck Dircksz. aldaar in 1648. Beide drukken zijn in 16^0. De laatste vindt men achter zijn *Geestelijck Bruylofts-Bancket ofte Meditatien over het* 12, 13, *en de verss. van het eerste capittel in het Hoogelieds Salomonis.*

Bladz. 396. *Sibelius.* Caspari Sibelii *Christianae precationes et Gratiarum Actiones, Daventriae* 1658. De studenten, die te Leiden wekelijks in het Latijn exercitii gratia moesten prediken, gebruikten het.

Bladz. 396. *De Bijbel.* Over dit hoofds. vergelijke men de bekende werken van Le Long, Hinlopen, Stockmans' *Redevoer. over de lotgevallen der H. S.*, Amst. 1737. 4^0. Outhofs, *Aanmerk. over eenige Nederl. Bijbeldrukken*, in *Boekz. d. Gel. Wer.* April, Mei 1723. Ook gaf hij *Bijdragen* tot Le Long's *Boekzaal. Over Nederlandsche Bijbeluitgaven*, door Prof. J. J. Doedes N^0. 7 van den eersten jaarg. van *Voor driehonderd jaren.* Volksblaadjes enz. Harderwijk, 1869.

Bladz. 398. Verg. Ter Haar, *Geschied. der Kerkherv. in Tafereelen*, D. II, bl. 125. Ypey en Dermout, t. a. p.

Bladz. 400. Verg. o. a. Prof. Fruin, *De aanstelling van Marnix van St. Aldegonde tot Bijbelvertaler*, in *Handel. en Mededeel. v. d. Maats. v. Nederl. Letterk.* 1867. Een stuk der Bijbeloverzetting van Aldegonde is bewaard in J. Bacius.

Bladz. 403. Ravensteyn, *de Nazir. Gods*, D. I, bl. 412 volgg.

„ 405. *De Preek.* Zie Moll, *Kerk. Leven der Christ.*, D. II, bl. 268; H. Alt. *Christl. Cultus*, S. 208; P. Nieuwland, *L. V.* D. III, bl. 121 volgg.

Bladz. 406. *Op Nieuwejaarsdag.* z. Nischellus *Leben Zwingli*, S. 14. Zwinglii, *Opera*, T. I, p. 130.

Bladz. 407. *Gesch. der Kerkherv.* D. I, bl. 121. Muller, II, 310.

Bladz. 407. Knox. v. d. Corput, *Godd. Vierschaar*, D. III, bl. 167. Volgens Willer, de modo et ratione concionis. 1562.

Bladz. 408. *Luther.* Z. Tholuck, *Das Kirchl. Leben*, Th. I, S. 132. *Ook waren er.* Z. Hartog, *Gesch. d. Predikk.* bl. 17.

Bladz. 409. *Melanchton.* Tholuck, l. c. S. 131. C. Becker, *Beitr. zur Kirchengesch.* S. 41. Eine Leichenpredigt von J. Meisner von 1670. füllt 98 "Quartseiden."

Bladz. 410. *Sond. Ev.* Men vindt die nog in de eerste drukken achter de Psalmb. v. Datheen.

Bladz. 411. *Kerk. Handb.*

„ 412. Hartog, *Gesch. v. d. predik. en der Evangelieprediking in de Prot. Kerk van Nederland.* Amst. 1861. Emblematisch prediken: Röber, te

Wittenberg, hield in 1615 een preek op het thema: *Das holdseligen lieben Jesuleins und Immanuels himmlisch Geburtszeichen oder prophetische Himmelsfigur.* Een lijkpreek van hem voert tot titel: *Rosen und Blumen-geheimnisz.* Een preek van Daniël Keck van 1642, over Rom. VIII: 18, handelt over *den Syllogismus apostolicus.*

Bladz. 413. *Bortius. Kerk. Dordr.* D. I, bl. 449. *Godgel. Bijdr.* 1869, D. I, bl. 114.

Bladz. 413. Belangrijk is over de predikwijze: Hartog in zijn aangeh. *Gesch. der predikkunde*, en in *Godgel. Bijdr.* 1870, 2^e^ St. (*Een weinig bekende homilitiek*). Verg. ook *Leven van Philopater* en *Pseudo-studiosus hodiernus sive Theologus Groninganus detectus et refutatus.* Brands, *Inl. tot de kennis en het gebruik der hedend. predikwijze*, Amst. 1742. Mosheim, *de predikkunde.* Utr. 1770, 2 d. Ypey. en Dermout. (Reg.)

Bladz. 420. *Kerk. Dordr.* D. II, bl. 404. D. III, bl. 369. D. IV, 67.

„ 421. Moll. K. L. D. I, bl. 129, 144, 181, D. II, bl. 293, v. 504, Hertzog. Aschbach. Siegel, Th. I, S. 1 ff. Augusti *Hanb.* Th. II, S. 521, Reinwald S. 331.

Bladz. 422. Tholück t. a. p. Th. I, S. 168.

„ „ Ravensteyn, D. I, bl. 306. M. Mikroen, *v. h. recht ghebruyck des Nachtm.* Lond. 1554. Brakel *Redel. godsd.* D. I, bl. 983. Hondius, bl. 18.

Bladz. 424. *Repert. Consist. Dordr. Repert. L. B.* Zie over het H. Avondmaal Ridderus. *Hist. Doop, Avondmaal en Discipline*, Amst. 1672. C. Drelincourt, Moulin enz. over *'t H. Avondm.* Utr. 1728. D. le Roy, *Zedige verh. v. d. Practyke des H. Avondm.* Rott. 1702.

Bladz. 425. Er bestaan proefpredikatiën, o. a. van Focco Johannis, Fran. 1648, 4°. W. Teelinck gaf *sermoenen tot voorbereid. d. H. Avondm.* 's Grav. 1614.

Bladz. 426. Achter de Psalmen van Utenhoven. (1566) bl. 27.

„ „ *Formulier.* Mensinga, bl. 214. S. van Emdre, *twee Leerred. over de Formul. v. Doop en Av.* Utr. 1794. M. Jorissen, *wijsheid onzer vaderen in het formul. d. H. Avondm.* s' Hage, 1821. v. Voorst, *over de 21^e^ vr. enz. en het formulier van het Nachtmaal.* Ketelaar, *over de formul.* enz. Amst. 1724.

Bladz. 428. Men las ook *de sermoenen van het H. Nachtmaal.* (1567) van Olivianus, en later de leerreden van M. Henry, (s' Grav. 1738.) Doddridge, (Rott. 1752.) T. Hollyburton (Rott. 1763) andd. Vooral *de gebeden en dankz. bij het H. Avondm.* van Hakvoord.

Bladz. 429. volgg. Verg. behalven Koecher, van Alpen, Reddingius mijne *Gesch. v. d. Heidelb. Catech.*

Bladz. 436. Ravesteyn, t. a. p. Brakel, D. I, bl. 952. Over de pillegift. Zie J. Bogaers in *Tael en Letterbode.* van Verwijs en Cosijn, 2^e^ jg. 1^e^ afl.

Bladz. 437. *In den aanvang. Repert. Consist.*

Bladz. 438. *Londen.* Mensinga. Er ontstond in 1721 te Groningen twist of men de drie bekende vragen, zoo woordelijk, kon lezen, zoo als zij daar stonden? Deze twist liep zóó hoog, dat de Magistraat het noodig achtte het lezen dezer vragen aan allen te verbieden.

Eerst in 1804 zijn zij wederom ingevoerd. Reeds vroeger waren reeds te Utrecht bezwaren geheven tegen het stipt lezen der 1e vraag. In 1718 werd dit bezwaar op nieuw geopperd, door Joh. Reinier, Kelderman, vervolgens door Abrah. Brakonier, Aegidius van der Putt, Joh. Vos, die alle van gevoelen waren, dat de kinderen der geloovigen alléén mogten gedoopt worden. Over deze twist en de vorige is breedvoerig gehandeld, door Ypey, *in Kerk. Gesch. der* 18e *eeuw.* D. VI, bl. 315, D. VII, bl. 361, D. VIII, bl. 786, en aldaar aangeh. bronnen. Mensinga, 445, 454.

Bladz. 439. Over het bijgeloof omtrent den doop, Collin de Plancy, o. h. w. *baptème.* Pouderoijen, bl 535. Hondius, bl. 87.

Bladz. 440. *Repert. Consistor. Repert.* L. B. o. v. *huwelijk.*

„ 443. Over het formulier, Mensinga, bl. 279.

Bladz. 445. volgg. *Repert. Consist. Repert. Leid.* IV, E. van Zurck, *Codex Batavus art houwelyck.*

Bladz. 447. Heemskerk. Het orig. testament van 17 April 1558, ligt voor mij, A. van der Willigen, *les artist. de Haarlem*, p. 151, 345.

Bladz. 448. *N. O. Kist. De synoden der Nederl. Herv. Kerken onder het kruis*, in Kist en Royaards, *Archief voor Kerk. Oudh.* D. XX.

Bladz. 449. Over de *Ned. Geloofsbel.* J. Ens, *Korte Hist. Verh. der pub. schriften.* W. te Water, *tweede eeuwget. d. Ned. Geloofsbel.* Borsius, *Overzigt v. h. trapsgew. toegenomen gezag der Geloofsbel.* in Kist en Royaards, *Archief.* D. IX. Vinke, *Praef. ad. Libr. Symb. Eccl. Ref. Ned.* p. XXX, J. J. van Toornenberg. *Eenige Bladzijd. uit de Gesch. d. Ned. Geloofsbel.*

Bladz. 449. Lechler, *Geschichte der Presbyt. und Synodalverfas.* Bachiene, *Kerk. Geogr.* J. Smetius, *Syn. Ordon. en Resol. v. elderl.* Nijm. 1699 A. Thysius, *Leere en orden der Ned. Geref. Kerken*, Amst. 1615. (L. v. Velthuijsen) *het recht der Overheid*, *over Kerkel. pers. en zaken*, Leiden, 1756. *Syn. Prov. dioecesis*, *Ultraj. c. n. Cutsemii*, Hagiop. 1614, Ravesteyn. Ypey en Dermout.

Bladz. 458. *Classis.* Zie Bachiene, Ravensteyn, Ypey en Dermout, A. Walaeus, *Ampt der kerkendienaren.* J. Acroni, *van de beroepingen der predikanten en van het jus patronatus* Amst. 1615. J. Koelman, *ampt en pligt der ouderlingen*, Rott. 1694. *De vrije handopening verdedigt*, 1756.

Bladz. 459. *Acta Cl. Zuid-Holl.* ms.

„ 460. *Repert. consist.* art. Classis.

„ 461. *Wetten d. Classis v. Dordr.* (1785.) *Cl. v. Schieland.* (Rott. 1727.) *Cl. v. Gorichem* (Gor. 1765,) *Walcheren.* (Middelb. 1779.) *Tholen en Bergen op Zoom.* (1791.) *Nederveluwe.* (Harderw. 1750.)

Bladz. 461. *H. Maaltijd. Gron. Volksalm.* 1843, bl. 161.

Bladz. 462. *Kerkeraden.* Bachiene. *Repert. consist. Repert. Leijd.* Ypey en Dermout.

Bladz. 473. *Monografie* in *Kerkl. Archief.* D. I, bl. 445, vv.

„ 475. Vollg. *Ghebruyck van kerckelijke goederen*, Amst. 1653, ms. W. B. S. Boeles, *Het stemregt der eigenerfden*, Gron. 1869. Dez. *De bijzondere Regtbetrekking tusschen een aantal Kerkel. gemeenten in de Prov. Groningen en den Staat.* Gron. 1866, F. L. W. Koker, *Onderzoek naar den aard en de gesch. der Vicarie-goederen in Nederl.* Utr. 1857. Mr. J. Telting, *over de kosterie-goederen in Friesland.* W. van Beuningen, *het geestelijk kantoor te Delft*, en de in deze werken aangeh. schrijvers.

Bladz. 478. P. Nieuwland, *Uitl. Verl.* D. II, bl. 508, over de tractementen der predikanten, Bachiene, l. l. passim.

Bladz. 479. *Waarlijk.* v. d. Breugel, *de leeraar.* bl. 4.

„ „ *Mijn dienst.* van Belle, *Ged.* bl. 14.

INHOUD.

HOOFDSTUK I.

HET UITWENDIGE VAN HET KERKGEBOUW.

Allereerste oprigting van het Chr. *Kerkgebouw*, bl. 2. Oorspr. inrigting, toeneming in tal en aanzien, bl. 3, 4, 5. Het eerste in ons vaderland, bl. 6, 7. Van wat materialen vroeger en later vervaardigd, bl. 7, 8, 9, 10. Welke plaatsen er toe gekozen › bl. 8. Vorm, bouwstijl in verschil. tijdperken, 9, 10, 11, 12, 14, 15. De eerste steenlegging, bl. 15. Inwijdingsplegtigheden, bl. 16, 17. Inwijdingspredikatien, bl. 26. Oudste en hoogst merkwaardige *Kerken* te Alkmaar, bl. 13. Te Amelo, bl. 16. Amersfoort, bl. 13. Amsterdam, bl. 12, 13. Antwerpen, bl. 12. Arnemuiden, bl. 6. Arnhem, bl. 13 Axel, bl. 6.

Biervliet, bl. 6. Bommel, bl. 13. Breda, bl. 13.

Delft, bl. 8, 12, 13. Deventer, 9, 10, 13. Dordrecht, bl. 13.

Eepe, bl. 9. Egmond, bl. 9. Emmerik, bl, 6, 9.

Franeker, bl. 13.

Gouda, bl. 13. Groningen, bl. 12, 13.

Haarlem, bl. 13. 's Hage, bl. 13. Harderwijk; bl. 14. Hattem, bl. 9. Heerle, bl. 9. Heilo, bl. 6. 's Hertogenbosch, bl. 12. Heusden, bl. 13. Hoorn, bl. 8. Hulst, bl. 6.

Kampen, bl. 13. Kerkwerve, bl. 6. Keulen, bl. 12. Kortgene, bl. 16.

Leeuwarden, bl. 13. Leiden, bl. 13, 16.

Nijmegen, bl. 13.

Oldenbroek, bl. 9. Oldenzaal, bl. 9. 14. Ootmarsum, bl. 10.

Petten, bl. 6.

Rhenen, bl. 12. Rotterdam, bl. 13.

Sanbeek, bl. 16. Schiedam, bl. 13. Straatsburg, bl. 12.

Utrecht, bl. 6, 9, 12, 13.

Vaassen, bl. 9. Velzen, bl. 6. Vianen, bl. 13. Vlaardingen, bl. 6. Vlissingen, bl. 16. Vorgten, bl. 9.

Weenen, bl. 12. Wijk bij Duurstede, bl. 14.

Zutphen, bl. 10, 13. Zwol, bl. 13.

De meesten minder geschikt voor den openb. eeredienst der Herv. bl. 14, 15.

HET KERKHOF.

Ligging en inrigting der kerkhoven, bl. 18. Ook vrijplaatsen, maar als speelplaatsen streng verboden, bl. 19, 20. Bijgeloof omtrent dezelve, bl. 19, 20, 21.

Doodkisten. Vorm, -- waarvan vervaardigd, — bijzondere gewoonte bij de begraving der *lijken*, bl. 20.

DE TOREN.

De kerktorens, van wanneer? doel, oorsprong, bl. 21, 22. Verschillende vorm in versch. tijdperken, bl. 22, 23, 26, 27, 28. Symb. beteekenis, bl. 24, 25. Plaatsing van den *haan* er op, bl. 24. De *oudste*, bl. 26, 27. De meest *beroemde* en *schoonste*, bl. 25, 29, 30, 31, 32, 33.

DE KLOKKEN.

Oorsprong en doel der kerkklokken, bl. 34, 35. Waarvan vervaardigd, bl. 40. Vorm, gewigt, getal, bl. 37, 38, 39. Doop, naamgeving, wijding, versiering er van, bl. 40 41, 42, 43, 46—51. Bijgeloof omtrent dezelve, bl. 43, 44, 45. Wonder- en toover-klokken, bl. 36, 37. Waarschuwingen tegen het misbruik, bl. 50. De *oudste*, bl. 38, 39, 40. *Klokkengieterij*, bl. 52. *Klokuurwerken* en *klokkespelen*, bl. 53, 54, 55. Bijzonder beroemde, bl. 55.

HOOFDSTUK II.

HET INWENDIGE VAN HET KERKGEBOUW.

Beschrijving van de O. L. vrouwekerk te Dord, in de 16de eeuw, den vorm, de gewelven, het schip, koor, altaren, enz., bl. 56 tot 58.

Gesteldheid van het inwendige na den plaats gehad hebbenden kerkroof, bl. 59.

Aanzien er van sints de Herv. godsd. de godsdienst van staat is geworden, bl. 59, 60.

Klagten over de toenemende pracht en weelde er van, bl. 60.

HET ORGEL.

Het *Orgel* in de Gr. Kerk niet gedoogd, de Cat. gaat er niet dan langzamerhand toe over, bl. 61. Allereerste zamenstelling, bl. 62. Beletselen eener algemeene invoering, bl. 62. Eindelijk opgeheven, bl. 63. Het orgel tot volkomenheid gebragt, bl. 63. Weelde er aan te koste gelegd, verheffing er van, bl. 63, 64.

In Nederland reeds in de 12de eeuw in gebruik, doch nog zeer gebrekkig, later verbeterd, bl. 62, 65. Vooroordeelen tegen het orgel, gebruik er van in de kerk, van de Hervorming af, stemmen er tegen en gevolg daarvan, bl. 65 tot 69. De Magistraat van Leiden breekt het ijs en wordt hierin gesteund, bl. 69. Het orgel herkrijgt zijn kerkelijk karakter, bl. 69, 70. Hervatte tegenstand, bl. 70 tot 73, — en vernieuwde verdediging, 73, 74.

Strijd vóór en tegen het orgel ook in Engeland, — uitslag bl. 74,

Uitwendige versieringen van orgel en orgel*deuren*, bl. 70 tot 79.

Wijding er van, bl. 79. Plegtige inwijding, — orgelconcert, bl. 80 tot 83. Meest *beroemde* orgels, bl. 75, 76, 79. Meest *beroemde organisten*, bl. 83, 84, 85.

DE PREEKSTOEL.

Hoedanig de *Preekstoel* in de eerste tijden des christendoms, bl. 85, 86. Wat in de middeleeuwen, waarvan vervaardigd en van welken vorm? bl. 86, 87. Versiering er van, bl. 87. De eigenlijke *preekstoel* dagteekent van na de 14de eeuw, bl. 87. De plaatsing er van verschillend, bl. 89. Werd soms door aanzienlijken ten geschenke gegeven, bl. 91. Feestelijke inwijding der preekgestoelten, bl. 90. Meest *beroemde* en *prachtige* kansels der middeleeuwen, 87. Meest *beroemde* en *prachtige* kansels der 16de, 17de en 18de bl. 88, 91, 92. De *lezenaar*, bl. 88. De *zandlooper*, bl. 98. Het *klankbord*, bl. 89. Het *hekje* en het zitten hierin, bl. 94, 95.

DOOP- EN AVONDMAALSGEREEDSCHAP.

Wat en hoe de *Doophuizen* waren, waartoe zij dienden, bl. 96.

Doopvont- zamenstelling, plaatsing, vorm, bl. 97, 98. Opgegraven vonten, van wat tijd afkomstig, bl. 98, 99. Merkwaardig die van 's Hertogenbosch en van St. Martijn, bl. 99, 100. Waarvan vervaardigd in versch. tijden, bl. 99, 100, 101.

Doopbekkens, zilveren, gouden, bl. 101. Erfgiften, bl. 101, 102.

Nachtmaalstafel, plaatsing, vorm, aanrigting in vroeger en later tijd, bl. 102.

Nachtmaalskleed, bl. 102.

Nachtmaalsschotels, bl. 102. Gelegateerd, bl. 103. Prachtig gedrevene, bl. 103.

Nachtmaalsbrood, bl. 103. Geschillen over het gebruik van gezuurd of ongezuurd, — oblaten, — overschot, waartoe bestemd, bl. 104, 105.

Nachtmaalskelken of *bekers*, vorm, stoffe, bl. 105, 106, 108, 110. Meestal ten geschenke aan de kerk gegeven, bl. 107, 108.

Nachtmaalsloodjes, (parolen), 107.

Nachtmaalskannen en flesschen, bl. 108.

Nachtmaalswijn, — roode, witte, spaansche, gemengde, — restant, waartoe gebruikt, bl. 109, 110.

GESTOELTEN.

Gestoelten (Kerk-) voor de geestelijken, die voor de leeken komen later in gebruik; pracht der eersten, bl. 111, 112. Afzonderlijke zitplaatsen, heeren- en vrouwen- regeerings- en gewone banken; — kibbelarijen hier over, resolutien hier omtrent, — aanstelling van vaste stoelbewaarsters, bl. 113—115. Het gebruik van *stoven* in de kerken, bepalingen dienaangaande, bl. 115.

KOORHEKKEN.

Plaatsbestemming en versiering van het koor (praalgraven, zerken en wapens), bl. 117, 118, 120, 121. Min of meer beroemde en prachtige *hekken*, bl. 118, 119, 120.

KROONEN.

Vroeger gebruik van lampen, lusters en kandelaars, bl. 122, 123. Moeijelijkheid eener naauwkeurige beschrijving van dezelve, bl. 123, 124. Merkwaardige overblijfselen er van uit later eeuwen, bl. 125—127.

GESCHILDERDE GLAZEN.

Van wanneer de *geschilderde* (Kerk-) *glazen* dagteekenen, bl. 128. Grootendeels vernield, bl. 129, 139—142, 145. Hooge waarde en beroemdheid van velen der overgeblevene, — de *goudsche* glazen, bl. 129—134. IJdele ergernis er aan, bl. 135. Het vereeren van glazen wordt een manie, — zij prijken, tot in het belagchelijke, met allerlei wapens van adelijken en grooten (blasoenen), vernieling der blasoenen in de kerken op 't eind der 18de eeuw, bl. 135—146.

Gilden-borden, borden met de *naamlijst van de Predikanten* en van de geschiedenis der plaatsel. gemeente (*memorialen*), bl. 147—150.

Muurschilderingen en *Schilderijen*, bl. 151—153.

Kerk-rariteiten en *bibliotheken*, bl. 153, 154.

GRAVEN.

Het van ouds begraven *buiten* de kerk geschiedt van Constantijn af meer en meer *in* de kerk, bl. 155, 156. Het *verbranden der lijken* nog tot in de 8ste eeuw in gebruik bij onze voorvaderen, bl. 159. Het verzet en verbod tegen het begraven *in* de

kerken vergeefs, oorzaken hiervan, bl. 157, 158, 169. Stemmen tegen de weelderige opsiering der graven, bl. 162, 163. *Praalgraven*, mausoleën, tomben, *grafzerken* en sarcophagen, *grafschriften* van vroeger en later tijd, bl. 159—186. Enorme kosten van begraven in de 17de en 18de eeuw, bl. 186, 187. Vernieuwde klagten over het begraven *in* de kerken, bl. 187. Kerksagen en volkslegenden, bl. 189.

HOOFDSTUK III.

HEILIGEDAGEN. DE DAG DES HEEREN.

De godsdienstviering van den Jodensabbath nevens die van den Zondag, — vervanging van gene door deze, bl. 190—195. Ontheiliging van den dag des Heeren in de middeleeuwen, vooral in de 13de eeuw, — verordeningen hiertegen in Duitschland en Engeland, bl. 195—197. Ook in ons Vaderland, bl. 198—200. Treurige gesteldheid in de 17de eeuw, bl. 200—211. Hevige strijd over de Sabbathsviering tusschen verschillende partijen zoo hier als elders, uitspraak der Dords. Synode, bl. 211, 212. Voortzetting van dezen strijd, bl. 212—214, — vooral tusschen de partijen van Voetius en Coccejus, bl. 214—219. De kerk raakt door deze twisten in vuur en vlam, bl. 219 tot 223. Bedaring van den strijd, bl. 224, 225. Sabbathsliederen, bl. 226—228.

KERSFEEST.

Juiste dag en datum voor het Kersfeest bezwaarlijk aan te geven, — vaststelling er van op 25 Dec. en redenen hiervoor, bl. 228, 229. Deszelfs invoering dagteekent pas van de 4de eeuw, — vroegste viering er van, bl. 239, 240. Er worden weldra meerdere feesten aan verbonden. Kerscyclus, bl. 231, 232. Verschillende wijze van Kersviering in volgende tijden op versch. plaatsen, het zoogenaamd "*kindje wiegen*," bl. 233, 234, — *Narren-* of *Ezelsfeesten*, misbruiken en buitensporigheden, bl. 235. — Overblijfsels van het heidendom in het Kersfeest, *St. Maarten met zijn Schimmel*, *St. Nikolaas*, *Kersvuren*, *Kersbrooden*, enz. nog heden niet uitgestorven, bl. 236—238. Bezwaren tegen het Kersfeest bij de Herv. ook bij Dords-Syn. in de 17de eeuw, — verzet der gemeenten tegen de afschaffing er van, — vernietiging van het Syn. besluit, — algemeene invoering, — verbittering van Voetianen en Coccejanen beide, bl. 239—241. Het Kersfeest door de regering te Utr. "geannuleerd," — schimpschriften, bl. 241, 242.

Avondmaal op Kerstijd, 2de Kersdag, zangfeesten er op, kersteksten, kerspreken, kersliederen, bl. 242—244.

HET FEEST DER BESNIJDENIS EN DER NAAMGEVING VAN JEZUS.

Oorsprong en beteekenis van het Besnijdenisfeest, bl. 244—247. Van wanneer het dagteekent in ons Vaderland, — late invoering als kerk-feest, bl. 248. Wordt niet algemeen als zoodanig erkend en gevierd, — teksten en leerredenen bij die gelegenheid, bl. 248, 249. De besnijdenispreek wordt in de 17de eeuw nieuwjaarspreek, bl. 249. Viering van den nieuwjaarsdag, nieuwjaars-geschenken en gedichten, bl. 250—252.

VOORBEREIDING VOOR HET PAASCHFEEST.

Kerkfeesten der R. Cath. tusschen dat der besnijdenis en der opst.-*driekoningen*, *vastenavond*, — ernstige waarschuwingen tegen het deelnemen er aan van de zijde der Herv., bl. 252—256. Het *vasten* ter voorbereiding voor het Paaschfeest, verschil van tijd en wijze, bl. 257, 258. Viering der *groote*, heilige, *week* vóór het hoofdfeest in de eerste eeuwen des Christ. en in de middeleeuwen, bl. 258.

Palmzondag — van wanneer hij dagteekent, wijze van viering; — *Schortelwoensdag* — naamsoorsprong, beteekenis, bl. 259, 260. *Wittedonderdag* — naamsoorsprong, bijzonderheden op denzelven, bl. 260. De plegtigheid der *Voetwassing* in de kerken van ons Vaderland eertijds in zwang, doch raakt allengskens in onbruik, — ook het feest der *onnoozele kinderen* en *aschdag*, niet dan langzamerhand vervallen, bl. 260, 261. *Passieprediking*, *passieboekjes* — *goede vrijdag*, bl. 262. De *Stille week* een week van strenge onthouding, van zelfkastijding en ernstige overdenking, bl. 263, 264.

HET PAASCHFEEST.

Het oudste der Chr. feesten, — geschil tusschen de oost- en west. kerken omtrent den tijd van viering, bl. 264, 265. Hooge waardering er van, — wijze van viering in de eerste en in middeleeuwen, bl. 266—268. Een paar zonderlinge Paaschsermoenen, bl. 269, 270. Buitensporigheden op de Paaschdagen, door de Hervorm. slechts ten deele gekeerd; — de viering van het Paaschfeest wordt in ons Vaderland op 't eind der 16de eeuw algemeen, bl. 271, — hoedanig die van den 1sten Paaschdag ten onzent in de 17de en 18de eeuw, — de 2d Paaschdag meest een losbandige uitspanningsdag bl. 271 tot 277. Overblijfselen van de Heid. feesten ter eere van Ostera en Astarte in het Chr., bl. 267. Het Paasch*pak*, de Paasch*vuren*, Paasch*eijeren*, enz. bl. 272—276.

Avondmaal op Paschen, Paasch*teksten*, bl. 270, 271, — de Paasch*preeken* van vroeger en later tijd, Paasch*zangen*, bl. 277.

HET HEMELVAARTSFEEST.

Niet vóór de 4de eeuw ingesteld, zoo in de Gr. als Lat. kerk van den aanvang af plegtig gevierd, — in de middeleeuwen door bijgeloovige gebruiken en (tot op heden) door losbandigheid ontheiligd, — het zoogenaamde *daauwslaan*, bl. 278—281. Het Hem. feest van de Herv. af nooit algemeen gevierd, bl. 283, 284. Hemelv. *teksten*, *leerr.* en *liederen*, bl. 282—285.

HET PINKSTERFEEST.

Duur er van niet overal en ten allen tijde dezelfde, — van de 4de eeuw af algemeen gevierd, wijze waarop zulks geschiedde in de eerste tijden, in de middeleeuwen, bl. 286, 287. Gebruiken hierbij van Heid. Joods. en Chr. afkomst, waarvan overblijfselen nog heden in ons Vaderland: Pinkster*bloemen* en *boomen*, het zoogenaamde *Papegaaischieten*, bl. 288, 289. De Pinkster*maandag* een dag van brooddronkenheid en uitgelatenheid, — billijke doch vergeefsche klagten hierover, bl. 289, 290. De kerkel. viering van het Pinksterfeest sedert het laatst der 16de eeuw ten onzent algemeen, — die van Pinkster*maandag* gehandhaafd, — *avondmaal* op Pinkst. Pinkster*teksten* voor beide dagen, Pinkster*preeken* en *liederen*, bl. 290, 291.

DANK-, VAST-, EN BEDEDAG.

Vast- en bededagen bij alle volken der oudheid in gebruik, ook aan de vroegste eeuwen des Christend. niet vreemd, — de invoering echter van vastgestelde jaarlijksche boet- en bededagen van latere dagteekening, bl. 291—294. De biddagsviering der middeleeuwen; — de beschrijving er van, na de Hervorm. een daad van politiek gezag, — de biddags*brieven*, bl. 294. Nevens den algemeenen ook bijzondere en plaatselijke bid- en dankdagen, — hooge prijsstelling er op bij onze vaderen, bl. 294—296. Die biddagsviering zelve, bl. 296, 297. De biddags*leerredenen* en *gebeden* van vroege en later tijd, biddags*collecten*, bl. 297—299.

HOOFDSTUK IV.

KERKELIJKE PERSONEN. STUDENTEN.

Diep gevoelde behoefte aan bekwame evangeliepredikers sints den zegen der Herv. in ons Vaderland, bl. 301. Stichting der Leidsche Hoogeschool, gevolgd door die van het Staten-collegie; — de studie voor het predikambt aangemoedigd, — *beurzen*, bl. 302 tot 334. Het gymnas. in acad. onderwijs der 17de en der 18de eeuw, — het studentenleven, bl. 304—306.

PROPONENTEN.

Onderscheiding in ongestudeerde en gestudeerde, bl. 307, 308. Verschillende examina en toelating tot het predikambt: het *praeparatoir* en het *peremptoir*, bl. 308—310. Klagten over te weinige gestrengheid der examens in de 18e eeuw, bl. 310, — over het gedrag der Proponenten met den sleep van treurige gevolgen; de *haar-* en pruikenquaestie, bl. 311—319.

HET BEROEP.

De beroeping allereerst door een vast- en bededag vooraf gegaan, — in den aanvang alleen *kerkelijk* — weldra eigent zich de overigheid het *jus patronatus*, bl. 319, 320. *Vrij* beroep slechts eene uitzondering, bl. 320, 321. Wijze van beroepen op ondersch. plaatsen verschillend, — het op beroep prediken door Predikanten, bl. 322—327. Kuiperijen bij het beroepen, Simonie, bl. 327, 328.

DE INZEGENING.

De dag der bevestiging een dikwerf al te luidruchtige feestdag, — door wien ze geschiedde en hoe? bl. 329. De oplegging der handen, — de vragen bij de inzegening, — de intreê, bl. 330, 331. Bevestigings- en intree*redenen*, bl. 332, 333. Een woord over het veranderen van de namen der Predikanten in 't lat. en gr. bl. 334, 335.

DE LEERAAR.

Aanvankelijk broeders onder de broeders vormen zij zich allengskens tot eene Priesterkaste, — toenemende hoogmoed en aanmatiging der leeraars in de 17e eeuw, bl. 335—340. Hunne eenvoudige en sobere levenswijze destijds, bl. 340—342. Hunne hooge achting en invloed bij de gemeenten: het *dominees pijpje;* dominees *klontje*, dom. *glaasie* — de dominees *silouetten*, bl. 343—347. Het aanleggen van bibliotheken bij de leeraars der 18e eeuw — de *boekzaal*, bl. 346, 347. Bepalingen en voorschriften omtrent de lijk- of grafredenen door en op Predikanten, bl. 348, 349. De Predikanten onderling, *collega's*, — curiosa, bl. 349, 350.

OUDERLINGEN. DIAKENEN.

Oorsprong van het ouderlingschap, — vereischten , pligten, regt en wijze van benoeming, bl. 351—353. Het collegie van ouderlingen, hoe zaamgesteld, bl. 353. De verkiezing van oud. (en diak.) in de 16e eeuw door een vast- en bededag voorafgegaan, — formulier van bevestiging, bl. 354. Het hooge aanzien waarin zij stonden bij de gem. bl. 354, 355.

Oorsprong van het diakenschap, de zaak en pligten der diakenen, bl. 356, 357. Hun verschillend getal, benoeming, bevestiging, afzonderl. en gecomb. vergaderingen, vereischten, bl. 357—359. Diakonessen, bl. 359, 360.

VOORLEZERS, VOORZANGERS, ZIEKENBEZOEKERS, CATECHISEERMEESTERS, KOSTERS, ENZ.

Het *voorlezen* als ambt- en kerkbediening, van aloude dagteekening; — vereischten tot dezen post in de vroegste tijden, bl. 360, 361. Invoering er van in de Herv. Kerk, vereischten, benoeming, bezoldiging, bl. 361.

Het *voorzingen*, als ambt reeds vroeg ingevoerd, in de Herv. Kerk sedert de 16e eeuw met dat van voorlezen vereenigd; — klagten over sommiger kleedij en gedrag, bl. 361, 362.

Ziekenbezoekers, in de Herv. Kerk; hunne benoeming, de zaak hun opgedragen, jaarwedden, bl. 362, 363.

Cathechiseermeesters, aanstelling er van in de Herv. Kerk, — examen ter toelating; wat in hen vereischt en waartoe geroepen, bl. 364.

Kosters, naam en ambt reeds in het 1ste tijdvak der Chr. Kerk bekend; — het kostersambt in de middeleeuwen, na de Herv. in Duitschland en in ons vaderland; — hunne benoeming, pligten en inkomsten, — ten platten lande meestal tevens voorlezers en voorzangers, bl. 365—367.

Lagere kerkel. bedieningen, bl. 368.

HOOFDSTUK. V.

DE VOORMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING. HET GEZANG.

Schets eener voorm. godsd. oef. in de 18e eeuw, bl. 368—371, 376.

Het kerkgezang sedert den aanvang der 16e eeuw, — de Psalmberijming van Luther, van Utenhove, van Datheen, bl. 371—373; — die van deze laatste boven die van Marnix gesteld en in de Nederd. kerken ingevoerd, bl. 374. Ontvlamde strijd tegen en voor de Psalmen van Datheen; — een nieuwe Psalmberijming vervangt die van Datheen; — het kerkgebruik er van bij synod. besluiten verordend en bevestigd, — resolutiën omtrent dat der overige geest. liederen, bl. 374—377.

HET AMBTSGEWAAD.

De kleederdagt van onze Predikanten sedert de Herv. geen gedistingeerde, bl. 378. De mantel der 17e en 18e eeuw, bl. 379, 380, — de beffen en kragen, de dassen, de allongepruik, de bonnet, de rondehoed, de steek, bl. 381—386.

HET GEBED.

Het gebed als vrije uiting des geestes, de kerk-*formulier*gebeden; invoering hiervan in de Chr.- in de Herv. Kerk, ook in ons vaderland: — wat er toe noopte en wat er mee beoogd? bl. 386—388; — waren echter niet verpligtend, bl. 388, 389. Het "*onze vader*" aloud gebruik en misbruik er van, bl. 389—391. Het *na*gebed en de *voor*bidding; — staatsresolutiën van 1663 en 66 omtrent inhoud en orde hierbij in acht te nemen, bl. 391—393. Het "onze vader" wordt het schibboleth voor de godsd. gelijk het publiek gebed dat der polit. rigting, bl. 393, 394. Gegronde klagten over de toenmalige nagebeden in 't algemeen, bl. 395. Het *knielende* bidden soms in gebruik. bl. 396, 397.

DE BIJBEL.

Bijbels vóór- (de vulgata), de vroegste na de Herv. De bijbel naar de vertaling van Luther, = de eerste Geref. Ned. bijbel (Zurichsche), gevolgd door die van het N. T. naar den tekst van Rob. Stephanus (met kap. en verzen), bl. 398, 399. Geschiedenis der *Staten*-overlevering, — zij wordt, doch niet zonder hevigen tegenstand, in de kerk ingevoerd, bl. 399—402. Zorg voor de autographie, bl. 403—405.

DE PREEK.

De Prediking — een der hoofdhandelingen van den openb. eeredienst in de Chr. kerk, de oudste leerredenen, — die der Hervormers, — der Haagpredikers in ons Vaderland, bl. 404—408. Noodige bepalingen omtrent den duur en de wijze der prediking, bl. 409—411. Invloed der Duits. en Eng. litteratuur op de leerredenen onzer Vaderen, bl. 412—414. Preekwijze der Voetianen, — die der Coccejanen, bl. 414—416. Ongunstig oordeel over het kanselwerk der 18de eeuw, door proeven gestaafd, bl. 417—421.

HET H. AVONDMAAL.

Tijd van viering in de eerste en opvolgende eeuwen des Christ. — in het O. en W. — in ons Vaderland, bl. 421—423. Verschillende beschouwingen van het avondm. en gevolgen, bl. 423, 424. *Voorbereiding* tot het av. synodale voorschr. dienaangaande, de censura morum, belijdenis en proefpredikatie, de vragen bij 't av. — de avondmaals-*dag* en viering zelve, — het av. *Formulier*, bl. 424—427. Nabetrachting. bl. 427, 428.

HOOFDSTUK VI.

DE NAMIDDAG-GODSDIENSTOEFENING. DE CATECHISMUS.

Gezetheid onzer vaderen op de nam. godsd. oef. — hunne hooge prijsstelling op den Heidelb. Catechismus, 429, 430. Geschiedenis van den Heid. Cat. — wordt met "de Ned. geloofsbel." tot formulier van eenigheid verheven, het eenige godsd. onderw.-boek op de catechisatiën en de scholen, bl. 430—434. Catechismus-leerredenen, bl. 434. Godsd. onderwijsboekjes nevens den Cat. in de 16de en 17de eeuw, — catecheten, — aanneming en bevestiging van lidmaten, bl. 435.

DE DOOP.

De doopbediening — aan wie te verrigten, hoe, wanneer? doop*getuigen*, Syn. besluiten hieromtrent; — het doop*formulier*. — doopfonten, bl. 436—438. Misbruiken, doopgeschenk, bl. 439.

DE INZEGENING DES HUWELIJKS.

Hooge beteekenis van het huwelijk in de Herv. kerk, — een der eerste voorwerpen harer zorg. *Particuliere* gebruiken en gewoonten vóór, bij en na de inzegening bl. 440. De *inzegening* — door wie, tijd, wijze, plaats er van, bl. 441—444. Bijgeloof omtrent maand en dag, in de 16 en 17de eeuw, ook in ons Vaderland, bl. 442. Het trouw*formulier*, huwelijks*leerredenen*, bl. 443, 444. Klagten der kerkeraden over de wanorde bij deze gelegenheid en het te flaauw nakomen der echtreglementen, bl. 444 tot 446. Verdere bijzonderheden de huwelijkszaken betreffende, bl. 446, 447.

HOOFDSTUK VII.

HET KERKELIJK BESTUUR. DE SYNODE.

De *eerste* Synode te Armentières en "de nederl. geloofsbelijdenis" van Guids de Bres; — de *eerste Provinc.* Synoden op vaderl. bodem, — de *nationale* te Dordr. in 1578, allereerste besluiten en verordeningen, bl. 448—450. Opgevolgde nat. Synode, — verdeeling in classen en Syn. op die te Middelburg, bl. 450. Rangverdeeling der Sijn. — derzelver zamenstelling, plaats, tijd van zamenkomst, werkzaamheid der Z. en N. Holl. Syn. mee van die van Utr. Friesl. Overijssel, bl. 451—453. Toestemming der Staten, vereischt tot derzelver vergad. — adviserende stem der Commissarissen poli-

tiek, — wijze van bijeenroeping der Syn., bl. 453, 454. De dag der vergad. zelve, Syn. *openings-* en *sluitings*reden, hare werkzaamheden; — hare roeping en aanzien; — Syn. maaltijden, defroijement etc. bl. 454—458.

DE CLASSIS.

De *eerste* Prov. class. van Z. Holl. in 1573, — tijd, plaats harer vergad. — de classen van N. Holland; — het personeel der classen, — de moderatores, praeses, assessor, scriba, hunne werkzaamheden, bl. 459, ordinaire en extraord. classen, bl. 460. De quaestor van den ring en de quaestor generaal; — presentiegeld en viatica, de losmaking, class. maaltijd, particularia, bl. 461, 462.

DE KERKERAAD.

Ons kerkebestuur — calvinistisch, de kerkeraad ingerigt naar dien van Genève en Frankrijk. Dagteekening dier kerkeraden sedert den aanvang der Herv. — Vroegste bepalingen omtrent derzelver zamenstelling en verrigtingen, bl. 462—464. De *oudste* Dordsche kerkeraad, — deszelfs bepalingen en besluiten, bl. 464, 465. De *groote* kerkeraad (te Dord); — op den leest van dien van Dord meest alle volgenden geschoeid; — maar al te vaak de kampplaatsen van verbitterde partijen, bl. 466. Wijde omvang van de verrigtingen en bemoeijingen der kerkeraden: — de *heimelijke* en *openbare kerktucht*, toepassing der *censuur*, de *excommunicatie*, de *weeropneming*, bl. 466—471. *Kerkel. attestatiën*, *kerk. zegels*. bl. 471—473. — Zorg der kerker. voor het schoolwezen, bl. 473, 474.

HOOFDSTUK VIII.

PREDIKANTSTRACTEMENT.

De rijke bezittingen van de geestelijkheid in ons vaderland, — billijke, doch vergeefsche klagten van groot en klein over de onverzadelijke hebzucht der kerk; — vernieling der kerkgoederen door de beeldstormers; — tusschenkomst van het staatsgezag, vervallen verklaring van alle geest. en kerk. bezittingen aan den lande, bl. 475, 476. Van nu af en van hier de landsfondsen *ad pios usus*, de *lands- predikantstractementen, etc.*

Misbruiken en raadselen in het beheer van kerk der *vicarij* en *costerij*-goederen. Karige bezoldiging, kommervolle toestand der leeraars, vroeger en later.

ALPHABETISCHE NAAMLIJST.

Bladz.

Adelbert 6
Alting (Menso).......106
Amandus 5
Ambrosius.......162, 269
Arundeus (Petr).....107
Athanasius 196
Augustinus 279

Bareuth (Joh.) ..377, 394
Barlette (Gabr.)......269
Basilius de Gr.......162
Basilius 478
Baudartius (wilh) 492
Becius (Joh.)....339, 414
Biens 315
Blum (Joh. Erasm.). 298
Bogaers 215
Bogerman (Joh.) 402
Borst (Barth.) 107
Borstius (Jac.)..213, 253, 312, 317, 340, 341, 413
Boxhorn (M. Z.).....315
Brahè (Jan Jac.).. .. 17
Brakel (Theod.)......211
Brande (Joh. v. d.)... 16
Bredero 208
Brizé (Corn.) 78
Bronkhorst (Joann. v. 79
Brouwer 394
Bucerus (Gers,) 402
Buijs (Nic.) 16
Buijtendijck 262
Bunijan 412
Burgerius (Petr.).....339
Burmannus 220

Caesarius............230

Bladz.

Calckman (Jan Jansen) 71, 72 73
Calvijn 478
Chlotarius 35, 36
Chrysostomus. 156, 162, 258, 279, 406
Clemens.............462
Coddaeus............201
Colonius 223
Colvius (Andr.) 315
Constantijn 4
Coolhaas (Casper) 341
Costerus (Florentius) 298
Court (Pieter de la) ..471
Crabbe (Jan) 83
Crabeth (Gebr.)......139
Crollius (Nic. Corn) ..338
Crucius (Joh.).......339

Dagobert............ 6
Datheen (Petr.)..370, 400
Deodati (Phil.).......103
Derramantius 16
Dibbetius (Hendr.)...339
Doen (Pietersz.).....398
Doreslaar............315
D'outrein............332
Dullaart............. 83
Dusart 84

Echtenius (Sal.)......338
Eck (J. J. v.) 84
Eeckmans (Sevinus).. 75
Eerten (W. J. v.).... 91
Effen 344
Eyk van Zuilichem (Mr.) 9, 99

Bladz.

Eligius 5
Ephraim de Sijr 162
Erasmus 398
Essenius (Andr.) 218
Eusebius 478
Eusonius (Henr.).....338
Ewald 7

Faber (Theod.)....... 79
Fabricius 16, 455
Filips v. Bourgondië...476
Flight 74
Floris van Wevelichoven 8
Flud van Giffen .332, 333
Folma (A.) 82, 83
Franken (Aegid)..... 80
Frederik I 8
Frederik (Prins).....125

Gardingius (Petr.)....107
Goltzius.............414
Gomarus 213, 216
Greyd (Gr. Reneman) .103
Groenewoud (Joh. Jac. v.) 82
Groezen (Alb. v.) 82

Hagebeer (J. G. v.) .. 75
Hageman (Henr.) 90
Halbertsma..........275
Harris 75
Hartog..............412
Havenaer (Jan.) 92
Heemskerk (Maarten van) 78, 447
Heemstra........91, 107

Bladz.
Heidanus. 217, 218, 219, 223
Heinsius (Dan.) 317
Hendrik III 250
Hengel (D. v.) 223
Hess (H. H.) 82
Hommius Festus 402
Hondius (Petr.) . 318, 336
Hooft (P. Cornsz.) 71, 244
Hoornbeek. . 219, 223, 394
Huijgens 71

Johnson (Nathan) 219
Joncktijs (Dan.) 469
Justiniaan 4

Kalraat (Mich.) 119
Karel de Groote...... 7
Kemp (Dav. v. d.) ... 333
Kerkhove (J. P. à) 316, 317
Kist 293
Krans (Adr.) 118
Kuipers (Franc.) 298

Laccher (Petr.) 16
Laurentius (Isac.) 317, 445
Laurentius (Laur.) ... 208
Lebuinus 7
Leegwater (Jan Adrjz.) 33
Lenaerssen (Barth.) . . 445
Lydius 316
Linde (Jan v. d.) 93
Lodensteijn 215
Lucianus 478
Ludgerus 7
Luther 197, 478

Made (Barth. v. d.) .. 12
Marcellinus 7
Marnic van St. Aldegonde 400
Mauricius 234
Metelerkamp (Hieron.). 16
Miederhuijs (Oberti) ... 310
Minutius Fel 478
Moll 161
Moonen (Arnoud) 341
Moor (Bern. de) 458
Moreau (Jean) 76

Bladz.
Muller 269
Musculus 478

Oort (Jac. v.) 84
Oosterland Abrah. 332, 333
Otger 6
Oudenhoven 209

Plechelmus 6
Poppius 315
Pot (Jac.) 82

Ravesteijn (Henri) 297, 333, 334, 394
Rengers 103
Reverhorst (Herm.) ... 419
Richard I 250
Rijke (Aar. v.) 103
Rijn (Govert v.) 80
Rise (Dr.) 339
Robson 74
Roemund (Hans) 398
Rolandus (Jac.) 402
Rulaeus (Joh.) 338
Rutgers (A.) 91

Sabellianus 53
Salmasius 315, 316
Schellinger (Corn.) ... 119
Schookius (Mart.) 222, 318
Schulze (J. F.) 75
Schuur (Theod. v. d.). 78
Schuurman (Anna Maria v.) 71
Semeins 394
Severianus 156
Siegel 279
Sywaertsz (Wal.) 234
Simonides 202, 254
Smijtegelt (Bern.) 414
Snellinx (F.) 285
Snitger (F. C.) ... 75, 76
Stephanus (Robert) ... 398
Streso 71
Suidbertus 7
Swalmius (Henri) 339
Sweelinck (Dider) ... 83

Bladz.
Sweelinck (Jan Pieterszoon) 83, 244

Teelinck (Willem) 210, 312. 411
Tegularius (Arnold) . . 338
Terwe (Jan) 58
Themmen (Wilh.) 298
Thomas a Kempis.... 213
Thijsius (Anton) 317
Trauen (Asmus) 92

Udemans (Godefr.) 313, 314, 317
Utenhove (Joh.) 372

Valcoogh (Dirk Adriaan 208, 366
Velden (v. den) 417
Velzen (van) 417, 458
Vianden (Hendr. v.) . . 12
Voetius. 213, 216, 317, 318
Vogellius (Hieron) 201, 316
Vogelzang 223
Vondel 244
Vrieze (Maria de). 101, 108
Vrolikhert (Godew.) . . 17

Waal (Gerr. v. d.) 93
Waeijen (Joh. v. d.) . . 336
Walaeus 213, 402
Werenfried 6
Wierdsma (C.) 81
Wiegersma (Joon.) ... 444
Wijckenburgins (Thomas.) 338
Willebrord 6
Willem van Oranje (Prins) 293
Winfried 6
Wiro 6
Witt (Corn. de) 461
Witt (Joh. de) . . 343, 392

Zuylen van Nyevelt (Jonkh. Will.) 372
Zwingli 406, 407

ERRATA.

Blz. 9 in fine *Eijk*, l. *Eijck*.
„ 13 r. 2, *Hoeken*, l. *Hoekschen*.
„ „ med. r. 18, *Jàesbijne*, l. *Jacobijne*
„ 19 r. 8, *Lebuinus kerk*, moet zijn: *Plechelmus kerk*.
„ 24 r. 12, *dingle*, l. *d'ingle*.
„ 26 r. 23, *kanteelen*, l. *kapiteelen*.
„ 29 r. 5 v. o., *heeft*, l. *had*.
„ „ r. 8, *waren*, l. *zijn*.
„ „ r. 10, Spitsen en piramieden vindt men overal, maar de bijzonderheid is dat zij te Delft (oude kerk) te Heemskerk, en zoo ik geloof te Ruigwerst (in Friesl.) van steen zijn.
„ „ r. 20, *St. Pieter*, l. *St. Maarten*.
„ 40 r. 4, *kloekemans*, l. *klockmans*.
„ 44 r. 5, 1692, l. 1592.
„ 64 r. 13, *Fulleboom*, l. *Fülleborn*.
„ 78 r. 3, *aedituml*, l. *aeditui*.
„ „ r. 5 v. o., l. *den lof des besten en grootsten Gods*.
„ 89 r. 14, *huht*, l. *huth*.
„ 98 v. o. *Eemrum*, l. *Eenrum*.
„ 110 r. 18, *Westerräs*, l. *Westeräs*.
„ 112 r. 12, *bedwongen*, l. *bedwinge*.
„ 128 *ovigaelschen*, l. *ogivaalschen*.
„ 131 r. *M. R. de Hooge*, l. *Mr. Romein de Hooghe*.
„ 148 r. 6, *'t Heere*, l. *'s Heere*.
„ 177 r. 17, *Timaretus*, l. *Temaretens*.
„ 243 r. 21, *Perisonius*, l. *Perizonius*.
„ 252 r. 16, *extravagantie*, l. *extravagatie*.
„ 263 r. 4 v. o. *Sinonides*, l. *Simonides*.
„ 334 r. 12, *Schwartserd*, l. *Schwartzerd*.
„ „ r. 24, *calsidius*, l. *callidius*.
„ „ r. 30, *Uteterp*, l. *Ureterp*.
„ 348 r. 21, *altijde*, l. *altijds*.
„ 363 r. 16, *Vloet*, l. *Vloot*.
„ 367 r. 15, *Kerck*, l. *Kerckhof*.

Blz. 379 penult. *bont*, l. *bort*.
„ 386 r. 4, *Frits*, l. *Frik*.
„ 396 r. 4, *Hasterland*, l. *Haskerland*.
„ 397 *Gebeden* achter *Bleiswijck* weg.
„ 399 r. 2, *Chematius*, l. *Ctematius*.
„ 403 r. 4, *Handaanteekening*, l. *Kantaant*.
„ 404 r. 10, *preveskamer*, l. *trèveskamer*.
„ 410 i. f. *andit.*, l. *audit*.
„ 411 r. 25, *contravers*, l. *controvers*.
„ 412 r. 20, *Rutterford*, l. *Rutherford*.
„ 413 *Heijne*, l. *Heine*.
„ 414 r. 21, *Smytgela*, l. *Smytegeld*.
„ 421 81e *eeuw*, l. 18e *eeuw*.